

TARTALOM

► Emlékezet és felejtés	3
Milbacher Róbert Az irodalomtörténész tisztátalan pillantása (Felejtés és emlékezés paradoxonáról)	4
Balázs Imre József Avantgárd, emigráció, női alkotók: a felejtés struktúrái (Eppinger Weisz Margit és Madeleine Kemény Szemere)	11
Sümegei György Nagy István 1923-as kiállításának sajtója	19
Bíró-Balogh Tamás József Attila idézett idézete (Egy vendégkönyvi bejegyzésről)	26
Lengyel András Egy József Attila-portré – s alkotója	48
Grendel Lajos Önéletrajzi töredékek (részletek)	58
Füzi László A boldog fotós (Bahget Iskander nyolcvanadik születésnapjára)	73
Rigó Róbert Kecskeméti reformátusok a forradalmak idején (1918–1922) (Szabadkőművesek a város- és egyházvezetésben)	91
Pál Sándor Attila A múlt mint munkahely (László Ferenc: Honi bestiárium és György Péter: A gyanútlanság vége)	122
Codău Annamária Novellák egy sebzett világról (Kádár Erzsébet: Az utolsó őzbak)	132
Boldog Zoltán Nemzettudat-módosító kísérletek (Milbacher Róbert: Legendahántás. 50+1 tévhit a magyar irodalomban)	138
Sinkovics László A tengert járni (Deczki Sarolta: Tar Sándor)	141
Csenki Nikolett A felejtés elleni „orvosság” (Irene Vallejo: Papirusz. A könyvek története az ókori világban)	147
Meiszterics Adrienn Az újrahasznosítás kontextusai (Az új emlékezete. Az újrahasznosítás poétikái, szerk. Mészáros Márton, Pataki Viktor)	151
Bahget Iskander fotói (A címlapon: Édesanyám varrógéppel)	

FORRAS

55. ÉVFOLYAM | 2023. 7–8. SZÁM

Megjelenik Kecskemét Megyei Jogú Város Önkormányzata, a Petőfi Kulturális Ügynökség és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával.

SZÉPIRODALMI, SZOCIOGRÁFIAI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT ► Megjelenik havonként ► Főszerkesztő: **Füzi László** ► Kecskemét Megyei Jogú Város és a Katona József Társaság folyóirata ► Kiadja a Katona József Könyvtár; Felelős kiadó: **Bujdosóné dr. Dani Erzsébet** vármegyei könyvtárigazgató ► A szerkesztőség címe: 6000 Kecskemét, Piaristák tere 8.; Telefonszáma: 76/500-550/111. mellék: Honlapcím: www.forrasfolyoirat.hu; E-mail cím: forras@forrasfolyoirat.hu ► Tördelés: VideoPix Bt., Kecskemét; Tel.: 76/508-160; videopix@videopix.hu ► Nyomdai kivitelezés: Print 2000 Nyomda Kft., Kecskemét, Nyomda u. 8.; Tel.: 76/501-240; Felelős vezető: **Szakályas Tibor**

A szerkesztőség tagjai: **Buda Ferenc** (főmunkatárs), **Csenki Nikolett**, **Füzi Péter**, **Pál-Kovács Sándor Attila** (szerkesztő), **Bosznay Ágnes** (szerkesztőségi titkár). A szerkesztésben közreműködnek: **Bahget Iskander**, **Komáromi Attila**, **Pintér Lajos** ► Szerkesztőségi órák: kedd–csütörtök 10 és 12 óra között. ► Kéziratot nem örzünk meg és nem adunk vissza! Terjeszti a Lapker Zrt. 1097 Budapest, Táblás u. 32. ► Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest. Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, és a kézbesítőknél, www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu, telefonon 06-1/767-8262, levélben a MP Zrt. 1900 Budapest. Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), 1900 Budapest, 06-1/767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu. **Belföldi előfizetési díj: 7200,- Ft** ► Index: 25947 ► HU ISSN 0133-056X

Emlékezet és felejtés

„Manapság az érdeklő az embereket, amit elhallgatott az író, amit *mondhatott volna* – néma mélységeit fürkészik. Ha viszont életművet hagyott ránk, ha kitarulkozott, bizonyos lehet benne, hogy elfelejtik.”¹

Régi hagyomány, hogy a *Forrás* nyári, dupla száma valamilyen tematika köré szerveződik, lehetőség szerint egy erős hívószót, fogalmat jár körül, minél alaposabban és szerzteágzóbban. Nincs ez másként 2023-ban sem, mégis szükséges némiképp kontextualizálni jelen összeállítást.

Érzékelhető tendencia, hogy a múlt felé fordulás, az analógiák, exkluzivitások, a tipikus, jelenünkre és elképzelt jövőnkre rezonáló vagy éppen unortodox, egzotikus történetek iránti igény, érdeklődés megnövekedett az utóbbi időben. Éntörténetek, autofikció, család-történetek, múlt- és traumafeldolgozás folyik mindenünnen, s az érdekességek, ismert, de már feledésbe merült sztorik, alakok, események népszerűsége hatalmas (avagy: az újszülöttek minden vicc új). A magunk részéről persze a gyorsan fogyasztható ismeretterjesztő és bulvárcikkneként többet kívánunk nyújtani, szerzőink által próbálunk számot vetni az irodalmi és művészeti felejtés és emlékezés nagyon különböző aspektusaival, mélyfúrásokat végezni lényegében esettanulmányokon keresztül.

Egy tematikus lapszám szerkesztése nagyfokú tudatosságot kíván. A téma körülhatárolása, az azzal foglalkozó szerzői kör kijelölése, a lehetséges altémák, felkérések, válaszok – s aztán a rögválóság: a ténylegesen megszülető írások. E szám eredetileg a szigorúan vett irodalmi felejtéssel, irodalmi emlékezettel foglalkozott volna, ám elképzeléseinket menet közben az élet felülírta – ami reméljük, csak javára vált az összeállításnak, hiszen gazdagabb és szélesebb fesztávú lett, mint azt gondoltuk volna. Így jutunk el az irodalomtörténész tisztátalan pillantásától és Eppinger Weisz Margit és Madeleine Kemény Szemere munkásságától József Attilán, Nagy Istvánon át Kecskemét prominens szabadkőműveseiig, majd a szintén az emlékezet és felejtés hangsúlyait artikuláló, bő kritikarovatig.

Célunk nem a vázolt divathullám meglovagolása, ennél régimódibb, mondhatni ódivatúbb és pátoszosabb: megmenteni valamit az időből. A folyóiratcsinálás, azaz -szerkesztés és -kiadás sem más korunkban: maga az anakronisztikus lázadás a gyorsuló idő ellen.

A Szerkesztőség

▼

¹ E. M. Cioran, „Aforizmak”, ford. Réz Pál, *Nagyvilág* 34, 6. sz. (1989): 898–903, 898.

Milbacher Róbert

Az irodalomtörténész tisztátalan pillantása

(Felejtés és emlékezés paradoxonáról)

A bölcsek szerint Mnemoszünne és Léthe, vagyis az emlékezet és a felejtés vize egy forrásból fakad. Azaz, aki emlékezni akar, annak sohasem szabad figyelmen kívül hagynia a felejtés mindent elfedő, sok esetben nagyon is jótékony, más esetekben azonban közel sem hasznos folyamatát. Azzal kell szembesülnie a régi irodalmak kutatójának, hogy az általa vizsgált szövegek és egykori jelentéseik természetesen a felejtés állapotában vannak, hiszen éppen ebből a felejtésből kell újrapillantni, a napvilágra segítenie őket. Ám még ennél is érdekesebb jelenség, hogy azok a szövegek, értelmezések, szerzői portrék, amelyek ilyen-olyan módon a jelen horizontján is felbukkannak, csak úgy képesek életben maradni, ha a maguk idejében – szakszóval: az elsődleges kontextusukban – létrejött jelentéseik elfelejtődnek, és immár a jelen horizontja felől olvasott, így nyilván a jelen érdekeinek megfelelő jelentésekkel telítődnek.

Ez a helyzet hozza létre bizonyos szerzők, szövegek és a hozzájuk tapadó értelmezések kultuszát. A jelen értelmezései mindig önmaguk felé beszélnek el a múltat, saját értékpreferenciáik, világlátásuk legitimációjaként használva a múlt egyes elemeit, többnyire szakrális, további kérdéseket nem igénylő abszolút jelentésekkel hidalva át múlt és jelen közötti, valójában áthidalhatatlan szakadékot. Az így létrehozott jelentések aztán helyettesítik az adott szöveg eredeti, a maga idejében érvényes kontextusát, ami óhatatlanul a múlt meghamisításához és egyben valamiféle hol jóhiszemű, hol pedig ordas szándékoktól vezérelt kollektív felejtéshez vezet.

Az irodalomtörténész ennek következtében mindig tabusértést követ el, amennyiben a jelen legitimációs elbeszéléseit adó értelmezések érvénytelenségére (vagy egyenesen hamisságára) hívja fel a figyelmet. (Innen tekintetnek tisztátalanná válása.) Abban a pillanatban, amikor rákérdez egy-egy jelentés érvényességére, úgy jár, mint a kíváncsiságát legyőzni képtelen Lót felesége, aki visszapillantva sóbálvánnyá dermedt, mert olyasmiket látott meg, amiket a jelen felől nézve nem szabadna. Vagy legalább ennyire kínálkozik az irodalomtörténészi praxis metaforájaként a szerelmét türelmetlen kíváncsisága miatt eltékozló Orpheus története, aki nem tudta kivárni, hogy az alvilágból a napfényre vezesse kedvesét, aminek következtében meg kellett bűnhődnie mindkettejüknek.

Az irodalomtörténész figurája gyanús, egyfajta integrálhatatlan alakként képződik meg a jelen horizontján, hiszen már kérdéseivel is kétségessé teszi a jelen múltra építő önértelmezéseinek érvényességét, aminek következtében az identitásvesztés fenyegető rémét szabadítja a jelen naiv múltfelejtésben élő embereire.

Különösen akkor feltűnő mindez, ha egy közösség kollektív elbeszéléseit biztosító szövegeinek vagy szerzőinek közkezen forgó és megkérdőjelezhetetlennek hitt értelmezéseire kérdez rá az elemző az igazság nevében, nem törődve az adott közösség, nemzet csoportérzékenységével. Ilyenkor az adott közösség vagy felülvizsgálja addigi hiedelmeit, ami a legkritikább esetekben szokott előfordulni, hiszen ezzel a mindennapjait segítő identitáselbeszéléseire kellene rákérdeznie, vagy egyszerűen tabusértóként kirekeszti az értelmezőt, állításait pedig eretnekségnek nyilvánítja és negligálja, ami a gyakorlatban és jobb esetben az egyszerű elhallgatás formáját ölti.

És még csak az sem állítható nyugodt lelkiismerettel, hogy a közösségnek ez esetben nincs igaza, hiszen minden identifikációs narratívának a jelen zökkenőmentes működtetése a célja, amelyhez bőven elegendő az adott narratíva koherenciája, ellentmondásmentessége. Más szóval nincs szüksége a múlt valóságára, ha az megakasztja vagy egyenesen lehetetlenné teszi a jelen elbeszélésének folytonosságát. Ennek a koherenciának a biztosításához elengedhetetlen a múlt egyenműsítése, problémamentessé tétele, ami a kollektív felejtés folyamatának legfontosabb mozzanata. Ennek az egyenműsítésnek a legalapvetőbb eleme a múlt szakralizálása, hiszen ami nem evilági eredettel vagy érdekességgel bír, arra nincs sem jogunk, sem módunk rákérdezni, legitimitása pedig nem esetleges emberi, hanem abszolút isteni, ami az alább előszámlált példák esetében a nemzet kollektív tudásával és bölcsességével helyettesítendő be. (Gondoljunk csak a honfoglalási eposzok létrejöttére, aminek során a szerzők egy nyilvánvalóan fiktív eseményből a közösség genezisének pillanatát hivatottak történetté, mégpedig érinthetetlen történetté formálni.)

A jelen valóságának nem szükséges összhangban lennie a múlt igazságával, ha a történelem egy eseményét akarja valamely közösség megidézni és birtokba venni önnön legitimitációjának érdekében. Ezt a jelenséget nevezte el Pierre Nora emlékezhelyek (*lieux de mémoires*) teremtésének. Ezek az „emlékezhelyek” olyan közös, akár szó szerinti, akár metaforikusan értett helyeket jelentenek, amelyek a mindekori jelen individuumai számára a közösséghez (leginkább a nemzethez) tartozás érzését biztosítják, ám nem igénylik a szigorú történeti hitelességet. (Gondoljunk csak az ópusztaszeri nemzeti emlékpark esetére, amely semmiféle történelmi valósággal nem bír, legalábbis sem régészeti, sem történettudományos eszközökkel nem igazolható, hogy itt esett volna meg a vérszerződés, ugyanakkor tökéletesen alkalmas a nemzettudat egy bizonyos narratívájának reprezentálására, ahol az egyén óvodás kortól nyugdíjasig „megélheti” magyarságát.) Valójában a jelen mindig emlékezhelyekkel szembesül csupán, és ezeket véli a történeti múlt valóságának, ugyanakkor a történész és az irodalomtörténész, akinek az a dolga, hogy ezeknek a jelenségeknek a kritikai vizsgálatát elvégezze, szükségszerűen megkérdőjelezi az emlékezhelyek érvényességét.

Mert persze még azok a jól ismert, vagy ismerni vélt szöveghez tapadt jelentések sem evidensek, amelyeket pedig anyanyelvi szinten sajátítottunk el közösségi szocializációnk során. Sőt kis túlzással azt kell mondanom, hogy pl. nagy nemzeti szövegeink, mint amilyen a *Hymnus*, a *Szózat*, a *Nemzeti dal*, vagy az ugyan kevésbé szakrálisan tisztelt, de igen fontos identitásképző funkcióval bíró *A walesi bárdok* szükségszerűen a folytonos hagyományfelejtés állapotában vannak. Az a paradoxon állt elő ugyanis, hogy csak így, a kollektív felejtés terében válik lehetővé, hogy pl. Kölcsey *Hymnus* című műve minden magyarok, tehát társadalmi, felekezeti, területi stb. különbözőségektől függetlenül, szakrális himnusza legyen, vagy problémátlanul elfogadjuk Arany szövegének heroikus és dacos császárelleenségét.

Az alábbiakban a *Hymnus*, a *Szózat* és a *Nemzeti dal* 'magyar' szavának jelentésváltozásán mutatom be a felejtés és átértelmeződés folyamatát. Ezek a szövegek a nemzeti identitásunk sarkköveit képezik még akkor is, ha kultuszuk eltérő kultikus gyakorlatot igényel a közösség tagjaitól, hiszen szakralitásuk is különböző fokú. A *Hymnussal*, pontosabban annak megzenésített első versszakával kapcsolatos kultuszgyakorlat a legevidensebb: a magyarok közösségéhez tartozók már vigyázzállással, a dal közös éneklésével is kifejezik tiszteletüket iránta, és egyben átérzik együvé tartozásukat. A *Szózattal*, illetve annak első két szakaszával és az Egressy Béni-féle dallammal kapcsolatos szakrális gyakorlat mára egyre halványabb, éneklésére többnyire a nemzeti ünnepek záróakkordjaként kerül sor, de mintha manapság egyre inkább elmaradna. A *Nemzeti dallal* kapcsolatban nem alakult ki kötelező rituális gyakorlat, ünneplése is jószerivel a március 15-i ünnepre korlátozódik. (Jellemzően ennek a szövegnek nincs kanonizált dallama, általában a Tolcsvay-féle megzenésítés szokott elhangzani, holott ennek is volt 19. századi, tehát korabeli melódiája.)

Ugyanakkor azt kell mondanom, hogy miközben a legrégebbi, tehát az 1823-as szövegnek a legerősebb a kultikus tisztelete, Kölcsey műve csak úgy válhatott mára minden magyarok szent énekévé, hogy előbb a *Szózat*, majd a *Nemzeti dal* visszamenőleg átértelmezte, pontosabban szólva kibővítette a *Hymnus* közösségképzetét.

Ugyanis a *Hymnusban* az Isten által megáldásra váró magyarnak nevezett közösség értelemszerűen azokat jelöli, akiknek az őseit az Isten felvitte „Kárpát szent bércére”, hogy megmutassa nekik az új hazát. A Kölcsey korabeli felfogás szerint ez a közösség csakis az önmaguk családfáját a honfoglalásig visszavezető nemesség lehetett, ráadásul ennek a nemességnek (a korban hatszázezertől egymillióig becsülik a számukat) csak az úgynevezett tősgyökeres részére vonatkozhat, vagyis arra a kb. 120–130 családra – közéjük tartozott maga Kölcsey is –, akik a honfoglaló vezérekig tudták visszavezetni a vérvonalukat. Ráadásul a *Hymnus*

egy olyan magyarságfogalommal él, amely felekezeti is meghatározott, vagyis azoknak a protestáns (kálvinista), tősgyökeres nemeseknek az elődeit szerepelteti Kölcsey a szövegben, akiknek maga is közvetlen leszármazottja volt.

Ahhoz, hogy ez a Kölcsey-féle szűk magyarságfogalom tágabb jelentést nyerjen, szükség volt a *Szózat* 'magyar' szavának átértelmező hatására, amivel egyben el is felejtődött a Kölcsey-szöveg elsődleges kontextusából származó jelentés. A katolikus, kisnemesi származású Vörösmarty versében a megszólított magyar ugyanis elég pontosan beazonosíthatóan főleg a vármegyei közép- és kisnemességet fedile. (Egy korábbi tanulmányomban azt próbáltam bizonyítani, hogy egészen konkrétan a Kölcsey és Eötvös Mihály parlamenti utasítását konzervatívra változtató Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei nemességet szólítja meg.) Értelemszerűen Vörösmarty nem tesz sem felekezeti, sem a család régiségére vonatkozó megkülönböztetést, vagyis nála a 'magyar' kifejezés nem differenciált, hiszen éppen az egység a célja. Tudjuk, hogy Vörösmarty 1836-os szövege sokkal népszerűbb volt a korban, mint a *Hymnus*: először ezt zenésítik meg egy pályázat keretében, csak utána Kölcsey szövegét, ezt éneklük mint egyfajta, a magyar nemesség egészét reprezentáló kvázi „hymnuszt”, hiszen nem érzékelik rajta, mint Kölcsey szövegén, a felekezeti meghatározottságot.

1848. március 15-én és a szabadságharc alatt a *Nemzeti dal* népszerűsége messze felülmúlta a *Szózat*ét, és értelemszerűen a *Hymnus*ét is, többek között azért, mert az ebben a szövegben használt 'magyar' szó jelentésköre már a korabeli társadalom sokkal szélesebb rétegeire vonatkozott. A Petőfi-szöveg integratívabbnak tűnt, mint a *Hymnus*, vagy mint a *Szózat*, hiszen az újonnan alakuló nemzet társadalmi, születési és felekezeti különbözőségeken felülemelkedő közösségfogalmat igényelt, vagy legalábbis annak ígéretét. Persze tudjuk, hogy magának a *Nemzeti dal*nak a 'magyar' szava is csak egy szűkebb, éppen a nem kiváltságosok, vagyis a nem nemesek által alkotott közösséget jelölte Petőfi szótárában – amihez persze a nemesek is csatlakozhattak, ha akartak –, így Petőfi óta a kiváltságokkal nem bíró „nép” is a 'magyar' szó jelentésrétegei közé sorolódott. (Még a „magyar nép zivataros századairól” éneklő Kölcsey is legfeljebb felekezeti értelemben, tehát Isten népe jelentésben, de semmiképpen sem Petőfihez hasonlatosan a szűrös, gubás földművelőket is magában foglaló értelemben használta a nép kifejezést.)

A jelen nemzeti horizontja felől nézve nagy közösségi szövegeink felekezetek, származás, társadalmi és vagyoni státustól független közösségeként definiálják a magyarságot. Ehhez az kellett, hogy mind a Kölcsey, mind a Vörösmarty 'magyar' szava Petőfinek már a népet is magában foglaló jelentésével bővüljön, aminek következtében viszont nem csupán a *Hymnus* és a *Szózat* elsődleges kontextusában értett jelentés felejtődött el, hanem bizony a *Nemzeti dal*nak a nemességet nem integráló 'magyar' kifejezését sem tudjuk már a maga eredeti kontextusában érteni.

A továbbiakban egy még különösebb kulturális felejtéshez kapcsolódó jelenséget mutatnék be vázlatosan. Minden Harold Bloom-i értelemben vett „erős költő”, vagyis iskolateremtő, paradigmaticus ambíciókkal fellépő író/költő nem titkolt szándéka az, hogy valójában az utókor őt tekintse alapító atyának, aki után új éra köszönt a világra. Ezek az erős költők a múltat, benne az addigi irodalmi kánont önmaguk felé igyekeznek elbeszélni – megismételve a názáreti zsinagógában Ézsaiás egy, a Messiás eljövételét megjósoló igehelyét felolvasó és annak jelentését önmagára vonatkoztató Krisztus gesztusát –, ezzel a múltat önmagukban látják kiteljesedni, amivel egyben el is törlik azt, hogy a jelent betöltött, szakrális időként jelenítsék meg.

Petőfi pályájának rövidségét Erdélyi János éppen a „betöltött jelen” szintagmával jellemezte: „Azon időköz, melyet az irodalomban élt, oly betöltött jelen volt, minő szokott lenni azoké, kik az idő rövidségét munkáik tömérdekségével bírják pótolni s tartalmazítani...” Petőfi minden kétséget kizáróan erős, paradigmateremtő költő volt, aki ráadásul tényleg sikeresen hajtotta végre, némely kortárs kritikusok szemében megbotránkoztatóan ambiciózus programját, ugyanis valóban leváltotta, az ellenfelei szerint lerombolta az addigi irodalmi kánont. Ma már az irodalom a magyarul beszélő közösség számára Petőfi nyelvén szólal meg, és Petőfi szemüvegén keresztül látja a világot. Valójában most nem ezt a nagyon is rétegzett, sok összetevős folyamatot szeretném felvázolni, hanem azokat a következményeket, amelyek óhatatlanul is veszteségként jelentkeznek a magyar irodalomértés történeti és kortársi horizontján.

Petőfinek, mint minden erős költőnek, az elsődleges feladata eltüntetni azokat a nyomokat, amelyek azokhoz a hatásokhoz, előzményekhez vezetnek, amelyek emlékeztetik az istenülésre törő költőket, hogy maguk is csupán „teremtmények”, mégpedig az őket megelőző hagyomány teremtései. Céljuk persze az, hogy ne járjanak úgy, mint Krisztus, aki miután bejelentette saját messiási szerepét, a názáretiek azt kérdezik egymástól, hogy nem egyszerűen Józsefnek, az ácsnak a fiáról van-e szó: „És mindnyájan bizonytságot tőnek felőle, és elálmélkodának kedves beszédein, amelyek szájából származtak, és mondanak: Avagy nem a József fia-é ez?” Másképpen mondva: aki magán viseli eredetének jegyeit, értelemszerűen nem istenülhet, különösen, ha költőként valamifajta semmiből teremtő zseni ambíciójával lép föl. Petőfi a természetből való származtatás közvetlenségében találta meg eredetiségének forrását, amit korai, *A természet vadvirága* című versében programként ki is fejtett. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy költőként nem, vagy nem könnyen szabadulhatott azoktól a hatásoktól, amelyek folyvást származtatott voltára figyelmeztették. (Nem véletlenek a Petőfivel szembeni kortárs plágiumvádak – előbb Szeberényi Lajostól, majd Szemere Miklóstól –, amelyek éppen a tökéletes eredetiségének kétségbevonását célozták meg, Szeberényi esetében joggal, Szemere esetében

inkább vádaskodásként, példái ugyanis inkább intertextuális kapcsolatokat, mint plágiumot mutatnak.)

A Petőfit ért legalapvetőbb hatás Vörösmartytól származik, aki a kor erős költőjeként állta útját a feltörekvő zseni istenülésének, legalábbis ő így érezhette. Nem véletlen, hogy Petőfi előbb „apjául fogadta” Vörösmartyt, majd szép lassan az ő irodalmiságát átalakítva, főleg népi kontextusba konvertálva a helyébe lépett, hogy aztán 1848 augusztusában nyilvánosan le is gyilkolja, aminek a legbeszéde-sebb dokumentuma a *Vörösmartyhoz* című verse.

Petőfi sikeresen helyettesíti a nagy elődöt, ma már gyakorlatilag nem olvas-suk Vörösmarty nehézkesnek érzett nyelvezetű kiseposzait, amelyek nélkül nem értelmezhető többek közt a *János vitéz*, pedig csak úgy volna teljes a történeti kép, ha a kiseposzokkal, különösen a *Tündérvölgygel*, *A Délszigettel*, sőt a *Zalán futásával* és a *Csongor és Tündével* fennálló versengő textuális és hypertextuális kapcsolatot is szem előtt tartanánk. Másképpen fogalmazva: a magyar olvasó előbb találkozik Petőfinek azzal a művével, a *János vitézzel*, amely maga is a Vörösmarty-epikából táplálkozik, mint tudatosulhatna benne a Vörösmarty-hatás, amivel az a különös jelenség áll elő, hogy Vörösmarty kisepikájának olvasása teljesen fölöslegessé válik, s ezzel a szövegek kiestek a magyar irodalmi kánonból. Petőfi bizonyos értelemben Harold Bloom álomszerzőjévé vált, hiszen tökéletesen sikerült elhomályosítani elődjének életművét, annak egy részét persze, és így már semmi nem állhatott istenülésének útjába.

Petőfi programjának kanonikus sikere azonban a Vörösmarty-epika olvas-hatatlaná tétele mellett egy még súlyosabb következménnyel is járt egész iro-dalmunkra nézve. Petőfi ugyanis mint romantikus költő kiiktatott egy komplex paradigmát is a magyar irodalmi kánonból, tudniillik a magyar irodalom meta-fizikus irányultságát halványította el, amely a Vörösmarty-féle romantikában mutatkozott meg a legtisztábban.

A Vörösmarty-életmű egy markáns vonulata, különösen az 1820-as évek máso-dik felében a *Csongor és Tünde*ig bezárólag, az európai, különösen a német roman-tika alapkérdéseire keresi a választ, és magában a drámai költeményben képes is volt valamifajta eredeti, vagyis nem egyszerűen más irodalmi kultúrákból átvett megoldást nyújtani. A *Csongor és Tünde* ennek a legreprezentatívabb és legteljesebb „dokumentuma”, lényege pedig az ember égi/transzcendens és földi származásának szinkronba hozása, amely egy új, „romántos” embertípust, és vele egy szebb és igaz-ságosabb világ létrehozását vizionálta.

Petőfi mint a romantika második generációjának erős költője ezt a metafizikus irányultságú világképet egyrészt a népiességben újra felfedezett, schilleri értelem-ben használt naivitásban kioltotta. Ez a gesztus értelemszerűen a transzcendens irányultságot feleslegessé tette, hiszen itt a földön is megteremthetően gondolta el a teljességet. Másrészt a földi Paradicsom visszanyerésének lehetőségét a politikai

cselekvéstől tette függővé, vagyis látomásos politikai költészete végső soron a tökéletes földi boldogságot már itt a földön elérhetőnek állította, amennyiben sikeres harcot vívnak a jók a gonoszok ellen.

Azt hiszem, Petőfi legnagyobb hatása a magyar szellemre éppen ebben fedezhető fel: szakít a romantika első generációjának a végtelenre irányuló, és így értelemszerűen soha ki nem elégíthető vágyódásával, és reális cselekvési programot vázol az evilági boldogság elérhetőségére. Ezzel azonban ugyanúgy, ahogy nagy elődje epikáját, egy teljes paradigmát ítélt felejtésre a magyar irodalomban, amelynek koronként való újrafelfedezése (példának okáért: Madáchnál, Asbóth Jánosnál vagy a nyugatosoknál) azt a hatást kelti, mintha a magyar irodalom sohasem foglalkozott volna a kérdéssel, mintha a magyar irodalomból hiányzott volna a metafizikára irányuló kérdésfelvetés.

Ennek a fentebb vázolt felejtésfolyamatnak már az elbeszélésével is súlyos tabukat sért az ennek következtében tisztátalanná váló irodalomtörténész, ami joggal irritálhatja a jelen olvasóit. Többek között Petőfinek mint romantikus költőnek a képzetét kellene újragondolniuk, vagy a nyilván iskolás romantikafelfogásuknak az alapjait kellene megkérdőjelezniük, aminek felülvizsgálatával ad absurdum a metafizikai nyugtalanság éledne újjá biztonságosan berendezett világukban. Más szóval felül kellene vizsgálniuk eddigi tudásukat, ha meghallanák az irodalomtörténész szavát.

Nem véletlenül nem hallja meg senki.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Barta János: A romantikus Vörösmarty. In: Nyugat 1937/12. és Nyugat 1938/1.

Bloom, Harold: The Anxiety of Influence. A Theory of Poetry, Oxford University Press, 1973

Dávidházi Péter: Őseinket felhozád. = Uő.: Per passivam resistentiam. Argumentum, 1998

Margócsy István: Petőfi-kísérletek: Tanulmányok Petőfi Sándor költészetéről. Pozsony, Kalligram, 2011

Milbacher Róbert: „Hazádhoz mint szemedhez”. A Szózat kötelesség-ethosáról. = Uő.: Bábel agoráján. Esszék, tanulmányok a nemzeti irodalomról. Pro Pannonia Kiadó, Pécs 2015

Nora, Pierre: Emlékezet és történelem között: a helyek problematikája. In: Aetas, (14) 3. (1999)

Szegedy-Maszák Mihály: A magyar irodalmi romantika sajátosságai. In: Ars Hungarica, 1987 (15. évfolyam, 1–2. szám) 1. szám

Szilágyi Márton: Üdvtörténeti távlat vagy társadalmi utópia? (Petőfi és a forradalom), Irodalomismeret 2017/3.

Takáts József: Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett. = Uő.: Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok, Bp., Kijárat Kiadó, 2007

Avantgárd, emigráció, női alkotók: a felejtés struktúrái

Eppinger Weisz Margit és Madeleine Kemény Szemere

Az elmúlt évtizedben egyre több publikáció jelenik meg az avantgárd női alkotóiról – ezeknek a műveknek visszatérő aspektusa, hogy vizsgálják a női szerzőkre vonatkozó kanonizációs stratégiákat, rámutatva ugyanakkor a formák és műfajok határainak rendszerszintű átlépésére e szerzők munkásságában.¹ Kifejezetten a magyar avantgárd irodalom- és művészettörténeti integráltságát tekintve is felismerhető a befogadási folyamat megkésettsege, részlegessége, összességében periférikus volta. Az okok összetettek, ezek tárgyalása nem jelen esszé feladata – fontos azonban megállapítani, hogy a jelzett recepciós helyzetben a női avantgárd alkotóknak máris kettős, a társadalmi nemből és a nonkanonikus, kísérleti poétikából eredő marginalizáltsággal kell szembesülniük a történeti narratívákban, ahhoz hasonlóan, ahogy erről Susan Rubin Suleiman beszél *Kettős margón* című tanulmányában.² Ezekhez a szempontokhoz harmadikként a térbeliség szempontja is hozzájárul: a huszadik századi magyar kultúra – nem egyedülként természetesen a közép-kelet-európai nagyrégióban – e kultúra extraterritoriális rétegével is küszködik: az emigráció kultúrája, akárcsak az „utódállamok” magyar kultúrája, nem magától értetődő jelenlét a magyarországi összefoglaló kézikönyvekben. A diaszpórában élő magyar származású alkotók újraintegrálása a magyar köztudatba sokszoros nehézségekbe ütközik, az emigráns női avantgárd művészek esetében tehát elmondható, hogy bizonyos értelemben akár háromszoros marginalizáltságot kell legyőzniük ahhoz, hogy az életművük befogadását inkább az emlékezés, és ne a felejtés jegyében közelíthessük meg.

Az alábbiakban két olyan magyar női alkotó élettörténetéből indulok ki, akiknek a munkássága a nemzetközi kulturális hálózatokban több nyomot hagyott, mint a magyar közegben. Madeleine Kemény Szemere és Eppinger Weisz Margit egyaránt a nemzetközi avantgárddal kapcsolatba kerülő művészek. Ebben az esetben nem írókról, hanem képzőművészekről van szó, írásom implicit állítása ezzel összefüggésben az, hogy a felejtés mintázatait maguk az éles diszciplináris elkülönítések (irodalomtörténet vs. művészettörténet) is meghatározzák. A kor-szak művészeti hálózataiban az írók és képzőművészek gyakran sokkal szorosabb

▼

¹ A teljesség igénye nélkül: Whitney Chadwick: *Women Artists and the Surrealist Movement*. Thames and Hudson, London, 2021 (második, bővített kiadás); Anna Watz (ed.): *Surrealist Women's Writing. A Critical Exploration*. Manchester University Press, Manchester, 2020; Földes Györgyi: *Akit „nem látni az erdőben”. Avantgárd nőírók nemzetközi és magyar kontextusban*. Balassi, Bp., 2021

² Susan Rubin Suleiman: *Kettős margón. A nőírók és az avantgárd Franciaországban*. Orpheus 1993/2–3. 78.

együttműködéseket alakítottak ki, mint amennyire ezt az egymástól élesen elváló irodalomtörténeti és művészettörténeti kutatások megmutatják. Azok a művész-csoportok, amelyekkel Eppinger Weisz Margit és Madeleine Kemény Szemere kapcsolatba kerültek (Európai Iskola, Cobra), ugyanúgy tagjaik közt tudhattak írókat, képzőművészeket és teoretikusokat, akik gyakran egyaránt tevékenykedtek a vizuális és szövegművészetek területein.

Eppinger Weisz Margit (1902–1989) egy különleges epizód következtében van jelen a magyar művészettörténeti emlékezetben: ebben a történelemsorban egy olyan, ritkán tárgyalt jelenség sűrűsödik, amely az európai művészeti kommunikáció hagyományosnak tekintett Nyugat–Kelet irányait felülírja, komplexebbé teszi. Ebben a történetben ráadásul találkozunk a magyarországi Európai Iskola (1945–1948) és a későbbi Cobra (1948–1951) művészcsoportok története. A főként dán, belga, holland és francia művészeket összefogó Cobra csoport két későbbi fontos alkotója, Corneille (belga-holland festő, 1922–2010) és Jacques Doucet (francia festő, 1924–1994) ugyanis 1947-ben Budapestre, illetve Szentendrére érkeztek, és több hónapig éltek és alkottak Magyarországon. Mindkettejüket Eppinger Weisz Margit hívta Magyarországra, alighanem a korabeli Művészeti Tanácsot is bevonva az utazás formáságainak intézésébe³ – Corneille és Doucet ekkor találkoztak az Európai Iskola csoport tagjaival, és ekkor szerveztek egyéni kiállításokat számukra Budapesten az Európai Iskola-sorozatban. Mindketten pályájuk szempontjából döntő eseményként számolnak be magyarországi tartózkodásukról, ahol az Európai Iskola-tagok Klee és Miró képeivel, illetve saját, absztrakciót és szürrealizmust ötvöző munkáikkal ismertetik meg vendégeiket. Ez a komplex összefüggérendszer, amit akár hatásként is leírhatunk, a későbbiekben jelen van a Cobra-korszak alkotásaiban is.

A Cobra-modell magyar kulturális relevanciáit és a csoporttagokra vonatkozó történelelemeket külön tanulmányban tárgyaltam,⁴ ezúttal arra összpontosítok, mi volt ebben a történetben Eppinger Weisz Margit szerepe, illetve hogyan van jelen az ő személye a Corneille-re és Doucet-re vonatkozó narratívákban. Ezt követően Madeleine Kemény Szemere pályájának az 1920-as és 1930-as években Magyarországon kibontakozó szakaszát, majd a Cobra-csoport vonzáskörében, francia–svájci–holland hálózatokban továbbalakuló külföldi munkásságát értelmezem.

Weisz Margit az 1920-as években Fényes Adolf irányításával tanult képzőművészetet,⁵ majd többéves berlini és párizsi tanulmányútra indult. Itt a *Vogue* és más divatmagazinok számára készített illusztrációkat. 1930-ban tért vissza Budapestre,

▼
3 Claudia Küssel: *Corneille: A magyar kaland, 1947*. Szenzus, Bp., 2002. 28.

4 Balázs Imre József: *A Cobra-modell relevanciája a magyar kultúrában*. In: Biró Annamária – Boka László (szerk.): *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások 4*. Partium Kiadó – Reciti, Nagyvárad–Budapest, 2021. 277–289.

5 Az Eppinger Weisz Margit életrajzára vonatkozó adatokat, ahol nincs külön jelölve, az örökösei által az emlékére létrehozott honlap alapján adom meg: <https://www.margit.org/cronologia>

ahol 1932-ben férjhez ment Eppinger Loránd textilgyároshoz.⁶ Az 1930-as évek folyamán két gyermekük született, Marion (1933) és Ervin (1936). 1944-ben bombatalálat éri a családi otthont és a megélhetőségüket biztosító gyárat – ezt követően Besztercebányán bujkálnak, találnak menedéket. A család 1945-ben érkezik vissza Budapestre, mecénásként és közvetítőként részt vesznek a művészeti életben, új otthonuk képzőművészek találkozóhelyévé is válik. Erre az időszakra tehető voltaképpen az Európai Iskola művészeivel, illetve – néhány ekkori nyugat-európai útnak köszönhetően is – a Corneille-jel és Doucet-val való találkozás. A korabeli sajtóban is megjelenik az, ahogyan Eppinger Weisz Margit mintegy nyilvánosság-hoz segíti Corneille képeit. Fontos megfigyelni, hogy az egyik tudósítás magát a házigazdát is festőként nevezi meg:

„Felkerestük a fiatal művészt, aki festőművésznő ismerőse műtermében dolgozik Budapesten.

– Hogy került Magyarországra? – érdeklődünk.

– Annak kedves története van! Még a télen történt, hogy nagy gyűjteményes kiállításomra készültem Amszterdamban. Műtermem az ötödik emeleten van. Főleg nagyméretű képeket festek, így azt láttam legcélravezetőbbnek, ha a képeket az ablakon át ereszttem le az utcára. Jó vastag köteleken meg is lódítottam a lefelé szállítást, az arra járók nem kis mulatságára. Az egyik képpel azután majdnem agyon ütöttem egy arra haladó hölgyet, aki sűrű bocsánatkérésemre kedves mosollyal válaszolt, elmondotta hogy ő is festőnő, akinek munkáim annyira megtetszettek, hogy mikor hazajött, a Művészeti Tanáccsal meghívatott Budapestre. (...) Körülnézünk a lakásban, mely vendégül látja a holland festőt. Rippl-Rónai, Czöbel, Farkas István, Kmetty, Egry, Diener-Dénes-képek, valóságos kis múzeum. Egy egész szoba Fényes Adolf-képekkel van tele. És ebben a kis Fényes Adolf múzeumban oda van támasztva az egyik kép fölé »Fényes bácsi« elárvult palettája.⁷ A képek költöztetésének történetéről ugyan később Corneille egy másik, köznapibb változatot is mesél, amelyben a képeket triciklin szállítja Amszterdamban, és az ismeretlen hölgy egy hídon szólítja meg őt, amint a triciklin némileg bizonytalanul egymásra rakott képekkel bajlódik. Az ebben a történetben szereplő, Amstel-hídon rögtönzött képkiállítás persze ugyanúgy vadregényes, mint az ablakon át leeresztett képeké.⁸

Ennek az időszaknak a fennmaradt Eppinger Weisz-képeire egyfajta mérsékelt modernista megközelítés jellemző – kétségtelenül figuratív nyelv ez, azonban a színhasználat és bizonyos elnagyoltság, egyszerűsítés eredményeként távolodik

6 Az Est 1932. június 17., 7.

7 Fehér Rózsa: *Így került Budapestre a fiatal holland festő, Corneille*. Szivárvány 1947/27. 12.

8 Küssel: i. m. 28.

a realizmus formanyelvétől. Pócs Veronika írja ennek a korszaknak a munkáiról: „Eppinger Weisz festészeti stílusa közeli hasonlóságot mutat barátai, Czóbel Béla és Kmetty János festészetével, akik egyfajta poszt-nagybányai stílust vittek tovább természetközeli műveikben. Czóbel munkáin, akárcsak Eppinger Weisz művein, a francia fauve-ok és az expresszionista művészek hatása egyaránt megfigyelhető. Festményeinek bensőséges líraiságában valamiféle melankóliára és elmélkedésre való hajlam vonásai is feltűnnek. Ugyanakkor, legyen szó portréről, tájképről vagy enteriőrfestményről, kompozícióiban a részletek kifejezőerejét élénkebb színű festékfoltokkal és vonalakkal fokozza.”⁹ Ezekben az években festőként jelen van a Szocialista képzőművészek csoportos kiállításán, 1945 decemberében.¹⁰ 1946 augusztusában Szentendrén vesz részt képeivel egy újabb kiállításon, mások mellett Czóbel Béla, Kmetty János, Korniss Dezső, Gadányi Jenő, Perlrott Csaba Vilmos társaságában.¹¹ Kapcsolathálója tehát a szentendrei művésztelep alkotóihoz, illetve az Európai Iskola művészeihez köti őt ekkoriban.

A Jacques Doucet-ra vonatkozó irodalom ugyancsak Eppinger Weisz dinamikus kapcsolatteremtő készségeit, kortárs művészetben való otthonos mozgását emeli ki. Amint láthattuk, Corneille Amszterdamban találkozik Eppinger Weisszel, Doucet-val pedig a párizsi Kahnweiler galériában jön létre az ismeretség – és ugyanúgy magyarországi meghívásig vezet: „akkor találkozik Doucet Corneille-jel, aki hozzá hasonlóan Eppinger Weiss Margit meghívására van itt. Osztoznak Budapest, a cigányzene és a magyar művészet iránti lelkesedésükben” – írja erről utóbb Andrée Doucet, Jacques Doucet felesége.¹²

Corneille 1947-es, baráti körének írt leveleiből ugyanakkor a gondoskodó háziasszony és mecénás szerepköre is kirajzolódik. Egyik levelében az inspiráló tér, vagyis Szentendre válik fontossá: „Házigazdám ebbe a faluba küldött, hogy a nyaralójában kifújhassam magam a termékeny munka után. Ám ma reggel, amikor ebben a festői faluban csatangoltam, annyira megragadtak a motívumok, hogy visszaszaladtam papírért és ceruzáért.”¹³ Másutt a személyes környezet és jelenlét a meghatározó, az, hogy a házigazda házaspár újabb és újabb érdekes emberekkel ismerteti meg őt, az eseménydús életforma és az alkotáshoz szükséges elmélyedés igényeinek egyensúlyára figyelve: „Magyarország a politika sarába süllyedt, vendéglátómnak, aki nagy textilgyárakat birtokol, nehézségei támadtak a megszálló hata-

▼

9 Pócs Veronika: *A Painter and Patron in Budapest after the Second World War*. <https://www.margit.org/copia-de-de-veronika-p%C3%B3cs> (saját fordításom, BIJ)

10 Szocialista képzőművészek kiállítása. Népszava 1946. december 16., 2.

11 Verba Andrea: *Csoportkép Szentendréről (Változó nézőpontok – állandó értékek a szentendrei művészet megítélésében) 1947–1972*. In: Mazányi Judit szerk.: *XX. századi magyar művészet – Szentendréről nézve*. A Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága kiállítási katalógusai 1. Szentendre, 2003. 76.

12 Küssel: i. m. 59–60.

13 Uo. 86.

lommal, zsákutcába jutott, és otthon kedvetlen, nyomott hangulat uralkodik. (...) A háziasszonyom, egy nagyon gondos asszony, láthatóan megesküdött rá, hogy kigyógyít engem a melankóliából, melyet folyamatosan az arcomon lát. (...) Kiterjedt ismeretségi körrel rendelkezik, és bárhová megyek vagy jövök, a legelbűvölőbb társaságot találok mindenhol.”¹⁴ A személyes és művészi inspirációk egyaránt befolyásolták Corneille későbbi pályájának, önálló vizuális világának alakulását, mindez a Cobra-korszakban alkotott festményein is érzékelhető.

Eppinger Weisz Margit és családja Sas utcai otthonukban rendszeres művészeti összejöveteleket tartottak az 1947-ig tartó időszakban, részt vettek a művészettel kapcsolatos információk áramlásában. Marion Eppinger emlékkönyve, amelybe számos vendég – köztük Corneille és Doucet is – írt és rajzolt, a korszak és a kapcsolatháló fontos dokumentuma.¹⁵ Ennek előzményeként tekinthetünk arra, hogy a család sejtetően felbukkan szereplőként Németh Andor *Egy foglalt páholy története* című kulcsregényében is, hasonlóan művészetközeli kontextusban, bohém társaságban: „Auréliát [a Böhm Arankáról mintázott karaktert] állandóan testőrgárdája vette körül – Lídia, Terka, Náncsi, Eppingerné, Weisz doktor, Karsainé és Mohácsi Lili.”¹⁶ Ez a társaság, amelyben Karinthy Frigyes, Déry Tibor, Németh Andor, Kosztolányiné is mozognak ebben az időszakban, a művészeteknek inkább az irodalmi rétegéhez kapcsolódik, a Németh Andor-féle említés tehát dokumentálja e szférák közti átjárhatóságot.

1947-ben a család elhagyja Magyarországot, és egy rövidebb svájci tartózkodást követően, 1948 augusztusától Argentínában telepednek le. Eppinger Weisz Margit itt folytatja alkalmazott vizuális alkotói munkáját, textilterveket készít a férje vállalkozása számára. 1964-től újra képzőművészként is dolgozik, portrétanulmányokat, vázlatokat készít, a realizmustól tovább távolodó képi világot kialakítva. 1975-ben a Martina Céspedes Gallery szervez számára kiállítást Buenos Airesben. 1989-es halála után családja gondozza és teszi ismertté hagyatékát, helyi és magyar művészettörténészek bevonásával – ennek legfontosabb pillanata egy 2019-es reprezentatív kiállítás, *Travesías* (Utazások) címmel, a Fundación OSDE kiállítóterében.¹⁷

Eppinger Weisz Margit pályája annak fontosságára világít rá, hogy az 1930-as és 1940-es évek magyar kísérleti művészetét kontextusaiban, informális és intézményi hálózataival együtt tárjuk fel. Egyszerre volt jelen alkotóként, támogatóként, kapcsolatemberként a korabeli művészek körében. Fennmaradt képzőművészeti életműve alapján képzett, a korszak vizuális nyelvét jól beszélő alkotóról van szó, aki

▼
14 Uo. 58.

15 Pócs: i. m.

16 Németh Andor: *Egy foglalt páholy története*. Scolar, Bp., 2011. 166.

17 <https://www.margit.org/la-exposicion>

részt vett a korabeli progresszív művészet kiállításain, társadalmi pozíciója, és talán női szereplehetőségei viszont inkább a támogatói-menedzseri aktivitás felé terelték őt. A legtöbb rá vonatkozó művészettörténeti nyom jelenleg ebben a minőségében emeli őt ki a feledésből, amelyet nyilvánvalóan emigráns életútja is befolyásolt.

Némileg más történet az, amely Madeleine Kemény Szemere (1906–1993) pályájáról mesélhet.

Szemere Lenke korai munkássága már az 1920-as évektől nagy figyelmet kapott olyan folyóiratokban, mint a *Színházi Élet*, *Magyar Művészet*, *Nyugat*, *Népszava*, ezek a lapok a fiatal művésznőt eredeti látásmódja és művészetének társadalmi dimenziója miatt méltatták.

A *Színházi Élet* egy 1925-ös cikke a címébe is beemeli nevét (*Ki az a Szemere Lenke*), és a csodagyerekként induló, szakmailag is egyre inkább kiteljesedő fiatal művészt mutatja be, Fényes Adolf, majd Réti István tanítványaként, a következő kulcsszavakkal: „Szocialista világnézete az elhagyottak, a munkában görnyedők, a páriák, a lelki bohócok felé hajtja.”¹⁸ Elek Artúr a *Nyugatban* az apróra kidolgozott részletekről, a formaalakítás és mögöttség összhangjáról beszél.¹⁹ 1927-ben a *Népszava* kritikusa a művek szociális töltetének kibontakozását méltatja, az alkotót pedig nemzetközi kontextusba helyezi: „Ez az elhivatottság most beteljesülten jelentkezik Szemere Lenke művészetében. Benne megvalósult a proletariátus művészetének első magyar reprezentánsa. Neve vonatkozásban odakerült azoknak a névsorához, akiknek élén Millet, Meunier, Laermans és a többi halhatatlanok állanak.”²⁰

A korszak magyar művészeti mezejére jellemzőnek tűnik az ábrázolt figurák bizonyos típusú „csúnyaságáról” szóló eszmecsere, amelyet Herman Lipót korabeli írása így idéz meg, némileg a szépség klasszikusabb, konzervatívabb oldaláról szemlélve a dolgokat: „A fiatalságot jellemzően, szinte bátran keresi a csúnyában és szomorúban az érdekeset s nem fogadja el, mikor jóakaratóan megkockáztatjuk az aforizmát: – Kedves művésznő, higgye el, nemcsak a csúnya szép a képzőművészetben.”²¹ Ennél is érdekesebb azonban, hogy ez a „csúfság” vagy groteszk jelleg hogyan fejlődik Szemere munkásságában egyéni vonásból egy általánosabb, maszkyszerű figurációvá – erre a lépésre van szükség ezen a művészi pályán ahhoz, hogy a Cobra csoport képi világában is felfigyeljenek rá.

Szemere Lenke tehát sikeres magyarországi művészi karrier után költözik Párizsba, 1930-ban – ott Madeleine-ként van jelen a művészeti életben. Majdani férje, az erdélyi származású Kemény Zoltán 1930-ban szintén Párizsban telepedik

18 Lázár Béla: *Ki az a Szemere Lenke*. *Színházi Élet* 1925/38. 52.

19 Elek Artúr: *Fiatalok és legfiatalabbak. Az Ernst-múzeum első kiállítása*. *Nyugat* 1925/18. 98.

20 I. E.: *Szemere Lenke művészete*. *Népszava* 1927. március 16. 7.

21 Herman Lipót: *Néhány női festőművészről*. *Magyar Művészet* 1931. 577.

le, 1933-ban veszi feleségül Madeleine Szemerét. Mindketten a divatágazatban dolgoznak ekkor, a zürichi *Annabelle* divatlapnak. Amikor kitör a második világháború, Marseille-be, majd Svájcba menekülnek. A háború alatt külön-külön internálják őket, majd 1945-ben, Zürichben találják újra egymásra. A háború után a Kemény házaspár Jean Dubuffet műveinek inspirációi nyomán a gyermeki alkotásmód, látásmód művekbe építésével kezd kísérletezni. 1947-ben Madeleine Kemény Szemere elküldi Dubuffet-nek saját munkáinak kiállítási katalógusát – ennek következtében a Kemény házaspár meghívást kap a Compagnie de l'art brut-be, és Dubuffet meghívja Madeleine-t, hogy 1948-ban állítson ki a Foyer de l'Art Brut-ben. Itt a Budapestről nemrég visszatért Corneille, aki ott találkozik a munkákkal, felkéri Keményéket, hogy vegyenek részt a Cobra 1949-es nemzetközi experimentális művészeti kiállításán, az amszterdami Stedelijk múzeumban. Az ő közreműködése nyomán jelentek meg mindkettejük művei a *Cobra* folyóirat negyedik számában is.²²

Kettejük pályája ezt követően a férfi/női alkotói karrierek szempontjából a nemzetközi művészeti szcénát tekintve is valamelyest prototipikus mintázatot követett: Kemény Zoltán karrierje egyértelműen a nemzetközi hírnév felé haladt: részt vett a kasseli Documenta két kiadásán (1959, 1964), 1964-ben pedig a velencei Biennálén elnyerte a nemzetközi szobrászati nagydíjat. Sikeres művészként halt meg 1965-ben. Madeleine Kemény Szemere viszont 1956-ban felhagyott a festéssel, és csak életének kései éveiben fedezte fel őt újra Karel van Stuijvenberg műgyűjtő.²³ 1993-ban bekövetkezett halála után, 1995-ben St. Gallenben retrospektív kiállítás mutatta be munkásságát, és azóta újra és újra reflektorfénybe kerültek képei, mint a Cobra csoport figyelemre érdemes női alkotójának munkái.²⁴

Ha Szemere Lenke korai alkotásainak világát összevetjük Madeleine Kemény Szemere látásmódjával, akkor számos izgalmas kapcsolódási lehetőségre derül fény. Leglátványosabban az 1947-es *Mère et enfant* és az 1931-ben még Magyarországon készített *Anyá és gyermeke* mutat közös motívumokat. Anya és gyermeke pozíciója szinte teljesen megegyezik a két képen, de az egyfajta szociografikus, érzelmi azonosulás felé mutató korai attitűd az 1947-es képen a groteszk felé mozdul, a távolítás gesztusait rögzítő technika révén. Mintha az 1947-es festmény arról szólna, hogy az anya/gyermek viszony egyfajta homológia: a gyermeki test valamiképpen groteszk kicsinyítésben ismétli az anya testformáit. A testformák szándékoltan

▼

22 Ed Wingen: *Zoltan & Madeleine Kemény 1943–1956*. Cobra Museum, Amstelveen, 2002.

23 N. Mészáros Júlia: *Zoltán Kemény (1907–1965) és Madeleine Szemere Kemény (1906–1993) kiállítása*. Győr, Városi Művészeti Múzeum, 2008. augusztus. <https://privarthist.hu/zoltan-kemeny-1907-1965-es-madeleine-szemere-kemeny-1906-1993-kiallitasa/>

24 Juliet Jacques: *Men, Step Aside: the Women of Cobra*. Frieze 2019/207. <https://www.frieze.com/article/men-step-aside-women-cobra>

elnagyoltabbak, így a gyöngédség érzelemhordozó gesztusait itt leegyszerűsítve, szögletelesebben látjuk. Valamiképpen az emberitől távolított, a nonhumán világra is kiterjeszhető univerzalitás felé mozdul el az, amit a látvány üzen.

Éppen ez lesz az a vonatkozás, amelyik a Cobra absztrakció, archaikus képi világok, állati dimenziók iránti érdeklődése felől jelentéssé: Madeleine Kemény Szemerénél a Cobrára jellemző „primitivizmus” az, amit az értelmezők kiemelnek a mozgalomhoz való szerves kapcsolódás legfontosabb elemeként.²⁵

A Cobra szervezési jellegzetességei közé tartozott, hogy nem tagnévsorok és akkurátusan vezetett nyilvántartások által dokumentálta azt, hogy ki tartozott a csoporthoz: a kiadványokban való publikálás, a csoportos kiállításokon való jelenlét az, ami mintegy meghatározza a Cobrához való tartozást. Noha a Kemény házaspár nem a leggyakrabban kiállító Cobra-művészek között említhető, a mozgalom története számontartja szereplésüket, kurátori és értelmező munkák újra és újra felsorolják, jellemzik őket az experimentális művészcsoporthoz tartozásukban.²⁶

Madeleine Kemény Szemere története az újabb, fentebb már hivatkozott értelmezésekben többször is férfi/nő dinamikában, feminista megközelítésben kereteződik, ahol jelentéssé válik a saját festői karrier hosszabb időre történő megszakítása. A huszadik század női művészeinek munkásságát feltáró, újrakontextualizáló kurátori és történeti munkák összefüggésében a hozzá hasonló alkotók életműve egy jelenleg kifejezetten dinamikus kanonizációs erőter részéként mutatkozik meg, ezért a művészettörténeti helyéről való gondolkodás még korántsem tekinthető lezártnak.

Összegzésként megállapítható, hogy azok a kezdeményező gesztusok, amelyek mind Eppinger Weisz Margit esetében, mind Madeleine Kemény Szemere esetében dokumentálhatóak (aktív kapcsolatkeresés a magyarországi és nemzetközi művészeti színtérrel, meghívások, közvetítő tevékenységek, a Dubuffet-irányú progresszív jelentőségének felismerése és adaptációja stb.), olyan szerepkörökben mutatják őket, amelyek a művészetek kontextuális történeteiben, vagy a *world literature studies* működési logikáját tekintve modellértékűek. A szakma módszertani megújulása pedig mindannyiszor új típusú összefüggések feltárása, illetve korábban nem vizsgált forrástípusok feltárása nyomán remélhető. A kortársak elismerése az itt emlegetett művek iránt kiolvasható korabeli üzenetekből, írásokból – a művészettörténeti-irodalomtörténeti feladat voltaképpen az ebben az esetben, hogy az időközben elhalványuló nyomokat, a történelem hordalékai által betemetett tárgyakat és szövegeket újra jelentéssé mutassa fel.

▼

²⁵ Uo.

²⁶ Karen Kurczynski: *The Cobra Movement in Postwar Europe: Reanimating Art*. Routledge, New York, 2021.

Sümegei György

Nagy István 1923-as kiállításának sajtója

A Nagy István (1873–1937) festőművész életművében legjelentősebbnek tartott, művészete valóságos fölfedezését jelentő 1923-as kiállítása (Nemzeti Szalon, október 21. – november 4.) előtt már több tárlaton szerepelt, legelőször erdélyi városokban. Ezek közül legjelentősebb a Művészház VIII. csoportkiállítása (120 mű, Kultúrpalota, Marosvásárhely, 1914. április).¹ Kiemelkedő volt a háborús munkáit bemutató, legnagyobb műszámú (300 kép) kiállítása, ám ezt még elnyomta a háborús zaja. Művészeti törekvéseiből ízelítőt elsősorban a rendszertelen sajtóbeli híradások adtak, de megismerni az érett korszakába, legjelentősebb mű-színvonalra jutott alkotót először az 1923-as bemutatóján lehetett. Nagy István művészeti tanulmányai (mintarajziskola, müncheni akadémia, párizsi Julian iskola, római tanulmányút) után szülőhelyén, Erdélyben élt és dolgozott. Ám vándorló élete gyakran változó helyszíneinek pontos rögzítése komoly feladatot jelent biográfiája összeállításainak. Nehezen pontosítható az is, hogy a mindkét hazában otthonosan élő és dolgozó festő a trianoni szerződés hatályba lépése, illetve a határok lezárása, Erdély Romániához csatolása után mikor, hogyan közlekedett, s mikor jöhetett Budapestre. Az életművét legelőször részletesen kutató és szakdolgozatában bemutató Pap Gábor szerint „1920 telét még” Kolozsvárt tölti.² Ennek ellentmondani látszik Wolfner József 1920. október 6-án írt levele, amelyben Nagy Istvánt már az itteni, Alföldön megkezdett (Mezőtúr, Csongrád) munkájával kapcsolatban értesíti.³ Surányi Miklós pedig még korábbi Magyarországra érkezését sejteti, amennyiben egy novellájába foglalt adatok tényekként elfogadhatók.

Ehhez csak úgy tudunk közelebb jutni, ha megvizsgáljuk, ki volt Surányi Miklós (1882–1936), aki az első könyvet írta Nagy Istvánról. Surányi a pécsi ciszterekhez – ahová Babits is – járt iskolába, s hat évig énekelt Dulánszky püspök gregorián énekkarában. Gimnazistaként nyarakat töltött Gundy Miklós sásdi esperesnél, akitől sokat tanult. Jogász, levéltáros, és 1918-tól Budapesten íróként,

▼

1 *A Művészház 1909–1914.* Szerk.: Gömöry Judit, Veszprémi Nóra. Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2009. 87., 94.

2 Pap Gábor: *A népdal forrásvidékén. A százötven éves Nagy István nyomában.* Bp., 2022. 66.

3 Lóránth László – Sümegei György: *Nagy István.* Csíkszereda, 2007. 80–81. (Ezen túl: Lóránth–Sümegei 2007.)

újságíróként⁴ teremtett egzisztenciát.⁵ Az Uj Idők írói köréhez⁶ tartozott,⁷ novel-lái nagy része ebben a hetilapban jelent meg.⁸ A *Kantate* című regényével a Justh Zsigmonddal kezdődő magyar művészregények⁹ sorozatába kapcsolódik. A cselekmény a magyar Bayreuth = Pécs helyszínén játszódik, ahol épül a dóm, „már festik a freskókat Lotz meg Székely Bertalan”. Az építettő Dulánszky püspök „odacsődíti a külföldi festőket, építészeket, muzsikusokat.”¹⁰ A *mester* című regénye Dömötör János szobrászról szól, aki „az aranyérem és a párizsi Grand Prix tulajdonosa, negyvenhét éves. [...] Erdélyben, Gyergyószentmiklóson született. Pest: kőfaragó szobrásznövendék, [...] európai hírű szobrász lett.” A *gyűjtogató*ban Gundy Miklóst, a szünidőiben rá nagy hatást gyakorló sásdi plébánost mintázta meg, aki azt vallotta, hogy „aki a tudománnyal, divattal, művészettel és új eszmékkel játszik, az olyan, mint a gyűjtogató”. Gundy „a plébánia öreg templomát [...] restauráltatja, és feldíszíti a művészetek eszközeivel”. Ezért „a festés, díszítés, szobrászmunka és aranyozás megkomponálására egy derék templomfestőt fogadott, világot járt embert, művészt, a székely Paál László honfitársát, Nagy István nevűt”. Ez a templomfestő „az egész kolónia vezére, valamennyiük között [...] a legérdekesebb és legbámultabb jövevény. A művész.” A művészkolónia vezére egész csapattal – aranyozó, szobrász, asztalos, orgonaépítő – dolgozott. Surányi fölteszi a kérdését: „Hogyan lett Nagy Istvánból templomfestő?” A kérdésére megfogalmazott válaszában nem nehéz fölismernünk a valóságos Nagy István élettényeit. „Nagy István Csík megyéből származott, az apjának néhány holdas földcskéje volt”, s a fiából „papot vagy tanítót akart nevelni”. Az apa „megfázott [...], és két hét múlva elvitte a tüdőgyulladás”. Emiatt „sohasem tudta meg, hogy Pesten nem tanítónak készült a fia, hanem piktornak”. Azután „Pista festőművész [...] tarisznyával a vállán,

▼

4 Surányi Miklós – *A mester szerzője*. Uj Idők, 1921. január 1.

5 1900-tól a Holló Lajos főszerkesztette Magyarországra írt, 1924-től a Nemzeti Ujság munkatársa, majd évekig szerkesztette a Budapesti Hirlapot.

6 Pl. tagja volt az Uj Idők 30 000 koronás regény pályázata bírálóbizottságának: elnök: Herczeg Ferenc, tagok: Csathó Kálmán, Lyka Károly, Surányi Miklós, Wolfner József. Uj Idők, 1920. december 15.

7 Hirdették, népszerűsítették és ismertették a könyveit. Pl. *Kantate. Surányi Miklós új regénye*. Singer és Wolfner kiadása. Uj Idők, 1919. 1. sz., *A szerkesztő üzenetei*. Uj Idők, 1919. november 23., Uj Idők 1920. 40., 61., 98., 245., Surányi Miklós: *A szent hegy*. Uj Idők, 1920. szeptember 1., Surányi Miklós: *C-moll szimfónia* (Székfoglaló a Petőfi Társaságban, 1920. okt. 10.). Uj Idők, 1920. november 1., *A Mikszáth-Almanach megjelen* [benne Surányi írása is]. Uj Idők, 1921. december 1., *Surányi új regénye: Domoszlai László*. Uj Idők, 1920. december 15., f. gy.: *Domoszlai László: Surányi Miklós új regénye*. Uj Idők, 1921. február 15., *Arcképek – Surányi Miklós*. Uj Idők, 1922. február 12.

8 Az Uj Időkben megjelent műveiből: *A telefon*. 1919. május 16., *A gyűjtogató I*. 1919. november 23., *A gyűjtogató II*. 1919. december 7., *A Mester* című regényét folytatásokban közli 1921. január 1-től, *Zádory gyűjteményes kiállítása*. 1921. január 15., *Pécs*. 1921. szeptember 1., *A mammafá*. 1921. november 15., *Flaubert*. 1921. karácsony. *Levél korunk asszonyához*. 1922. január 1., *A modern szépségideál*. 1922. január 15., *Akik nem ismerik a szerelmet*. 1922. február 19., *A nagyvilági nő*. 1922. április 23., *Akik ismerik a szerelmet*. 1922. június 11., *Az asszony és a könyvek*. 1922. július 2., *Magyarok Rómában*. 1922. augusztus 20., *Tisztaság hajléka*. 1922. december 24., *A mindenható asszony*, regény folytatásokban, az 1923-as évfolyamban, *A gyöngymakék*. 1923. július 22., *Ahova a pénz beteszi a lábát*. 1923. augusztus 19.

9 A magyar művészregényeknek máig nincs monografikus földolgozása.

10 A regényről szóló recenzió szerzője talán Lyka Károly: *Kantate. Surányi Miklós új regénye*. Uj Idők, 1919. 1. sz.

görcsös bottal a kezében, szálás, csontos, izmos combjain szűk magyar nadrággal hagyta ott Alfalut [...], és özvegy édesanyja a határig kísérte. [...] Aztán egy útszéli Krisztuskép előtt összeborultak, és megcsókolták egymást.” A szülőföldjét elhagyó Pista azóta „bejárta Münchent, Düsseldorfot, Bécsset, Párist. [...] A Manet-féle impresszionista iskolához tartozott, tusrajzai és pasztelljei legtöbbször az „anyját ábrázolták”. Az idézett jellemzés mögött nem túlzás fölfedeznünk a festő Nagy Istvánt, még akkor is, ha Surányi a novella további részében a párizsi írói és képzőművészkörökben – még Munkácsyében is – jelleméhez nem passzoló otthonosan létezőként jeleníti meg. A *gyűjtogató* novella első része, amelyben bemutatja Nagy Pista festőművészt, 1919. november 23-án jelent meg, tehát Surányi a megjelenést megelőző hónapokban személyes találkozásuk alapján rögzíthette jellegzetes portróját. S ha mégis írói fantázia szülte ilyenné a novellaalakját, akkor hallomásból, valakinek az elbeszéléséből – Lykáéből, akivel az *Uj Időknél* találkozhatott – vehette fiziognómiai és testi adottságainak, művészi útja stációjának és irányának a jellemzőit. Surányi Miklós művésznovellái és könyvei eleve kijelölhették őt a Singer és Wolfner kiadónál a Nagy István-könyv megírására.

A fentebb említett Wolfner-levél már akkor íródott, amikor szerződés¹¹ kötötte (1920–1925) Nagy Istvánt a kiadóhoz,¹² s a körületekintő mecénás és munkatársai szervezték meg a Nemzeti Szalon-beli kiállítását, amelyen először voltak láthatóak az alföldi korszakának képei és a további magyarországi barangolása során fogalmazott opusok: alföldi, badacsonyi, balatoni, dömösi és somogyi ihletésűek is.¹³ A katalógus bevezetőjében Lyka néhány megállapítása meghatározóan hatott Nagy István műveinek a későbbi recepciójára. Pl. a stílusa „határozott, mással össze nem téveszthető. [...] Sok tájképe eszembe juttatja Arany János fukarszavú, de

11 Solymár István szerint „szóbeli szerződése” volt a Wolfner-céggel, s „időszakonként 5000 koronát kapott a cégtől. Ennek fejében Wolfnerék kapták a képeit. Csak 1923-tól módosult úgy a megállapodás, hogy valamennyit ő is eladhatott.” Solymár István: *Nagy István*. Bp., 1977. 47–48. A kiadóval Mednyánszky László és Rudnay Gyula volt még szerződéses viszonyban. Mednyánszky szerződése: *Mednyánszky László Följegyzései 1877–1918*. Szerk.: Bardoly István. Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2003. 387–393.

12 A kiadó vezetőjének, „az öreg Wolfnernek nem nagyon tetszettek” Nagy István akkori pasztelljei. Tamás Henrik elbeszéli Wolfner József meggyőzését: „Farkas István felhívta a figyelmemet Nagy Istvánra, és ő, Lyka Károly meg én nagyon ajánlottuk apjának, hogy menedzselje ezt az érdekes, kissé nyers, de nagy erejű [...] művészt. Ez a tehetséges festő nagyon nyomorúságos viszonyok között élt, és fontos lett volna, hogy nyugodt megélhetést biztosítsunk neki. Különösen Farkas István, Wolfner fia exponálta magát érte. Egy alkalommal éppen Nagy István dolgát tárgyaltuk, és mindenképpen rá akartuk bírni Wolfnerre egy kétéves szerződés megkötésére. Azzal érveltünk, hogy Nagy István nagy erejű, östehetségű művész, akit mi a magyar Van Gogh-nak tartunk. Javában tárgyaltunk, amikor a titkárnő Lázár Bélát jelentette be. »No ez éppen kapóra jön« – mondja Wolfner, »mindjárt megkérdem a véleményét Nagy Istvánról. Jó, hogy jön tanár úr, nézze meg ezeket a pasztelleket, mi a véleménye róluk?« Lázár fölünyesen nézegette a képeket. »Hát milyen véleményem legyen? Semmilyen véleményem sincs róluk.« Végtelenül bosszantott ez a fölünyes hozzá-nemértés, és így szoltam Wolfnerhez: »Ha eddig kételkedett Nagy István művészetében, most elvetheti minden aggályát, és kösse meg minél előbb a szerződést. Megvan az ellenpróba arról, hogy Nagy István igenis jó művész, mivel Lázár nem tartja annak.« Lázár nagy dohogva el is ment, mi pedig végleg eldöntöttük, hogy Nagy Istvánnal meg fogunk állapodni.” *Tamás Henrik emlékezései (művészekre, képszalonokra, a Tamás Galériára...)* és *műgyűjteménye*. Szerk.: Nagy András. Janus Pannonius Múzeum MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Bp., Pécs, 2004. 45. 130–131.

13 Nemzeti Szalon. *Nagy István gyűjteményes kiállítása 1923. október*. Bev.: Lyka Károly. Mezőtúri és dömösi képek: katalógus 2., 80., 152., 157., 214., badacsonyiak: 7., 18., 150., balatoniak: 10., 20., 35., 75., 123., 125., 213. és somogyi: 149.

hatalmas beszédű tájait. [...] A puszta geológiai magányát egyetlen alföldi rajzoló sem tudta oly lapidárisan megrajzolni, mint ez a hegyek szurdokaiból idepottyant székely.” A katalógus hátsó oldalán hirdették Surányi Miklós *Nagy István* című „regényes monográfiáját”, s a könyv aláírt, számozott példányaival a könyvgyűjtőkre is gondoltak.¹⁴

Surányi Miklós könyve a sajtóbemutató (október 20.) és a kiállításmegnyitó előtt megjelent. Már ebből a tényből annyi bizonyosan kiolvasható, hogy a kiadónak elemi érdeke fűződött a bemutatóhoz. Az újságok hosszabb-rövidebb, ismereteket közöltek a kötetéről. Kedvcsináló, az alkotó és művészete iránti érdeklődést fölkelő részleteket, szemelvényeket közöltek belőle, rövid bevezetővel, vagy csak recenzálták. Olyan írás is megjelent, amelyben a könyv és tárlatismertető együttesen szerepelt. A Surányi-könyvet „színes, érdekes novellának” minősítik,¹⁵ vagy elismerően csodálkoznak azon, hogy egy művész, Surányi a „karjai közt vigyen egy másik művészt a közönség elé”.¹⁶ Surányi „vonzó, eleven módon beszéli el Nagy István élettörténetét”.¹⁷ A Singer és Wolfner kiadó hetilapja, az *Uj Idők* a könyvre, a „nagytehetségű festőre” az életrajza bemutatásával és hosszabb szemelvény közlésével hívja föl a figyelmet.¹⁸ A *Budapesti Hirlap* újságírója a könyv alapján a művész életpálya-stációit (pl. tanulmányait Herterichnél), majd az édesanyjához való ragaszkodó szeretetét emeli ki.¹⁹ A könyvet az általános elismerés hangján üdvözlő kórusba diszsonáns hangok is vegyültek. A *Magyarság* recenzense szerint a „regényes monográfia epiteton ornánszaival inkább árt, mint használ a [...] művésznek”.²⁰ Farkas Zoltán megemlíti, hogy a „fölfedezésnek szánt” kiállítást „eddig szokatlan eset, [...] egy külön kis könyvecske előzte meg”. Ám szerinte a bemutatkozás ugyan figyelemre méltó, de a festő „munkásságának egészével nem árul el olyan lényeges művészi kvalitásokat, amelyek a kissé mesterséges lelkesedést és a [...] lapokban olvasott elragadtatásokat igazolnák”.²¹ A *Nemzeti Ujság* a rövid kötetbeharangozó után a tárlatot s a könyvet („pompásan megírt művészi portré”) együtt tárgyalja úgy, hogy konkrét műcímeket is felsorol (egyedi módon), s finoman annyit kifogásol, hogy egyes képeken „talán az égnek itt-ott túlságba vitt ibolyaszínű, nehéz lobogása van”.²² Bálint Lajos a „szezon [...] legnagyobb érdeklődést”

▼
14 „Az első 50 példány számozott, és Surányi Miklós és Nagy István sajátkezű aláírásával van ellátva.”

15 *Egy eredeti magyar grafikusról*. Nemzeti Ujság, 1923. október 10.

16 *Surányi Miklós: Nagy István*. Pesti Hirlap, 1923. október 11.

17 *Nagy István*. Az Est, 1923. október 12.

18 *Surányi Miklós: Nagy István*. Uj Idők, 1923. október 14.

19 (D. L. L.): *Nagy István. Surányi Miklós tanulmánya*. Budapesti Hirlap, 1923. október 21.

20 n. a.: *A Nemzeti Szalonban*. Magyarság, 1923. október 21.

21 F. Z.: *Nagy István gyűjteményes kiállítása*. Szózat, 1923. október 21.

22 Sz. J.: *A magyar táj költészete Nagy István kiállításán*. Nemzeti Ujság, 1923. október 21.

kiváltó bemutatkozásának értékeli Nagy Istvánét, és „néhány jellemző részletet” közöl a könyvből.²³

Néhány lap a megnyitón megjelenteket is felsorolja, ezzel is a tárlat társadalmi eseményszámba menő jellegét hangsúlyozva.²⁴ A lapok tárlatismertetőiből tíz október 21-kén, egy 22-kén és ugyancsak egy október 28-án (összesen 12) megjelent írás lényegi mondanivalóiból, releváns részleteiből a kiadó egy kísérő, harmadik kiadványt, füzetet adott ki úgy, hogy még a tárlatzárás előtt az érdeklődő kiállításlátogatók, gyűjtők és újságírók kezébe juthatott: *Szemelvények Nagy István kiállításának a magyar sajtóban október havában megjelent kritikai ismertetéséből*.²⁵ A füzet anyagának válogatója és szerkesztője az Uj Idők munkatársa, Lyka Károly lehetett.²⁶ Elek Artúr füzetkezdő írását csupán csak egy képcím elhagyásával jelenti meg, a többi újraközöltből is egy-egy bekezdés, vagy sorok maradtak ki. A *Világ* október 21-i két írásából a kiállításismertetőt hozza a füzetben, ám a lap címdalán közölt, a korszak képzőművészeti életének kardinális kérdését, a „nemzeti irányú és nemzeti jellegű magyar művészet”, más, korabeli megfogalmazásban a „turán [vagy turáni] tradíció” kérdését fölvetőt nem közölték újra. Ezen írás Koszta József és Rudnay Gyula „vehemens nagy magyarsága után” Nagy Istvánt „hangsúlyozottan magyar művész”-nek aposztrofálja. Kijelenti, hogy „tisztá nagy művészi élményt Koszta, Rudnay és Nagy István adnak, [ezt] nem zavarja meg a Zala György körének lobogócsapkodása”, a fajvédelmi művészeté, amelynek „lobogóján e három év alatt csak” Szépvízi Balás Béla nevű dilettáns tűnt föl.²⁷ Azidőtt még a Lyka Károly vezette Képzőművészeti Főiskolát a reformja miatt támadások érték.²⁸ Radisics Elemérnek a *Budapesti Hírlap*ból közölt cikkéből az első bekezdés és a későbbi Nagy István irodalomban általánosan elfogadott kortársi analógia említése kimaradt: „Nagy Istvánhoz lélekben rokon festőt hamarjában csak egyet

23 Bálint Lajos: *Képzőművészet. Géniusz (Arad), 1924. I. évf. 1. sz. 33.* Bálintnak a kiállításról írott cikke: b. l.: *Két kiállítás. I. Nagy István.* *Világ*, 1923. október 21.

24 *Nagy István kiállításának megnyitása.* *Magyarság*, 1923. október 23., *Nagy István gyűjteményes kiállítás.* *Pesti Hírlap*, 1923. október 23., *Nagy István gyűjteményes kiállításának megnyitása.* *Budapesti Hírlap*, 1923. október 23.

25 OSZK Kismenyomtárnyitár. Új kiadása: *Szemelvények Nagy István kiállításának a magyar sajtóban 1923. október havában megjelent kritikai ismertetéséből.* Szerk.: Veres Péter. Utószó: Sümeği György. *Litera-Veres Könyvkiadó, Székelyudvarhely, 2007.* (Ezentúl: *Szemelvények 2007*)

26 Sümeği György: *Lyka Károly Nagy Istvánról.* In: *Bölcsészeti, műszaki és társadalomtudományi kutatások 2007 az Eötvös József Főiskolán.* Baja, 2008. 31–34.

27 *Nagy István.* *Világ*, 1921. október 21.

28 Többek között a Nagy István-kiállítás megnyitásának a napján jelent meg: A Magyar Képzőművészek Egyesülete a Múcsarnokban rendezett gyűlésén „az Országos Képzőművészeti Főiskola dolgában Bacsa András, Erdőssy Béla és Major Jenő terjesztettek elő határozati javaslatot, amelyben egyöntetűen azt kívánták, hogy az egyesület felirattal forduljon a kultuszminiszterhez, akitől egy bizottság kiküldését kérje. E bizottság lenne hivatott felülbírálni a főiskola mostani szervezetét és oktatási rendjét.” *A képzőművészek gyűlése.* *Pesti Hírlap*, 1923. október 21. 1923-ban jelent meg Fülep Lajos *Magyar művészet* könyve, és Pogány Kálmán szerkesztésében megindult az *Ars Una* című folyóirat.

tudnék említeni, s ez Nagy Balogh János.²⁹ Farkas Zoltán említett kritikus hangú írása sem került be a válogatásba, ahogy *Az Est*,³⁰ az *Uj Nemzedék* ismertetője³¹ és Lyka Károlynak a füzetbe beválasztottnál részletesebb második elemzése³² és a művek epidermisze mögött lelki tartalmakat élesen megvilágító, s azokat költői szuggesztivitással megjelenítő Kosztolányi Dezső-írás sem.³³ (Ez utóbbi már az időhatár miatt nem került be.) Lyka a második cikkében utal arra, hogy „néhány képét reprodukáltuk”, vagyis „Nagy István kiállításából” négy képet közöltek az *Uj Idők*ben a tárlatmegnyitáskor.³⁴ A Singer és Wolfner cégnek Nagy István művészete megismertetéséért kifejtett mecénatúrájához hozzátartozik az is, hogy Aradi György nevű szerzőtől Nagy Istvánnak ajánlott verset is közöltek.³⁵

Az ötvenéves Nagy István művészetét, a Nemzeti Szalon kiállítás népszerűsítését három kiadvány támogatta: Surányi Miklós Nagy István könyve, a tárlat katalógusa és a *Szemelvények 2007* füzet. A háború, Trianon és az ország területe nagy részének elvesztése utáni kábultságban, a bethleni konszolidáció első éveiben ahhoz, hogy hatása legyen a tárlatnak, hogy Nagy Istvánt valóban megismerjék az akkori Magyarországon is, valószínűleg szükség volt a tárlat ilyen sokrétű támogatására. 1923-ban még nem volt gyors és gördülékeny a közlekedés Magyarország és Erdély, Románia között. Gondolhatnánk, hogy a Budapesten ünnepelt művészt a szülőföldjén, Erdélyben is hozsannázzák. Korántsem, mert azidőtt csupán két írás adta hírül az erdélyieknek Nagy István budapesti sikerét.³⁶ Molter Károly író földézte Nagy István korábbi, a „részvétlenség átkával terhelt” 1914-es marosvásárhelyi tartózkodását, ám a kiállítást a Kosztolányiéhoz hasonló, lelkesült hangon méltatja.³⁷

A kiállítás teljes körű támogatásához, népszerűsítéséhez, mai szóval a Singer és Wolfner kiadó piárjához számíthatjuk azt is, hogy Veres A. Pál fényképésszel igényes, művészi portrét készítettetek Nagy Istvánról, amelyet a tárlaton és a kiadó

▼

29 r. e. (Radisics Elemér): *Nagy István*. Budapesti Hírlap, 1923. október 21.

30 *Nagy István kiállítása*. *Az Est*, 1921. október 21.

31 *Összékely festőművész kiállítása a Nemzeti Szalonban*. *Uj Nemzedék*, 1923. október 21.

32 Lyka Károly: *Nagy István képei*. *Gyűjteményes kiállítás a Nemzeti Szalonban*. *Uj Idők*, 1923. október 28.

33 Kosztolányi Dezső: *Nagy István*. Nyugat, 1923. november 1.

34 *Őnarckép, Tájkép, Földönülő vihar, Tanulmányfej*. *Uj Idők*, 1923. október 21. 267., 269., 271., 275. A lapban korábban Nagy Istvánról: Nagy Endre: *A góbé*. (Három háborús Nagy István-rajzzal.) *Uj Idők*, 1916. október 8., (Lyka Károly?): *Nagy István képei*. *Uj Idők*, 1916. november 12.

35 Aradi György: *Szémrajz – Nagy Istvánnak*. *Uj Idők*, 1923. november 5. Aradi György nevű költőt nem tudtam azonosítani. A vers szerzője nevének föltüntetése nélkül megjelent még: Sümegi György: *Nagy István festőművész alakja a művészetekben*. Székelyföld, 2010. október, 115–124. Nem lehet véletlen a versírónak választott „Aradi” név és az sem, hogy Bálint Lajos az Aradon megjelent, Franyó Zoltán szerkesztette *Géniuszbán* írt Nagy Istvánról, és közölt részleteket Surányi könyvéből. Ugyanis a Singer és Wolfner kiadó vezetőjének, Wolfner Józsefnek a családja aradi származású, ő Aradon született.

36 *Egy székely piktor óriási sikere Budapesten*. Keleti Újság, 1923. október 25.

37 „Ez az ember zseni”. Egyetlen apró kifogása: „Már szinte sértő: nincs egy városi képe.” Molter Károly: *Nagy István*. Tükör (Marosvásárhely), 1923. november 3.

könyvesboltjában meg lehetett vásárolni.³⁸ Még egy későbbi akció is visszautal a Surányi–Nagy István kapcsolatra. A *Budapesti Hírlap*³⁹ pályázatán („megismertetni a magyar közönséget az új művészet új formanyelvével”) Nagy István díjat⁴⁰ nyert. „Boldog vagyok, hogy a zsűri az én művészi törekvéseimet – melynek jelszava: jót mindenáron! – méltányolta, annál is inkább, mert ezt a jót természetesen nem az agyoncsepelt utakon és módokon, hanem az én egyéni meglátásom, megérzésem s a magam teremtette stílus segítségével keresem. Szeretném hinni azonban, hogy művészetem ment minden kívülről jött hatástól. Tanítómasterem a természet, de ebből sem az, ami múló, pillanatnyi, hanem a lényeg, amely mindig volt, és soha el nem múlik. Egyébként Szerkesztő Úr jobban ismer engem magamnál is. Hiszen művészpályám legnagyobb sikere, hogy Surányi Miklós egy kis könyvet írt rólam és művészetemről már évekkel ezelőtt; még akkor, amikor igen kevesen voltak hajlandók nekem bizalmat előlegezni. Jövendőmre jó jelnek veszem, hogy az a lap tüntet ki most pályadíjjal, amelynek szerkesztője elsőként értékelte művészetemet.”⁴¹

A Singer és Wolfner kiadó és Nagy István együttműködésének művészettörténeti szempontból kiemelkedő eseménye volt az 1923-as gyűjteményes kiállítása. A kapcsolatuk másik, fontos következménye: a Wolfner József–Farkas István-féle műgyűjtemény kiemelkedő Nagy István művekkel gyarapodott.⁴² Legfontosabb darabjainak és Nagy István művészete publikálásának kiadói záróköve a Farkas István⁴³ által tervezett *L'Art Hongrois*,⁴⁴ bilingvis (francia–magyar) művészeti könyvsorozatba Lyka Károly *Nagy István*-kötetének a kiadása.⁴⁵

▼

38 Eddig egy dedikált példánya bukkant föl: Kiállításom emlékéül Hoffman György úrnak szeretettel Nagy István 1923 november 14. Lóránth-Sümegei 2007. 148. A fénykép a Türr István Múzeum Baja gyűjteményében.

39 Főszerkesztő: Csajthay Ferenc, felelős szerkesztő: Surányi Miklós, főmunkatárs: Herczeg Ferenc.

40 Az 1923-as nagy kiállítása után – nyilván azzal összefüggésben – elnyerte a Szinyei Társaság festészeti díját.

41 A Budapesti Hírlap pályázatának zsűrije: elnök: Petrovics Elek, tagok: Csók István, Lyka Károly, Márfy Ödön, Rózsa Miklós, Szőnyi István, Vaszary János. Díjnyertes művészek: Bor Pál, Bornemisza Géza, Göllner Miklós, Hincz Gyula, Klie Zoltán, Nagy István. A zsűritagok és a díjnyertes művészek nyilatkozatait is közli a lap: *A B. H. – a magyar művészetért*. Budapesti Hírlap, 1930. június 1.

42 Ennek jelentős hányada – Glücks Ferenc közvetítésével – a kecskeméti Katona József Múzeumba került. Németh Lajos: *Képtáregyüttes a Cifrapalotában* és Sümegei György: *Kis kecskeméti képtár-történet*. Forrás, 1983/9. 49–54., Sümegei György: *A Glücksgyűjtemény (Farkas István emlékére)*. Belvedere, 1990/3. 4–5.

43 1942-ben özv. Nagy Istvánnéknak még ezt írta: „A jövő szezonban ki akarom hozni a Surányi-féle Nagy István könyvet, nagyobb formátumban és több reprodukcióval.” Lóránth-Sümegei 2007. 118.

44 *L'Art Hongrois*: 1. *Rippl-Rónai* par François Gachot, 2. *Csonváry* par François Gachot, 3. *Etienne Nagy* par Charles Lyka, 4. *Derkovits* par Eugène Kopp, 5. *Béni Ferenczy* par François Gachot, 6. *Egry* par Etienne Genthon. A további könyvtervek (Farkas, Mednyánszky, Márfy, Czöbel, Bokros-Birmann, Gulácsy) nem valósultak meg.

45 Charles Lyka: *Nagy István*. Institut Littéraire Uj Idők S. A. (Singer&Wolfner), Bp., 1944.

Bíró-Balogh Tamás

József Attila idézett idézete

Egy vendégkönyvi bejegyzésről

1

Az irodalomtörténet-írás, azon belül elsősorban a klasszika-filológiai régóta számon tart olyan szerzőket, akikről van tudásunk, de egyetlen művük sem maradt fenn. A preszókratikus filozófia több gondolkodója írt *A természetről* címmel munkát, de ezek közül egyetlen sem maradt fenn teljes egészében – amit ismerünk belőlük, kizárólag azért ismerjük, mert valaki régen – pl. Arisztotelész – idézte őket saját munkájában. Ezek a későbbi gondolkodók vagy történetírók által citált idézetek, rövid töredékek ún. fragmentumokként maradtak az utókorra. Ugyanígy lehet regisztrálni kisebb-nagyobb költeménytöredékeket is, legyen az szó, verssor vagy kisebb részlet terjedelmű, amelyet a későbbi idézők saját mondanivalójuk illusztrálására emeltek ki az eredeti műből. Ez az eredeti mű azonban az idők folyamán megsemmisült – sokuk az alexandriai könyvtár leégésekor –, és csak a későbbi szerző munkájában található citátum bizonyítja valahai létezését.

De nemcsak a régiség, hanem a huszadik század irodalmában is lehet hasonló tapasztalni. A modern kori textológia magisztere, és József Attila kéziratának legfőbb ismerője, Stoll Béla – aki a költő verseit két kiadásban is sajtó alá rendezte – írja egy textológiaelméleti munkájában, hogy József Attila versei esetében is lehetnek a másolatok „elsődleges források”, amennyiben a tényleges eredeti nincs meg. Egyik példája szerint, amikor József Attila egy cím nélküli versének csak a költő nővére általi másolata volt meg, akkor az alapján készült az első kritikai kiadás 1955-ben. „József Jolán másolata mindaddig a vers egyetlen szövegforrása volt, amíg az eredeti kézirat elő nem került. [...] Az eredeti megkerültével azonban tökéletesen érdektelenné és értéktelenné vált.”¹

A következőkben vizsgált vendégkönyvi bejegyzésnek is csak a másolata ismert: egy korabeli – még József Attila életében közölt – újságcikkben jelent meg, idézet formájában.

Izsáky Margit (1899–1977) újságíró I. M. szignóval tette közzé 1937. július 10-én, a *Magyarság* című politikai napilap 4. oldalán a *Borban az igazság* című cikkét, amelyben a budai Háromcsőrű Kaesa vendéglő vendégkönyvébe írt bejegyzésekből szemezgetett.

Szó szerint idézi belőle az Ortutay Gyula és Kemény János báró által beírt/ aláírt tréfás vőfélymondást:

*A házasság kaloda,
Ne tedd a lábad oda!*

és idézi hasonlóképp Bethlen Margitot, Pallavicini őrgrófot és Komjáthy Aladárt, akik egy lapon „háromszoros háp, háp, hurrá”-t kiáltanak „a háromcsőrű kacására”.

Ugyanitt „irodalmi levelezést folytatnak Hunyady Sándor, Szabó Lőrinc és Tamási Áron” – s bár ebből nincs idézet, mégis van többletinformáció benne: róluk tudjuk, hogy – a két fenti példához hasonlóan – az aláírók együtt voltak a vendéglőben.

De vannak még idézetek:

„Éljen a tánc, a hölgyeken sohase legyen ránc” – írta be „Vogel [Imre] bácsi, a budai táncmester”.

„A Szomorú vasárnap szövegírójának”, azaz Jávor Lászlónak a világhírű dalnál valamivel kevésbé ismert versikéje így hangzik:

*Háromcsőrű kis kacsá
Bocsássad meg énnekem
Kávéházi költő vagyok
S a feketét szeretem*

Féja Géza azt írta a vendégkönyvbe: „A Viharsarok elkobzásának ötödik napján füttyülök az »urakra.« Azért is!”, mire „egy másik aláírás” rögtön ríposztolt is rá: „Az »urak« is rád”.

Peggy Bright azt írta a könyvbe: „So, this is Budapest! Nagyon jó!”, de volt, aki a rendszert éltette: „éljen a diktatúra”.

Egy „névtelen” bejegyző – akinek a cikkíró nem közölte a nevét, talán mert számára ismeretlen volt – szintén verset írt (amit a cikk igaz, prózában, de jól sorokra tagolhatón közölt):

*Megmondta már Ali, a budai basa,
hogy főerőssége a Háromcsőrű Kacsá,
aki itten egyszer jól bekanalazott,
a német emberből földhöz vág vagy hatot.*

Szövegidézet nélkül, csak a nevükkel vagy nemzetükkel jelezve vannak jelen a cikkben: Artur Röder (Berlin), „a német tojás külkereskedelemnek képviselője”, „lettek, finnek, hollandok, angolok, németek gyors egymásutánban”, „török hie-

roglifek, angol karikatúrák, magyar képrejtvények”, valamint Karinthy Frigyes, aki valamiért – de talán nem véletlenül – a külföldi nevek közé keveredett.

A cikk vége felé pedig, két csillag között, külön egységként áll ez a bekezdés:

„Egy félbemaradt Petőfi-vers:

A forradalom előestéjén halványul a gyáva szavamra! – Kovács Imre.

Betiltás előtt iszunk, énekelünk, – Boldizsár Iván.

Majd egy helyénvaló Arany-idézet:

»Költő hazudj, hogy rajt ne fogjanak!«] – József Attila.”²

A Budapest I. ker. Döbrentei u. 9. szám alatt található, Lichtner József, majd később özv. Lichtner Józsefné által vezetett Háromcsőrű Kacsa vendéglő igazán patinás épületben állt. A ház történetét Izsáky Margit is felelevenítette cikke elején: „Műemlék kiskocsmája is van már Budapestnek! Természetesen Budán, ott, ahol a régi Tabánt lebontották. A Háromcsőrű Kacsa. Félezred évesnél idősebb, pontosan ötszáznegyven éves házban, őszöreg, bolthajtásos falak között. A ház tele girbe-görbe lépcsőkkel, váratlan udvarokkal, alagút vezet belőle egészen a Várig, galambdúcos, folyondárral befuttatott. Néha jó Virág Benedek itt hajolt íróasztalára, itt sercegte szépen hegyezett lúdpennáját, itt, ezek között a falak között.”

A már Virág Benedek (1754–1830) költő, műfordító lakhelyeként irodalmi emlékhellyé vált épület később igazi élő irodalmi találkozóhely lett. Ismertsége egy nap alatt született: igazán híressé Szabó Lőrinc *Éjféli közjáték* című verse tette, amely a *Pesti Napló* 1937. húsvéti (március 28.) számában jelent meg; ez a Háromcsőrű kacsa vendéglőt mint békés fészket mutatja. A hat versszakos költemény első hat sora adja meg az alapszituációt:³

*Esett és fűjt; mint a sörét, úgy
vert minden csepp, úgy süvitett;
de a Háromcsőrű Kacsában,
hová behajtott a hideg,
forralt bor és fűtött kemence
mellett megenyhült a világ.*

Szabó Lőrinc a *Vers és valóság*ban leírta, hogy a vers megjelenése után egy héttel – amikor nagyobb íróárság volt nála – megkereste őt a vendéglő tulajdonosa, hogy beszámoljon arról, a vers hatására annyira megnőtt a forgalom, hogy az

2 I. M. [Izsáky Margit]: *Borban az igazság*. Magyarság, 1937. júl. 10. 4.

3 Szabó Lőrinc: *Éjféli közjáték*. Pesti Napló, 1937. márc. 28. 17.

addig „füstös, piszkos, bűdös kocsmába” most avatóünnepséget szerveznek, melyre a tulaj az egész jelenvolt társaságot meghívta. „Közben ugyanis rendes cigányt szerződttettek, majd szakácsot stb. Még később a helyiségeket tolnai pingálóasszonyok népiesre kifestették, és megindult a karrierjük: éjszakai látványosság, párizsi montmartre-i romantika és éjszakai IBUSZ-autóbuszok megállóhelye lett a Háromcsőrű Kacsából. [...] A *Napló*beli vers az egyik falon bekeretezve lógott, *nagy vendégeknyv* gyűjtötte a *látogatók neveit*. Nyárra már az udvaron zöld helyiségük is lett, és azt hiszem, nem volt író és művész, hogy meg ne fordult volna ott.”⁴

Talán nem véletlen, hogy Szabó Lőrinc jóval a vers megírása és a vendéglői látogatások után is emlékezett a „nagy vendégeknyvre” – nyilván ő és társasága is gyarapította a bejegyzések számát. Egy ilyen alkalomról a *Magyarország* egy másik cikke tanúskodik: „Tegnap éjszaka egyébként érdekes társaság gyűlt össze a Háromcsőrű Kacsa kemencés szobájában. Szabó Lőrinc és barátai ültek nagy áldomást. Megjelent Móricz Zsigmond, Móricz Virág, Hunyady Sándor, Féja Géza és az irodalom, a képzőművészet számos más mindkét nembeli prominense is. Valamennyien hajnalig ettek-ittak a klastromi cellában. A falon bugaci szöttes pompázott, a plafonról a közepén kerek lampa lógott, oldalt pedig a gázcsövek felett hortobágyi istálló árasztott hangulatot. Lankadatlanul énekelt, dúdolt, dudorászott, kocogott, cigánnyal húzatott a lelkes társaság. Elhatározták, hogy ezentúl minden héten megünneplik a Háromcsőrű Kacsa és a lírai költészet újjászületését.”⁵ (Nem mellékes, hogy a cikkíró, Pálmai Jenő is idéz a vendégeknyvből: „Remek ez a csirkecomb” – „Hunyady Sándor megjegyzése 1937. április 12-én éjszaka a Háromcsőrű Kacsában”).

Ezt a hangulatot – amelyet a nagy szállodák halljai nem tudnak adni – jelenítette meg az Izsáky Margit cikkében idézett első vers is, amelynek szerzője Korányi Márton, az Iparos Kör elnöke volt, és a vendégeknyv *első* bejegyzése volt:

*Hiába virít a pipacs, vadvirág,
Azokat nem szakítja le senki
De a szerény ibolyáért lehajolnak, hogy keblükre tűzzék.
A Ritz, a Gellért a magyar jókedvnek nem hazája,
Egyedül a tabáni Háromcsőrű Kacsába bejárva
Művészek, bohémek, vigadva tanyáznak.*

Később persze a híressé vált vendéglőben megjelentek a duhaj legények, a randalírozók, a számlát ki nem fizetők – egy ideig erről is hírt adtak a lapok –,

▼
4 Szabó Lőrinc: *Vers és valóság*. (A kiemelés tőlem – BBT.)

5 (pi) [Pálmai Jenő]: *Csodát tett egy vers. Új legenda született a Tabánban*. Magyarország, 1937. ápr. 14. 9.

majd a Háromcsőrű Kacsa elveszítette hirtelen jött hírértékét, és működött tovább, rendesen. Mindazonáltal irodalmi hely maradt – erről tanúskodik az akkor huszonhárom éves fiatal költő, Vészi Endre (1916–1987) *A Háromcsőrű Kacsában* című verse, amely szinte pontosan két évvel később jelent meg a *Népszava* 1939. április 9-i számában. Az öt versszakos költemény utolsó strófája már igencsak aktualizáló volt. Érdeemes az előtte álló szakaszt is idézni:⁶

*Nagy boltívek alatt a könnyű mámor
már fölemelt, ó, hörpintettem én
zöldtenyű tünt világnak mákonyából
és léptem ringott nyarak szőnyegén,
szelíd gyermekek cirógatták képem,
ezüst-szemű lányok kezét becéztem
és hajnalig utam a hold seperte,
mig egyre beljebb jutottam egy kertbe.*

*Utánam zene intett, kicsi lámpák,
gádogott a Háromcsőrű Kacsa,
három csőrével jött az éjszakán át
és elkísért a városon, haza!
Úgy is tégy, jó madár, nagyot kiáltsál,
az árulókat riaszd, a halálnál
már vénebb vagy talán, te víg kísértet,
e kor ellen kiálts, hisz te sem érted!*

2

Arról, hogy József Attila járt a Háromcsőrű Kacsában, többen is írtak. Ezek a visszaemlékezések viszont hol kiegészítik egymást, hol ellentmondanak egymásnak.

Időrendben az első, tehát az eseményhez legközelebbi visszaemlékezés Szabó Zoltáné. Ő 1940-ben egy újságcikkben idézte föl az esetet: „Több esztendővel ezelőtt volt egy estén, hogy József Attila ritka hangulatban két nóta közt néhány verset mondotta el. Csak úgy közvetlenül mondotta el a szűk budai kocsmában, mely egy Szabó Lőrinc-vers nyomán egy ideig írók és költők egyre gyéresebb multságainak menedékhelye lett. Egészen csendesesen mondotta József Attila a verset, nem szavalta és nem játszotta meg, csak éppen átélte újra,

▼

6 Vészi Endre: *A Háromcsőrű Kacsában*. *Népszava*, 1939. ápr. 9. 40.

szerényen, fellengzősség és páthosz nélkül, mint művészhez illik. Néha kissé felemelte ujját és diszkréten jelezte a ritmust, a zenét, melyre a szavak táncra keltek. [...] Azt az estét nemigen felejtí, aki ott lehetett. A szavak, a nehéz szavak szép ildomosan jambusokra léptek s a vers, ahogy szerzőjük mondotta: a költő, véges mértékre vette a végtelent. A költő ujsa finoman és feltűnés nélkül játszott az abrosz fölött, segítvén a hangnak megértetni azt, ami a hang mögött volt, a zenét.”⁷ Szabó ugyan nem nevezi meg a vendéglőt, de a Szabó Lőrinc-versre való utalás miatt egyértelmű, hogy hol jártak – és ugyanez utal arra is, hogy 1937-ben, már a vers megjelenése után történt mindez.

Cserépfalvi Imre, a *Nagyon fáj* kiadója többször is írt arról, amikor a költővel ellátogattak a Háromcsőrű Kacsába. Sőt: a visszaemlékezése ellentmondásossága miatt még az sem bizonyos, hogy egyetlen estéről van szó – lehet, hogy évtizedekkel később két alkalmat mosott egybe Cserépfalvi emlékezete. 1961-ben arról írt, hogy az 1937-es könyvnapra kiadott verseskötet láttán „József Attila öröme határtalan volt. A szép, új verseskönyvet annak módja szerint baráti körben megünnepeltük a Háromcsőrű kacsában.”⁸ Csakhogy a kötet nem 1937 nyarán, hanem 1936 decemberében jelent meg. (És ennek még szerepe lesz.) A kiadó egy későbbi visszaemlékezése részletesebb ugyan, de szintén pontatlan: ebben a könyv elkészültét 1936. december elejére teszi, és a téli könyvvásárt említi, pedig a könyv 1936 karácsony napjára (dec. 25.) jelent meg – a karácsonyi vásár után. (Nem véletlen, hogy semmiféle hirdetés nem előzte meg a megjelenést.) Amit viszont az eseményről ír, mindenesetre érdemes idézni: „Megállapodtunk abban, [...] hogy melyik nap tartsuk meg áldomást, amikor majd elmegyünk egy kis vendéglőbe, a Háromcsőrű Kacsába, ahová meghívjuk fiatal szerzőinket; Attila is közékük tartozik, neki is dukál a bankett, mert kiadónál először jelenik meg. Az volt a szokás, hogy minden olyan szerzőnk, akinek az első könyve kerül sajtó alá a Cserépfalvi Kiadónál, megünnepeltük egy kis banketten. Ilyen alkalomkor az előző elsőkönyvesek is megjelentek. [...] A következő napokban sor került a tiszteletére rendezett vacsorára. Nyolcan-tízen jöttünk össze: köztünk volt rajta kívül Szabó Zoltán, Kovács Imre, Jankovich Ferenc, Vághidi Ferenc, Hevesi András, Berda József. Igen vidámnak indult az este, kitűnő menüt szolgáltak fel. A borok, a zenekar is megtette hatását. Jankovich Ferenc csodálatos szép hangján ízelítőt adott régi magyar népdalokból. – Attila nagyon szerette Bartók és Kodály gyűjtéseinek néhány gyöngyszemét, ezeket ő is énekelte, miközben a zenészeket diri-

▼
7 Szabó Zoltán: *Vershamisítók*. Magyar Nemzet, 1940. nov. 7. Újrak.: *Kortársak József Attiláról*. 1316.

8 Cserépfalvi Imre: *József Attila első könyvnapján verseskötete*. Élet és Irodalom, 1961. máj. 26. 2.

gálta. Általában mérsékelten fogyasztott, de ezen az estén ő is ivott és igen jó kedve kerekedett. Azt hiszem, ez volt az utolsó, igazán boldog napja.”⁹

A két visszaemlékezés közös állítása, hogy ünnepelni mentek a *Nagyon fáj* megjelenését, és kiadói társasággal jártak ott. Közös Cserépfalvi memoárjaiban az is, hogy József Attila jól érezte magát, „boldog” volt. És ehhez csatlakozik Szabó Zoltán története is a saját versét szavaló költőről: az egyikben József Attila énekel és dirigálja a zenészeket, a másikban ujjjaival kíséri a zenét – de mindenképp együtt él a környezettel és az ünnepléssel.

Ennek mond ellent Németh Andor 1948-ban írt visszaemlékezése. A *Csillag* 1948. júliusi számában megjelent *József Attila és kora* harmadik részének *A lapszerkesztő* című fejezete ekképp ér véget: miután kiderült, hogy Cserépfalvi jóindulatúan hazudott a *Nagyon fáj* fogyási adatairól, a kiadó „próbálta megnyugtatni Attilát: »Ne félj semmit, Attila, én biztos vagyok abban, hogy előbb-utóbb eladom a verseidet.« S hogy megvigasztalja a költőt, elvitte magával a Háromcsőrű kacsá vendéglőbe. Ott szokott összeülni házi szerzőivel, a felkutatókkal, Szabó Zoltánnal, Kovács Imrével és Boldizsár Ivánnal. Attila köztük telepedett, de nem szólt egy szót sem. Komoran, lehorgasztott fejjel ült egy darabig, aztán felállt. »Elmegyek« – mondta. – »Én nem vagyok közétek való. Én nem vagyok író, még csak költő sem. Én mindenképpen csak felesleges és haszontalan vagyok.«”¹⁰

József Attila hangulata itt éppen ellentétes a korábbi változatokhoz képest: komor, hallgató, lehorgasztott fejjel ül – aztán bejelenti, hogy elmegy. (De Németh arról már nem ír, hogy valóban otthagytá-e a társaságot.) Mindenesetre ez utóbbi részlet egybevág a többivel abban, hogy a *Nagyon fáj* megjelenése utánra helyezi a történetet, megnevezetten a Háromcsőrű Kacsába, és a Cserépfalvi Kiadó szerzői körébe, kik közül – József Attilán kívül – még hármat említ.

A visszaemlékezések tehát alapvetően két lehetséges időpontot rendelnek a történethez: vagy a kötet megjelenését (1936. dec.), vagy a könyvnapit „bukását” (1937. jún.).

Ugyanakkor van Cserépfalvinak még egy visszaemlékezése, amely általánosságban szól a kiadói társaság Háromcsőrű Kacsá-beli összejöveteleiről: „Ahogy visszaemlékszem rá, talán Szabó Zoltán könyvének (*A tardi helyzet*) megjelenésével kezdett kialakulni az a szokásunk, hogy egy-egy ilyen esemény után összejöttünk – a baráti kör, a szerzők, szerkesztők, írók – Budán, egy tabáni kisvendéglőben. A Háromcsőrű Kacsába mentünk ilyenkor, áldomást inni. Olyan kis bankettek voltak ezek, ahol nem tudom én, hát, ünnepeltük a szerzőt. Soha nem maradt el innen Attila, sőt mikor már egy kicsit depri-

▼
9 Cserépfalvi Imre: *Egy könyvkiadó feljegyzései*. Bp., 1982. Gondolat. 158., 159.

10 Németh Andor: *A szélén behajrtva. Válogatott írások*. Szerk.: Réz Pál. Bp., 1973. 505–506.

mált volt, még akkor is felvidította, hogy együtt volt a fiúkkal, többek között a falukutatókkal, akiknek a művei inspirálóan hatottak olykor a költő József Attilára is. Szeretet, tisztelet övezte Attilát ebben a kis körben. Jót tett ez az összetörőben levő embernek.”¹¹

Ez a narratíva nem áll ellentmondásban a korábbiakkal, viszont egy lényeges ponton mást (is) közöl: „Soha nem maradt el innen Attila”, azaz nem egyetlen – a *Nagyon fáj* kötethez köthető időpontot jelöl meg, hanem több, pontosan meg nem nevezett alkalomról szól. Ez látszólag kitágítja a bejegyzés időpontjának lehetséges határait – hiszen *A tardi helyzet* 1936 tavaszán jelent meg –, de nem valószínűsíti a korábbi dátumot.

A néhol ellentmondó visszaemlékezések azonban egy vonatkozásban mind egyet állítanak, azaz egymást erősítik: József Attila a Cserépfalvi Kiadó munkatársaival és íróival – azaz részben a Márciusi Front tagjaival, részben a *Válasz* szerzőivel – a két csoport között elég nagy az átfedés – volt a vendéglőben ünnepelni (vagy épp szomorkodni). Azaz a népiekkel. Ekképp József Attila Háromcsőrű Kacsabéli vendégeskedésének – vagy vendégeskedéseinek – tehát demonstratív tüntetés jellege is volt: nem a saját táborával – a „szépszósokkal” – tartott, hanem az ellentáborral. (1937-re már megtörtént a szakítás a lapot korábban kiadó Cserépfalvi-cég és a *Szép Szó* között, melynek ekkor már a Pantheon volt a kiadója.) Erre utal – direktbe kimondva – Cserépfalvi is: a már kicsit deprimált költőt is felvidította, amikor „együtt volt a fiúkkal, többek között a falukutatókkal”. És erre az időszakra emlékezve írja Vágó Márta is – akinek lakásán a *Szép Szó* szerkesztősége tartotta a megbeszéléseit –, hogy amikor József Attila nem jelent meg nála egy pénteki szerkesztőségi összejövetelen, „a fiúk kétségbe voltak esve. Még az a gondolat is fölmerült, hogy [Attila] hűtlen lesz, talán »átmegy jobbra«?”¹²

Itt érdemes pár adatot egybevetni. A visszaemlékező Szabó Zoltánnak 1936-ban (*Tardi helyzet*) és 37-ben (*Cifra nyomorúság*) is jelent meg kötete a könyvnapra, az Izsáky Margit cikkében idézett – és Németh Andortól is megnevezett – Kovács Imrének viszont korábban nem, de éppen 1937 könyvnapjára jött a Cserépfalvinál könyve (*Néma forradalom*), és a szintén idézett Boldizsár Iván pedig ekkor került a kiadói „csapathoz”: 1937-ben mint hamarosan megjelenő könyvet hirdették *Lebegők* című szociográfiáját – ami azonban mégsem jelent meg ekkor csak pár fejezete a *Magyar Szemlében* –, és év végén jött az ő bábáskodásával összehozott Kálmán Kata-album (*Tiborc*). Izsáky Margit cikke is tar-

11 Hajdu Ráfis Gábor: *Budapesti esztendőök. Beszélgetés Cserépfalvi Imrével József Attiláról*. Kritika, 1980. aug. 30–34.

12 Vágó Márta: *József Attila*. Sajtó alá rend: Takács Márta. Bp., 1975. Szépirodalmi. 302. – A „népi” Kodolányi János több helyen szintén úgy emlékezett vissza, József Attila csatlakozni akart hozzájuk, de „nem tudott”, mert „nem lehetett” (Vö.: K. J.: *József Attiláról*. Magyar Élet, 1938. szept. = KJA II: 1177–1182.)

talmaz – közvetlenül vagy közvetve – bejegyzési dátumokat. Az angolok „május 13-ának hajnalában” ünnepeltek ott. Féja Géza „a *Viharsarok* elkobzásának ötödik napján” írta bejegyzését, azaz április 12-én (8-án született meg a vizsgálóbírói végzés a könyv elkobzásáról) – és erre ráerősít Pálmai Jenő korábban idézett cikke is, amelyben Féját is megemlíti az április 12-i vendégek közt. És ugyanabban a cikkben citálta Hunyady Sándor szintén április 12-i bejegyzését – Hunyadyt szintén említi Izsáky Margit, mint ahogy Szabó Lőrincet is. Thomas Quinn Curtis 1937 áprilisától júniusig volt Magyarországon,¹³ viszont konkrét adat van arra, hogy az ugyanabban a bekezdésben – a külföldiek közt! – megnevezett Karinthy Frigyessel április 29-én találkozott: Karinthy saját szerzői estjén, vagy utána, talán épp a Háromcsőrű Kacsában dedikálta neki a *Hungaria* című angol nyelvű magyar novellaantológiát.¹⁴ Tamási Áron április 19-én vett részt a Márciusi Front gyűlésén (éppen Féja Géza társaságában), április 21-én pedig a Bartha Miklós Társágában tartott előadást; de júniusban is jött – több más erdélyi író társával, pl. a cikkben megnevezett Kemény Jánossal – az Erdélyi Szépmíves Céh könyvnapjához, a Szervita térre, ahol a Cserépfalvi Kiadó sátra is volt.

Mindezek jól kiadnak egy időrendi gócot: a legtöbb bejegyzés 1937 áprilisa és júniusa közt született; beírjuk vagy megnevezte az időpontot, vagy ekkor tartózkodott Budapesten. József Attila a népi falukutatókkal való szimpatizálása ugyancsak az 1937. tavaszi-nyári időpontra tehető. Mindez pedig azt valószínűsíti, hogy a többek által is elmesélt Háromcsőrű Kacsá-beli est, és így a bejegyzés 1937 júniusában történt, a Könyvnaphoz közel, ami 1937-ben június első három napját jelentette.

Mindez teljesen összhangban van a vendégkönyvek általános jellemzőivel: azok időnként betelnek, s olyankor újat kell kezdeni. Azaz egy adott időpontban csak az aktuális bejegyzéseket tartalmazó könyv van a vendégtérben – a korábbi (és a később születő) bejegyzések pedig nem hozzáférhetők. Ha tehát Izsáky Margit az 1937 júliusában megjelent cikkéhez gyűjtött anyagot, vélhetően nem sokkal korábban tette azt – de bizonyosan 1937. április után, amikor a Háromcsőrű Kacsá már híres volt. És talán lapoznia sem kellett sokat, hogy az idézett bejegyzéseket kimásolhassa.

▼
13 Vö: *Budapesti lapok Klaus Mann naplójából*. Ford. és jegyz.: Schweitzer Pál. Nagyvilág, 1998. 3–4. szám. 191–205.

14 Az Antikvarium.hu 2022. május 29-én zárult 16. Dedikált könyvek és kéziratok online árverésének 100. sz. tétele.

József Attila távolról sem tartozott a *Magyarság* reprezentáns alakjai közé, sőt. A szélsőjobboldali Milotay István által irányított politikai napilap a „magyar keresztény értelmiség” egyik vezető orgánuma, a szélsőséges magyar nacionalizmus egyik hangadó fóruma volt, antibaloldali és antiliberalis alaptónusú cikkeikben rendre föltűnt az antiszemita hang. Ezért igencsak meglepő, hogy egyáltalán jelent meg benne József Attila-vers is.

A költő neve többször föltűnt az 1920–1937 közti tizenhét év alatt, de legtöbbször „csak” lapok tartalma vagy a rádióműsor ismertetésekor, néha események beharangozásánál, időnként belpolitikai cikkek szereplőjeként.

Önálló cikket életében kétszer szentelt neki a szerkesztőség.

1924 júliusában *Az istenkáromló vers honoráriuma* címmel adták közre a *Lázadó Krisztus* sajtóperében született eredményt, és bár az átvett tudósítás tárgyilagos hangú, a hozzáadott cím jelzi a gúnyos hozzáállást (M, 1924. júl. 11. 9.). Jó pár évvel később, 1932-ben pedig rövid „kritikát” adtak a költő *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* című könyvéről: „Aggodalmat kelt ez a programmos cím. Versekkal dönteni a tőkét? Aligha fog menni, kivált így. Lehiggadatlan versek, csatakosan belekeveredő fasiszta szölamok mutáló gikszereivel, friss erejű üde hangok közt káromkodásszerű eredetieskedések. József Attila jobban kezdette, útját nem látjuk költő számára valóznak” (M, 1932. júl. 17. 22.).

1934-ben azonban Milotay megvált a főszerkesztői széktől (és megalapította a még inkább jobboldali Új Magyarságot), helyére az addigi főmunkatárs, Pethő Sándor került; aki viszont majd 1938-ban – amikor a nyilasok megvették a lapot – köszön el a poszttól; és alapítja meg a *Magyar Nemzetet*.

1934 és 1938 között József Attila a korábbiaknál többször, de persze még mindig alulreprezentáltan „szerepelt” a lapban. Viszont éppen erre az időszakra esett az a publikációs anomália, amire a József Attila-kutatás ma még nem tud választ adni: az 1935. június 6-i lapszámban megjelent a *Mama* másodközlése. Hogy miképpen, kinek a biztatására vagy közvetítésével került be ez a vers a *Magyarságba* – ahol se előtte, se utána nem publikált a költő –, ma még nyitott kérdés.

1937-ben hírt adtak a *Szép Szó* Thomas Mann-estjéről, ahol „a nagy író József Attila ódája köszönti” (jan. 13.), hirdették a *Nagyon fáj* kötetet (febr. 18., 20., 23. és ápr. 2.), július 10-én pedig Izsáky Margit idézte őt cikkében.

József Attila halálakor pedig – éppen temetése napján – a lap hosszabb cikkben búcsúzott tőle.¹⁵ Ennek nekrológrészét Katona Jenő (1905–1978) – ekkor a *Korunk Szava* című katolikus politikai, társadalmi és kritikai hetilap

15 A vonat elé vetette magát és meghalt József Attila költő. M, 1937. dec. 5. 4.

szerkesztője, a *Magyarság* munkatársa – jegyzi. Cikke elején az utólagosan fölismert, elmulasztott kötelességről ír: „Egyszer régen egy verse miatt a bíróság előtt állott és a védő a Szekfű Gyula szerkesztésében megjelenő *Magyar Szemle* egyik tanulmányára hivatkozott, amely a konzervatív folyóiratban a szerkesztő mély embersége és nagyvonalúsága folytán a sorsüldözött költő művészetét pár rövid sorban méltathatta.¹⁶ Azóta mindig készültünk róla írni, legutóbb két utolsó csodálatos verseskötetének, a *Medvetánc*nak és a *Nagyon fáj*nak megjelenése alkalmából, s most a halál fönséges és borzongató hatalmának kellett megjeleníteni, hogy fölriasszon bennünket.” Nem árt hangsúlyozni: a *Magyarság* – Katonának ezzel a némi öndicsérettel is megspékelt vallomásával – arról ír, hogy eddig nem írtak József Attiláról. (Katona valójában Fejtő „embere” volt; Vágó Márta idézett föl egy 1937. januári esetet, amikor egy pénteki szerkesztőségi ülésre Fejtő elvitte Katonát – de hamar ordibálással elegy veszekedés lett a társalgásból, és Katona „sietve távozott”.¹⁷)

Azonban cikkében a kollektív felelősséget (ti. hogy nem támogatták föl a költőt) „nevesített” bűnbakképzés formájában el is hárítja, és másra tolja: „Egy Csokonaihoz fogható és hozzá annyira hasonló tehetség élt közöttünk, akit se a rendek, de még a mai Kazinczyék se ismerték fel.” Később ezt a retorikát fogja folytatni – szinte szó szerinti átvétellel – a tulajdonos- és részleges irányváltás után a lap, és a *Magyarság*, akármilyen paradox is, a nyilas véleményformálás eszközeként használta fel József Attila nevét: „Soha nem hallottunk arról, hogy az új magyar irodalom »Ignotus–Kazinczyjai« hóna alá nyúltak volna egy Szabó Dezsőnek, egy ízig-vérig tehetség Sértő Kálmánnak, egy Sinka Istvánnak, vagy egy József Attilának, akik legtöbbször egyrészt a keresztény magyar közönség közönye, másrészt a zsidókézből levő könyvkiadóvállalat mellőzése folytán tragikus módon énekelte meg a maga hattyúdalát.”¹⁸ A retorika ugyanaz, de a kritika célja már más itt: míg 1937 decemberében a „negatív szerepkijelölés” még, „költői fejedelmi rangjának” hangsúlyozásával, Babitsot látta bele a Kazinczy-szerepbe,¹⁹ addig 1939 őszén a nyilasok sajtófőnökének már egy zsidó irodalomszervezőt – a *Nyugat* volt főszerkesztőjét – kellett megneveznie; jöllehet, Ignotus addigra már rég túl volt kanonizáló szerepkörének csúcán, és mindvégig segítette, pártfogolta József Attilát.

¹⁶ Katona itt saját cikkére utal: Új népiesség? MSz, 1933. 1–4. sz.

¹⁷ Vágó Márta: i. m. 279–280.

¹⁸ Fiala Ferenc: *Egy zsidó dekaméron margójára*. M., 1939. szept. 27. 3.

¹⁹ Tverdota György: *A komor fölámadás titka. A József Attila-kultusz születése*. Bp., 1998. Pannonica. 191.

Az tehát, hogy a jobboldali politikai napilapban 1937-ben, még életében idézzék József Attilát, egyáltalán nem volt evidens. Sőt, úgy tűnik, egyedül a cikkíró, Izsáky Margit saját ízlését és értékítéletét mutatja, neki volt fontos és jelentőséggel bíró, hogy – többek mellett – a fiatal baloldali költő bejegyzésével reprezentálja a Háromcsőrű Kacska vendégkönyvét.

Izsáky Margit – a kulcsszereplő – életrajzi szócikke megtalálható pár lexikonban – de mindben pontatlanul, hiányosan. Méltatlanul elfeledett alakja a magyar művelődéstörténetnek, helyet érdemel úgy a sajtó-, mint az irodalomtörténetben: szépirodalmi és riporter munkáiból is jelentek meg kötetei.²⁰

Ráadásul több hasonlatosság van József Attila és Izsáky Margit életrajzában. Mindketten apa nélkül nőttek fel (a költőé elhagyta családját, az újságírónak már születésekor se jegyezték be), édesanyjuk emberfeletti munkát végzett, majd korán elárvultak mindketten (József Attila 14, Izsáky Margit 13 évesen), ezért nevelőszülőkhöz kerültek (Margit ráadásul örökbefogadott lett, névvaltozással), később pedig írással foglalkoztak, viszont a békés családi élet és a gyermek egyiküknek sem adatott meg. József Attila soha nem tudta teljes bizonyossággal családja – főleg az apja – történetét, Izsáky Margit kanyargós családtörténete pedig éppen 1937-ben vett fordulatot: kisgyermek korában talán ő sem feltétlenül tudta az igazat, de Ódry Árpád halálával Margit édesanyjáról újra újságcikkek szóltak, és ettől az ő élete is megváltozott; 1942-ben egy közjegyzői iraton hivatalos neve már Izsáky Munkácsy Margit,²¹ egy évvel később pedig (fél)testvére második gyermekének lett a keresztanyja. Értékrendjük szintén hasonló volt – bár Margit jobboldali napilapoknál dolgozott, de abszolút baloldali értékrenddel, szociális érzékenységgel a szegényekre, a marginalitásban élőkre figyelve. Egy József Attilával ekkoriban interjút készítő újságíró így jellemezte a költőt: „a falvak bánatát, fájdalomát, a külvárosok sötétségét oly páratlan erővel tudja megteremteni”,²² ez éppenséggel igaz a riportokban ugyanezt feltáró Izsáky Margitra is.

És az újságíró tudhatott kettejük életrajzi-alkati párhuzamosságáról, hiszen József Attila soha nem titkolta gyermek- és ifjúkorának tragédiáit és traumáit; már 1924-ben beszélt ezekről a Márer Györgynek adott interjújában,²³ és a fönt idézett Molnár Tibor által készített beszélgetésben is. (Ez utóbbi, meglehet, erdélyi napilapban jelent meg, de egyrészt Izsáky Margit tájékozott újságíró volt, emellett – ne feledjük – tíz évig „erdélyi” volt, akinek kapcsolatai és érdek-

▼
20 Bővebben lásd: Bíró-Balogh Tamás: „A nők világát írja meg riportjaiban”. *Egy elfeledett magyar újságíró: Izsáky Margit*. Kortárs, 2023 – sajtó alatt.

21 HU BFL – VII.207.a – 1942 – 078.

22 Molnár Tibor: *Beszélgetés a magyar Panait Istratival*. Brassói Lapok, 1936. júl. 5. Újrak: KJA I: 419–424.

23 Márer György: *Rikkancs, aki ünnepi beszédeket gyárt a kaszinói urak számára*. Ma Este, 1924. aug. 28. Újrak: KJA I: 61–63.

lődése megmaradt a Budapestre visszaköltözése után, riporterként írt erdélyi témákról, sőt: nem sokkal később maga is publikált a *Brassói Lapokban*.) Sőt, éppen ekkoriban tematizálódik József Attila (ön)életrajzisa a *Szép Szó* 1937. április 21-én megjelent április-májusi számában publikált *Születésnapomra* című versben is, amit – éppen életrajzisa, és az új életrajzi vonatkozásai miatt – a napi sajtó május 2-án meg is cikkezett.²⁴ (Az április 21. és a május 2. pedig éppen belesik az Izsáky Margit által válogatott vendégkönyvi bejegyzések sűrű gózába.)

Hogy mindezeket tudta-e Izsáky Margit, ismerte-e a párhuzamosságokat, olvasta-e az interjúkat, verseket, nem lehet bizonyosan megmondani. Lehet, hogy nem. Lehet, hogy csak talált egy frappáns Arany-idézetet a Háromcsőrű Kacsza vendégkönyvét lapozgatva, és ha már ott volt, kimásolta. Viszont a lehetőség nem kizárt, és inkább valószínűsíthető.

Hogy személyesen ismerték-e egymást, arra nincs adat. Izsáky Margit neve a József Attilával foglalkozó szakirodalomban nem bukkan föl. József Attila ismerhette a gyakran publikáló újságíró nevét (pláne a korábbi színésznőt – mert azt tudni lehet, hogy József Attila több színésznőt is ismert, dedikált nekik) – és Izsáky Margit szintén ismerte a költőt (azért is idézte). 1932-ben, éppen amikor Szántó György az irodalom és az újságírás felé orientálta őt, akkor Szántó együtt vett részt az ún. „Balatoni íróhéten” József Attilával, így ha Izsáky Margit a „mentora” irodalmi pályafutását figyelemmel kísérte, legkésőbb ekkor találkoznia kellett József Attila nevével. Később pedig, igaz, már jóval József Attila halála után, egyik írásának címéül a költőtől vett idézetet állította: „Rendezni végre közös dolgainkat...” – citálta *A Dunánál* című versből.²⁵

4

A Háromcsőrű Kacsza vendégkönyvéről írt cikk környéki időszakban – utazó riportjai mellett – Izsáky Margitot erősen foglalkoztatta az irodalom, és azon belül a fiatal irodalom. 1936 októberében vitriolos hangú cikket írt egy induló költők számára kiírt irodalmi pályázatról, 1937 márciusában ismertetést közölt Kopácsy Margit (1915–1997) első, *Kötelesség* című könyvéről, 1937. június 25-én pedig interjút készített a József Attilánál tizenhét (!) évvel fiatalabb, akkor tizenöt éves Bárány Tamással (1922–2004), első verseskönyve megjelenése alkalmából.²⁶

²⁴ *Lehettem volna oktató...* Magyar Hírlap, 1937. máj. 2. Újrak: KJA I: 487–488.

²⁵ Izsáky Margit: *Rendezni végre közös dolgainkat...* In: *Magyar nők II. országos találkozóját*. Bp., 1948. 5.

²⁶ *Egy irodalmi pályázat titkaiból*. Magyaróság, 1936. okt. 31., *Kopácsy Margit első könyvéről*. M, 1937. márc. 28. és *A költő, aki tizenöt éves*. M, 1937. júl. 25.

Ebbe a sorba illeszkedik bele a Háromcsőrű Kacsa vendégkönyvéről írott beszámoló, és azon belül a kvázi „metairodalmi” blokk, amikor három fiatal szerzőtől idézett: Kovács Imrétől (1913–1980), Boldizsár Ivántól (1912–1988) és József Attilától. Kovács – József Attilához hasonlóan – szintén egy klasszikust citált, Petőfi *Forradalom* című verséből (talán nem függetlenül attól, hogy Kovácsnak éppen 1937 tavaszán jelent meg *A néma forradalom* című könyve a Cserépfalvinál), Boldizsár a *betiltás* megidézésével szintén az irodalmat tematizálja, József Attila pedig „egy helyénvaló” Arany-idézetet tett. Valószínűleg Izsáky Margit olvasottsága kellett ahhoz, hogy fölismerje az idézeteket, és feloldja azokat a *Magyarság* olvasói számára.

A József Attila által idézett sor Arany egyik ismert versében, a *Vojtina ars poétikájában* szerepel:

*Mendacem oportet esse memorem:
Költőnek ezt ajánlani merem.
Nem épen tisztos, de derék szabály,
Versembe jól fér, s a mellett – talál.
Azaz – magyarra téve a szavak:
„Költő hazudj, de rajt’ ne fogjanak”;
Mert van egy példa, hogy: a sánta eb...
A sánta költő még keservesebb.*

Arany János sora jól idézhető, aforisztikus, szállóigeszerű. Ez persze nem véletlen, hiszen ő épp egy ugyanilyen jellegű mondatot idézett Quintilianustól (a *De institutione oratoria* című munkából), és ahogy a Quintilianus-citátumnak a műtől független élete lett, úgy Arany sora is szállóigévé vált: politikai vagy közgazdasági cikkben ugyanúgy idézik, mint pl. egy más tárgyú irodalmi tanulmányban. A legköltőibb intertextuális felhasználása talán Eörsi István *Új Arany-szabály* című, 1956-ban írt, de csak évtizedek múlva megjelent verse: „»Költő hazudj, de rajt’ ne fogjanak« / Arany szavai, szép arany-szavak, / bizony kopottan csörögtök ma már, / mert másként hangzik az aranyszabály: / »Költő ne hazudj! Mondd az igazat! / De jól vigyázz, hogy rajt’ ne fogjanak!»²⁷ Ahogy Arany verse *ars poetica*, úgy Eörsi is, egy évszázaddal később.

József Attila Arany iránti tisztelete, „rajongása” ismert tény, verset is írt a költőelődéről (az *Arany* című költeményt évtizedekig 1937. tavaszi-nyári eleji műként tartották számon, Stoll Béla datálta vissza az 1928–1929-ben írt versek közé²⁸), és dokumentált, hogy ekkoriban erősen foglalkoztatta Arany: 1937. július 12-én,

▼
27 Eörsi István: *Jönnék a bájos tények. Cenzúrálatlanított kiadás.* Bp., 1991. Cserépfalvi. 12.
28 JAÖV Krk. III: 164–165.

tehát a vendégkönyvi bejegyzését idéző cikk megjelenése után két nappal levelet írt a Franklin Kiadónál dolgozó Komor Andrásnak, s kérte, hogy küldjön neki az új gyűjteményes Arany-kötetből, mert szeretné „lapozgatni” azt.²⁹

A Háromcsőrű Kacsa vendégkönyvébe írt Arany-sort azonban már leírta korábban is – igaz, torzított formában. Az 1920-as évek végén József Attila „egy költészetbölcséleti teória kialakításán fáradozott”,³⁰ és ebbe a vonulatba tartozik bele – mint álláspontjának fő kifejtése – az 1930-ban írt *Irodalom és szocializmus* című tanulmánya, amelyben a „művészetbölcséleti alapelemek”-et állítja költői rendszerbe. Ennek egy pontján, de idézetének forrását meg nem nevezve – intertextuális szövegbetétként – citálja a jól ismert sor parafrázisát: „Mert megtudtuk, hogy a művészetet valóban a forma teszi, azonban ennek a formának a művészi mivoltát a jelentése, a tartalma adja. És megtudtuk azt is, hogy a művészi forma tartalma általános és társadalmi, még pedig nem hazug társadalmi tartalom, hanem tudományos szemlélettel ellenőrizhető. Vagyis: Költő, mondj igazat, de rajt ne fogjanak, csak akkor, ha elemeznek.”³¹ (Itt érdemes egy visszautalást tenni: hogy ebben a művészetbölcséleti alapműben is megidézi Aranyt, *időrendileg* sem meglepő: ha hiszünk Stoll Béla visszadatálásiának – lásd előző bekezdés –, akkor az *Arany* című versét épp ekkoriban írta.)

Az idézet azonban nem pontos. Bár több visszaemlékezés tanúsítja, hogy József Attilának átlagon felüli versmemóriája volt (Szántó Judit és Hatvany Lajos is ír erről), és sokszor emlékezetből idézett régebben olvasott szövegeket, viszont időnként egy-egy kisebb „hiba”, tévesztés becsúszott. 1933. január 28-án például a Babitsnak írott levélben súlyos egzisztenciális helyzetük leírásakor idézi – jelölés nélkül – a címzett *Arany Jánoshoz* című versét, csak éppen – ahogy Tasi József írta –: „nem egészen pontosan”.³² (József Attila így kezdte a levél egyik bekezdését: „Nem takart seb kell, hanem festett vérzés”³³ – Babits versében azonban a *hanem* kötőszó helyett az *inkább* áll.) Vélhetően ezt a sort szintén fejből idézte, és nem vette le a polcra Babitsnak a verset tartalmazó *Herceg, hátha megjön a tél is!* című 1911-es kötetét (vagy a Nyugat 1910. január 1-jei számát, ahol az először megjelent). – Megjegyzendő, hogy az *Arany Jánoshoz* nemcsak Babits, de persze Arany miatt is fontos darab lehetett József Attila számára.

▼

29 József Attila levelezése. Sajtó alá rend.: Stoll Béla. Bp., 2006. Osiris. 540.

30 Tverdota György: *Mi a tétje az időrendnek József Attila gondolkodástörténetében?* Új Írás, 1985. ápr., 17–27.

31 JAÖTC I: 136.

32 Tasi József: *Babits, Zsolt Béla, Hatvany és József Attila. Adalékok a „Tárgyi kritikai tanulmány” történetéhez.* (1983) In: Uő: *József Attila könyvtára és más tanulmányok.* Bp., 1996. Écriture. 87–128. (120.)

33 JALev, 393.

A vendégkönyvbe írt Arany-idézet hasonlóképp „sántít” kicsit: ugyanúgy egyetlen kötőszónyi eltérés van az Arany-sor és a József Attila által citált változat között. „Költő hazudj, de rajt’ ne fogjanak” – inti Arany (Quintilianusszal szólva) költőtársait, József Attila azonban azt írta: „Költő hazudj, hogy rajt’ ne fogjanak”, azaz a *de* helyett nála *hogy* szerepel. A kötőszócserevel azonban nemcsak a mondat modalitása változott meg (mellérendelő) ellentétesből (alárendelő) célhatározóra, hanem ennek következtében természetesen a jelentése is módosult: míg Aranynál a rajt’ fogás „csak” egy elkerülendő esetleges jövőbeli lehetőség, addig József Attilánál már kauzális kapcsolat van köztük: azért kell a költőnek hazudnia, hogy rajt’ ne kapják. Egyáltalán nem mindegy persze – de hogy véten hibázás vagy tudatos változtatás az eltérés oka, azaz tévesztésről vagy torzításról van szó, nem lehet megválaszolni. (Sőt, még az a lehetőség is fönnáll, hogy Izsáky Margit vétett másoláskor hibát.)

Még egy kérdés merül fel: mi lehetett az ok, ami miatt József Attila éppen ezt az Arany-idézetet írta be a vendégkönyvbe?

Általános gyakorlat szerint a vendég az összefoglaló végén tapasztalatait vagy érzéseit rögzíti egy vendégkönyvbe. Ilyenkor egy hosszabb időzés „lényege” is sűrítve, legtöbbször maximum egy-két mondatban kerül beírásra, legyen szó tárlatról, kiállításról, vagy akár egy társas összefoglalóról, sörözös-borozós vacsoráról. Manapság a végletekig leredukált közlés a leggyakoribb: „nagyon jó volt”, „köszönjük”, vagy „visszajövünk”, olvasható gyakran; de általában párat lapozva mindig található az adott vendégkönyvben bőbeszédűbb vagy egyénibb bejegyzés is.

József Attila költőileg sűrítette a lényegét.

A bejegyzett Arany-sor mindenképpen asszociatív kapcsolatban van a Háromcsőrű Kacsában történetekkel, nem véletlenül éppen ezt írta be a költő a vendégkönyvbe. Valami kiváltotta, okának kellett lennie. Három lehetőség van: vagy Arany János, vagy a költői hazugság, esetleg mindkettő kapcsán jutott József Attila eszébe épp ez az idézet.

Az *Arany-„élmény”* evidencia József Attila költészetében, terjedelmes szakirodalma van a témának. Ha tehát kedvelt és kiemelt fontosságú költőjére terelődött a szó, József Attilának azonnal beugorhatott számos Arany-idézet.

A *hazugság* mint költői megoldás kettős természetű jelenség: poétikai és kognitív összetevőkből áll; amikor a költő „hazudik”, mindig elfed valamit, valami lényegit, ugyanakkor egy másik síkon egy ehelyett álló másik lényegest mond ki, és ez a „helyettes” tartalom nem kevésbé lényegi, mint az, amit elfed. A mit, a miért és a hogyan módja poétikai kérdés. Ha a falukutatókkal való összefüggés ez került szóba, akkor vélhetően nem poétikaelméleti kérdésekről volt szó, hanem valami nagyon konkrét szöveghelyről, aminek „valóság tartalma” számonkérhető volt a

költőn. Talán éppen a „könyvnap” *Nagyon fáj* valamelyik versével kapcsolatban tett a társaságból valaki megjegyzést arra, hogy az empirikus tények és költői állítások nem fedik egymást, magyarul: „hazudott” a költő. (Még akkor is, ha versek vagy szépirodalmi szövegek interpretálásakor *elméletileg* nem lehet azonosítani a versbeszélő, illetve a narrátor közlését az empirikus szerző megszólalásaival, de a József Attila-szakirodalom egybehangzó álláspontja szerint a *gyakorlat* ennek az ellenkezője. A József Attila-versek jelentős részének versbeszélője, de a kései versek kifejezetten maga a költő. Azaz állításai és „hazugságai” szembeszíthatók vele.)

A feladat az, hogy olyan verset keressünk a kötetben, amely – ideális esetben, tehát amikor *mindkét szempont érvényesül* – kapcsolatban áll Arany költészetével, és benne a költő „hazudik”.

Adja magát a lehetőség, hogy ez a vers *A Dunánál*. Amelyben, Szabolcsi Miklós észrevétele szerint, József Attila „szinte egyenes idézet” formájában átvesz Arany *Magányosság* című verséből, sőt, a „*Vojtina ars poetikájának* a Dunáról írott híres sorai is ott rejlenek József Attila szavai mögött”,³⁴ ugyanakkor kimutatható filológiai „pontatlanságokat” tartalmaz. *A Dunánál* ugyanis, amellet, hogy programversként a Duna menti népek együttes láttatására törekszik, és az önmegismerés folyamatában is jelentős állomás, ugyanakkor a családi mitológiából is átvesz elemeket. Keverednek benne az életrajzi tények és a magánmitológia elemei (akárcsak a *Születésnapomra* című versben), azonban a József Attilát ismerők – akkori kortársak és mai olvasók is – számára tudható, hogy filológiailag nem minden helytálló, a versbeszélő közlései nem mindig egyeznek az empirikus szerző adataival.

A III. szakasz első két sora (az egész költemény 37–38. sorai) a kései József Attila-önértelmezések egyik sarokköve, és a költővel foglalkozó életrajzi kutatások fontos szöveghelye. Így szól a mondat:

*Anyám kún volt, az apám félig székely,
félig román, vagy tán egészen az.*

Sokan sokféleképpen interpretálták ezt a két sort, a genetikai megközelítéstől az közösségi oldalak csámcsogó vulgárértelmezéseiiig, legutóbb Tverdota György járta körül a témát monográfiájában.³⁵ Anélkül, hogy újra fölmondanánk a könnyen ellenőrizhető életrajzi adatoktól való eltérést, elég csak utalni a kritikai kiadás sajtó alá rendezőjének, Stoll Bélának a 37. sorhoz fűzött jegyzetére: „József Attila tisztában volt apja származásával, mégis, erdélyi olvasói

▼
34 Szabolcsi Miklós: *Kész a leltár. József Attila élete és pályája. 1930–1937*. Bp., 1998. Akadémiai. 618.

35 Tverdota György: *Gondoljártok meg, proletárok I. Az ifjú József Attila*. Bp., 2021. Osiris.

kedvéért, olykor székelynek hirdette magát³⁶ – és ez csak egyetlen funkcionális oka a költői csúsztatásnak.

De mit tudhatott ebből a korabeli olvasó, és konkrétan a Háromcsőrű Kacsaszaltársasága?

Röviden: mindent. József Attila több interjúban is foglalkozott származásával és szülei sorsával, a családot elhagyó apjára is mindig külön kitért. Az Amerikába utazó apa képe a családi mitológia része volt; de ismeretes, hogy József Áron valójában Romániába ment (vissza). És ezt a költő ekkor már tudta, sőt: bárki tudhatta, hiszen Molnár Tibor korábban már idézett interjújában, 1936 nyarán a költő erről is beszélt.³⁷ A kérdező, aki a beszélgetés tematikáját éppen *A Dunánál* köré szervezte, sorra vette a vers főbb témáit. Az életrajzi vonatkozások kapcsán József Attila ezt mondta: „Anyám kún volt, az apám félig székely, félig román, vagy tán egészen az... Két és fél éves voltam, amikor apám Budapestről kivándorolt Braiába. Ott is maradt s azóta sohasem láttam.”³⁸ Braira (vagy másképp: Brajla) egy délkeleti romániai város – ami az addigi Amerika-narratívával szó szerint ellentétes irányban van. (És hogy még összetettebb legyen a kérdés: egy ekkor írt, cím nélküli, életében publikálatlan versét így indítja a költő: „Csak most értem meg az apámat, / aki a zengő tengeren / nekivágott Amerikának.” Azaz poétikai-kompozíciós okokból itt ismét eltért az empirikus életrajzi realitásoktól.)

Ugyanakkor nem is kellett az empirikus szerző életrajzi tényeit vagy a különböző időkben adott interjúk közti önellentmondásokat ismerni ahhoz, hogy a két sor belső önellentmondása érzékelhető legyen. Ahogy Lengyel András írja: „József Áron származásának volt egy úgynevezett »sötét foltja«. Fia [...] azt írta róla, hogy »félig székely, félig román, vagy tán egészen az«. Ez a meghatározás, azonnal észrevehető, önellentmondó, maszatoló. Valaki vagy »félig« vagy »egészen« román, egyszerre ez is, az is nem lehet. De a költő, aki egyébként joggal jelenthette ki magáról, hogy tud szabatosan fogalmazni, egyszerre akart kimondani valamit és elleplezni azt. Nem a fogalmazás, hanem a lelki helyzet volt vállalhatatlanul ellentmondásos, »zavaros«. S még emögött is ott lappangott a titok, amelyet akkor, (ahogy ma is) nem volt célszerű nyilvánosan elismerni: az apa a jelek szerint nem egyszerűen »román« volt, hanem – ugye, még ma is sokakat meghökkent?! – »oláh cigány.«³⁹

▼

36 JAÖV III: 222.

37 Molnár Tibor interjújáról elemző tanulmányt írt Lengyel András: *Egy kései József Attila-interjú rejtett utaláshálózata*. (2022. kézirat).

38 Molnár Tibor: i. m.

39 Lengyel András: *József Attila Cigánydala. Egy sorsfordító önmeghatározási kísérletről*. Tiszatáj, 2020. 12. sz. 81–92.

A Háromcsőrű Kacska Cserépfalvi asztaltársaságának tagjai így akár több mindent is szavá tehettek, volt muníciójuk.

A beszélgetésben A Dunánál mellett szóba kerülhetett akár a *Nagyon fájban* nem szereplő, annak megjelenése után nem sokkal később, 1937 januárjában írt *Thomas Mann üdvözlése* című vers is. Annak pedig „az igazat mondd, ne csak a valódit” – utóbb szintén szállóigévé vált – sorában közvetve szintén Arany mondata tér vissza. (Emellett Schweitzer Pál egyik tanulmányában összefoglalja a József Attila-i fogalmi ellentétpár lehetséges forrásait, köztük Arany *Vojtinájának* több szöveghelyét is.⁴⁰)

Tudjuk, mindkét vers programvers, alkalomra írott, megrendelt mű volt – *A Dunánál* bevezetőnek készült a *Szép Szó* 1936. júniusi, *Mai magyarok régi magyarokról* című dupla számához, a *Thomas Mann üdvözlése* pedig – nomen est omen – a lap 1937. évi első, februárban megjelenő „Thomas Mann- (és József Attila-)” számába készült, s tudjuk, hogy mindkét esetben József Attila az utolsó pillanatra halogatta a versek leadását. *A Dunánál* esetében szó szerint a már kiszedett lapszám üresen hagyott oldalaira írta meg versét, és a kéziratot egyenesen a nyomdába vitte. Németh Andor visszaemlékezésében konkrétan le is írja, hogy „a megrendelt költemény olyan nyűg és gond volt József Attilának, mint Aranynak a *Széchenyi emlékezete*”.⁴¹ És ilyenkor a „gondban” lévő költő a gyorsan „működésbe hozható”, idézhető, vagy csak megidézhető pretextushoz, Arany költészetéhez nyúlt.

A költői hazugságról esett már szó, de elképzelhető még egy asszociációs lehetőség. Ha a *hazugság mint cselekedet* került szóba a bejegyzést megelőző beszélgetésben, akkor adja magát egy konkrét eset. József Attila életrajzának éppen ekkori eseménytörténetében történt egy hazugság, amit több visszaemlékező – köztük maga az elkövető! – is megerősített, hozzátéve, hogy hazudott, de „rajt’ fogták”.

Két, részleteiben eltérő, ugyanakkor a lényegi vonatkozásban és más részletekben pedig nagyon is megegyező emlékező narratíva szól arról, hogy kiadója a *Nagyon fáj* könyvkereskedelmi sikertelensége kapcsán nem mondott igazat a költőnek. Maga Cserépfalvi az előzetesen megkötött szerződés kapcsán elevenítette föl egy 1947-es, tehát időben viszonylag közeli interjúbán: „[József

40 A téma összefoglalását lásd: Schweitzer Pál: Az „igaz” és a „valódi”. *Thomas Mann fogalmi ellentétpárja József Attilának az író üdvözlő költeményében*. ItK, 2002. 3–4. sz. 314–327.

41 Idézi: Szabolcsi: 616.

Attila] Ragaszkodott a megállapodásunkhoz, hogy előleget csak a példányok fogyása arányában vesz fel, de nem volt pénze és cselhez kellett folyamodnunk. Azt mondtuk, hogy vidékről nagyobb megrendelés érkezett, sőt Romániába is kértek példányokat. Nem gondoltuk, hogy ez megint felgyújtja benne azt a veszedelmes örömet. Dicsekedett, járt-kelt, mint egy gyermek. Sajnos a tisztviselőnő nem tudott a dologról és megmondta neki az igazat. Eleinte nem hitte, aztán kimondhatatlanul feldúlt állapotban rohant hozzám. Vissza akarta adni a pénzt, súlyos szemrehányásokat tett.⁴² Németh Andor pedig a korábban már idézett visszaemlékezésben egyenesen a szóban forgó vendéglői látogatáshoz köti, sőt annak kiváltó okaként írja le: József Attilát „barátai azzal hitegették, hogy kötetének óriási sikere lesz a könyvnapon. »Megy a könyvem?« – kérdezte Cserépfalvitól. »Ne törődj vele, Attila« – nyugtatta meg Cserépfalvi. Attilának elég volt ennyi. Tudta, hogy megbukott. Cserépfalvi, hogy megvigasztalja, elhitette vele, hogy Romániából százötven példányt rendeltek. De néhány nap múlva a könyvkereskedés egy alkalmazottja elszólta magát. Attila megtudta, hogy szó sincs romániai rendelésről, az egész dolgot Cserépfalvi találta ki, hogy bukása miatt megvigasztalja. Attila ezt megalázónak találta és hevesen rátámadt Cserépfalvira. Az próbálta megnyugtatni Attilát [...], s hogy megvigasztalja a költőt, elvitte magával a Háromcsőrű Kacsá vendéglőbe.⁴³

A *celhez folyamodás* és az *elhitetés* persze ugyanannak az eufemizmusa: lehet rá jelzőket aggatni, hogy jóindulatú, segítő szándékú, vagy éppen kegyes, de attól még – lényegét tekintve – *hazugság*. És bár ebben az esetben nem költői, hanem kiadói hazugságról van szó, melynek kapcsán József Attila asszociálhatott Arany János híres – akár egy vendégkönyvbe is jól idézhető – sorára.

5

Bár a Háromcsőrű Kacsában született Arany János–József Attila-sor csak idézet formájában maradt ránk, ismerünk két hasonló bejegyzést, melyek, mivel magán-személyeknek íródtak, ún. emlékkönyvi bejegyzések. Funkciójuk azonban ugyanaz: rögzítik a tényt, hogy a költő akkor ott járt, és valamilyen emóció keletkezett benne az ottlét hatására.

Az elsőt József Attila 1930-ban írta Silbiger Boriska (1894–1970) jósnő emlékkönyvébe. A sorokat Scheiber Sándor tette közzé 1981-ben, így szólnak:⁴⁴

Bp. 1930. jan. 17. hajnal 3/4 6.

42 Hegedüs Zoltán: *Beszélgetés József Attila kiadójával*. Nagyvilág, 1947. dec. 4. 9.

43 Németh Andor: i. m.

Olyanokat mondott, hogy tetszik, *tehát hiszek benne és így megcsinálom!*

József Attila

A másodikat az 1932-es „Balatoni íróhét” alkalmával, az íróhetet szervező Pakots József rögtönzött emlékkönyvébe írta a költő:

*Kezdetben volt Pakots,
aztán lón az Ige.
Köztünk ő a kapocs,
azért jöttünk ide.*

Hévíz, 1932. szept. 10.

József Attila

Ennek a kénrímnak vagy bökversnek is nevezett pár sornak szövege nem sokkal megírása után máris megjelent,⁴⁵ és – lévén vers – a versek kritikai kiadásai is közlik a rögtönzések között.

A két bejegyzés közti hasonlóságok nem jelentéktelenek. Sőt, nagyon is árulkodók, és analógiák levonására alkalmasak.

Az első, ami szembetűnik, hogy a bejegyzések pontos – az elsónél ráadásul extra pontos! – keltezést tartalmaznak. Funkciójuk szerint a szöveg előtt vagy után helyezkednek el: az elsónél, ami inkább a levélfömrára emlékeztet, hiszen megszólítottja van, a „szöveg” előtt szerepel, míg a második esetben, a bökvers keletkezési körülményeit rögzítő dátumként, a szöveg alatt található. Ugyanakkor, mint egy lezárt kézirat esetében, mindkettő jobb alsó pozícióban lévő szerzői aláírással zárul. Talán nem joggal a feltételezés, hogy a HáromcSORÚ KacsA vendéggönyvébe is hasonlóképp került be az idézet: keltezéssel, aláírással. Csak ezeket Izsáky Margit sajnos nem teljesen idézte.

De más hasonlóság is van – bár az magukból a szövegekből nem látszik, csak a keletkezési körülmények ismeretében józan paraszti ésszel is tudható: hogy van kontextusuk. Általános esetben egy vendéggönyvbe és egy emlékkönyvbe is többben írnak – és a bejegyzések egymás kontextusát jelentik.

Scheiber csak egy nagyobb közlés előtti „nyitányul” adta közre ezt az egyetlen bejegyzést, és így beharangozott vele egy bővebb válogatást, melyet aztán Landeszman György tette közzé, megismétli József Attila sorait is, de mellette adja pl. Karinthy Frigyes, IgnóTus Pál, Salamon Béla, Szini Gyula, Várnai Zseni

▼
45 A „t. Ház” folyosójáról. A magyar írók „parlamentjének” első ülészaka a Balaton mentén. *Literatura*, 1932. okt. 687–690. (690.) – Fotómásolatát lásd pl.: M. Pásztor József: „Kezdetben volt Pakots”. *Az IGE-íróhetek krónikája. 1932–1936*. Bp., 1984. MKKE. Hátsó borító. (Kézirata: PIM V.871.)

bejegyzését is.⁴⁶ A Pakotsot köszöntő vers környezetéről pedig már az első közlést adó *Literatura* is beszámolt: „A Balatoni Íróhét résztvevői emlékalbumot nyújtottak át Pakots Józsefnek hálájuk és szeretetük jeléül. Ez az album emléklapokból áll, amelyekre ki-ki néhány szót írt versben vagy prózában.”⁴⁷ Kodolányi János „megkapó” versét szintén idézik belőle, a többiek neve pedig a sajtóhíradásokból, történeti feldolgozásokból rekonstruálható, Erdélyi Józseftől Ritoók Emmáig.

És ahogy mindkét korábbi esetben van kontextusa József Attila bejegyzésének, úgy a Háromcsőrű Kacsában is volt a költőnek társasága, egy közösség részeként volt ott. A visszaemlékezésekből pedig tudjuk, hogy József Attila nem egyedül, hanem többekkel együtt járt a vendéglőben, és a vendégkönyvek jellegéből adódóan biztosak lehetünk benne, aznap nem csak ő írt bele saját csoportjuktól. Valószínűsíthetően Boldizsár Iván és Kovács Imre is ekkor írta bele sorait.

Mert az alapvető különbség a három bejegyzés közt jelentős: míg a Pakots-„album” és Silbiger Boriska három bőrkötéses emlékkönyve megvan, addig a Háromcsőrű vendégkönyve eredetije nincs. Csak azt ismerjük, amit Izsáky Margit idézett belőle.

Scheiber az általa közölt bejegyzés kapcsán megjegyzi: „Aligha fog kiderülni, hogy miket mondott a költőnek a jósnő”, azaz a bejegyzés életrajzi háttere hiányos. De előkerülhet egy újabb dokumentum, ami esetleg megválaszolja ezt a kérdést is. A Háromcsőrű Kacsá vendégkönyvével fordított a helyzet: itt az életrajzi kontextust – hiányosan bár, de – ismerjük, csak maga az eredeti dokumentum hiányzik. Talán csak lappang, és idővel előkerül.

▼

46 Landeszman György: *Egy jósnő emlékkönyvei. Silbiger Boriska hagyatékából*. Tükör, 1982. júl. 9. 19.

47 A „t. Ház” folyosójáról.

Lengyel András

Egy József Attila-portré – s alkotója

A Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi Erdélyi Ferenc tussal festett portréját József Attiláról. E festmény vagy rajz alatt ott az alkotó *ajánlása*: „Juditnak / igaz szeretettel / Erdélyi Ferenc MCMXXXVII”.¹ E portré címzettje Szántó Judit (1903–1963) volt, és a portré a múzeumba még tőle került be. Az idők során többen és többször is reprodukálták, először (1954) még maga Szántó Judit, legutóbb (2022) pedig Murányi Gábor, új József Attila-könyvének dekoratív borítóján. Megítélésem szerint ez a portré a költőről készült legjobb kortársi ábrázolás, jobb, mint a lényegesen ismertebb és nagyobb nevű Dési Huber művei. Sajnos e portréről nagyon keveset lehet tudni. Az ajánlás dátuma szerint 1937-ben készült, de arra nincs adat, hogy még december 3-a előtt, tehát még a költő életében, vagy már a gyász pillanatában, az általános megrendülés sodrában. A kép alkotójáról sokáig még kevesebbet lehetett tudni, és a József Attila-irodalom még ezt a keveset sem integrálta. Murányi Gábor (1986: 188.), bár talán ő tette ez ügyben a legtöbbet, úgy tudta, Erdélyi 1901-ben született, és „József Attila és Szántó Judit közös barátja” volt. Az évszám, ma már tudjuk, téves (erre vonatkozóan egyébként már Judit naplója is tartalmazott utalásokat), és sejtésem szerint Erdélyi nem József Attilának, hanem csak Juditnak volt ismerőse, fiatalkori baráti társaságának tagja. Amit Judit elmond róla, az legalábbis ezt sejteti. Szántó Judit és Erdélyi még közös fiatalságukból, 1919-ből ismerték egymást. Judit akkor kozmetikus tanonc volt a Hariszközben, Erdélyi pedig – 16 évesen – már „festőzseninek” számított. A fiatalokból összeverődött kis kör, amelyben összetalálkoztak, meglehetősen vegyes összetételű volt – Judit itt ismerkedett meg például Szántó Gyulával (1899–1980), alias Hidas Antallal, későbbi férjével is. Az utak, persze, hamar elváltak – Erdélyi sokáig külföldön élt. 1936/37-ben azonban már ismét itthon élt. És ekkor újra találkoztak is (Szántó 1986: 34., 39.); föltehetően ennek a találkozásnak köszönhető a portré is.

Erdélyi rajza nyilvánvalóan a régi barátnak, Juditnak tett gesztusként született meg. Megörökítette azt a költőt, aki tragikus halála pillanatában a közérdeklődés középpontjába került, s akit Judit személyesen is gyászolt. A rajz akkor az emlékezet ébren tartója volt, az emlékezés rítusának segédeszköze.

A rajz azonban túl jó ahhoz, hogy lemondjunk személyre vételéről, és ne figyeljünk alkotójára is. Szerencsére Erdélyi pestlőrinci háza ma az ottani múzeum épülete, és a múzeum egyik munkatársa, Pápai Tamás László (2018) az épület tör-

▼

¹ PIM, Képzőművészeti szakanyag, 64. 1469. 1., a grafikát a PIM engedélyével közöljük – a Szerk megjegyzése.

ténetét föltárandó, sok mindent összeszedett Erdélyiről is. És ha adatait beemeljük a József Attila-értelmezés horizontjára, s onnan nézve tekintjük át a portré készítőjének életét és pályáját, sok minden, ami magyarázatra szorul, automatikusan megvilágosodik. Az adatok másféle nézőpontból való újraértelmezése, rejtett összefüggéseinek kibontása mind a festő, mind a költő jobb értéséhez hozzá tud tenni valamit.

Erdélyi Ferenc (1904–1959) Budapesten született, 1904. május 3-án. Apja idősebb Erdélyi Ferenc, egy parasztcsalád hat elemit végzett föltörekvő fia volt; két, hosszabb idejű katonáskodását (1894–1900, 1915–1920) leszámítva a Braun-féle ecetgyárban dolgozott, 1920 után már gyárvezetőként. Anyja László Mária volt, e házasságból két gyerek született: Mária (1901), majd három év múlva öccse, Ferenc. A fiú, aki e cikk főszereplője lesz, egy személyiségét jelentősen alakító periódusban, 11 és 16 éves kora között lényegében apai irányítás nélkül szocializálódott. Öntörvényű személyiségképlete alighanem, legalább részben, e helyzet nyomása alatt alakult ki. Önállósága és erős tehetsége mindenesetre korán megmutatkozott. A háború vége felé, 15–16 évesen már bekerült a lázadó fiatalok egyik körébe – akkor, 1919-ben ismerkedett meg (a későbbi) Szántó Judittal, akiből utóbb (1930/36) József Attila élettársa lett. Judit később azt jegyezte föl a 16 éves fiúról, hogy „forradalmár” volt – s „festőzseni” (Szántó, 1986: 39.). Erdélyi 1919-től az Iparművészeti Iskolában, majd 1920-tól a Képzőművészeti Főiskolán tanult. 1922-ben egy festményével már a műcsarnokban is bemutatkozhatott. Am alighanem szűk volt neki Macedónia; 1924-től külföldön próbálkozott művészete kiteljesedésével. Előbb Madridban, majd egy fél évig Algériában élt és dolgozott (közben 1925-ben rövid ideig Budapesten is fölbukkant, Losoncon pedig művei kiállítása volt), majd még 1925-ben Párizsba költözött. A francia fővárosban kis megszakításokkal kb. 5 évig élt. Sokat tanult, az ottani művészeti élet pezségése sokrétű, gazdag inspirációval szolgált számára. Mozgékonyága azonban nem mérséklődött. Közben, mivel nem politikai emigráns volt, haza-hazaugrott, 1927-ben, Budapesten meg is nősült. (Felesége, talán nem teljesen véletlenül, egy grafikai szaküzlet tulajdonosának lánya volt.) Újabb fordulata életének, hogy 1927 végén Brüsszelbe tette át működése székhelyét, ahol 1927/28 fordulóján önálló kiállítása is nyílt. Műveit jól fogadták. De visszatért Párizsba, szakmailag érthető okokból. Onnan 1931-ben Hollandiába települt át, és 1933-tól Hágában az Első Holland Szabad Festőiskola vezetőjeként is dolgozott. Oktatói tevékenységét nyilván egzisztenciális megfontolások is motiválták, de mesterségbeli tudása, sokrétű fölkészültsége szinte predesztinálta is erre a feladatra. Ekkor már nemcsak festett és rajzolt, de képzőművészeti kritikákat és esszéket is írt. Elméleti tudása is volt. 1936-ban, már viszonylag vagyonos emberként költözött haza, Budapestre.

HUNGART© 2023

Petőfi Irodalmi Múzeum

Valami nyugtalanság hajtotta, újra és újra váltott. (Hazatérésekor már második, holland feleségével élt, ő azonban hamar meghalt, és aligha véletlen, hogy ezt követően Erdélyi még kétszer nősült. Négy asszonya közül kettőtől elvált, egy meghalt, egy pedig az ő özvegye lett: utóbbi jócskán túlélte.)

1924 és 1936 közt jó nevű, elismert festőművész lett. Önálló és kollektív kiállítások sorozatán szerepelt, műveit gyűjtők és múzeumok is vásárolták. Anyagilag is sikeres lett, a kutatók: Molnos Péter (2013), Pápai Tamás László (2018, 2020) jó néhány kiállításának nyomára bukkantak. Főleg belgiumi és hollandiai fogadtatása volt sikeres. Életműve azonban igen sokfelé szóródott, műveit teljes körűen eddig senki nem vette számba, katalógusa még nem készült. Így munkássága átfogó, részletekbe menő áttekintése sem történehetett meg, s még az életmű fő irányai sem láthatók világosan. Ami munkásságából látható, csak esetlegesen összeálló kaleidoszkóp. Ami viszont bizonyos, kiállítóművészként sok országban megfordult, vagyis sokféle, nagyon különböző tradíciójú és dinamikájú művészeti élet mércéjének is megfelelt. Kritikai fogadtatása, elismertsége persze Belgiumban és Hollandiában volt a legjobb – már csak életrajzi okokból is. Akkor, túl az indulás, a szárnypróbálgatás periódusán, már érett korszakában járt. A Galérié d' Art Kodakban kiállított kollekciónjáról például hosszú tanulmány jelent meg a vallon művészeti folyóirat a *Savoir et Beatute* 1927. karácsonyi számában. A szerző, *Marius Renard Un Peintre de la Déesse Humaine, Francois Erdelyi* címmel egyértelműen elismerését fejezte ki. Hollandiai korszakáról szólva pedig egy neves esztéta, Pieter Kooman már úgy vélte, Erdélyi művészete „hollandiai tartózkodása alatt még elmélyültebb, kifejezőbb, emberibb lett”. (Pápai 2018, vö. Magyar Művészet, 1928: 866.)

1936 közepén, holland feleségével hazatért; Magyarországon akart „végleg” letelepedni. Pestszentlőrincen házat vett, felújíttatta, igyekezett berendezkedni, s – némi meglepetésre – regény írásába fogott. E regénye kapcsán interjút közölt vele a *Színházi Élet*. Ennek fölvezetésében olvashatjuk róla: „tizenhat évig külföldön élt; végig festette egész Európát. Képeit őrzik a brüsszeli, antwerpeni, barcelonai, madridi és prágai múzeumok; négy évig a hágai szabadegyetemen professzoroskodott; írt esztétikáról és kritikákat, de szépirodalomra még csak nem is gondolt ezelőtt [...]. A közelmúltban hazajött, Budán ütötte fel műtermét és megírta »Lejtőn« című regényét.” (k. gy.: „Lejtőn” Beszélgetés Erdélyi Ferencsel, a festő-íróval. Színházi Élet, 1937. 14. sz.)

Regénye fogantatásáról az interjúban egyebek közt ezt mondta: „első regényem. Még eddig sohasem írtam, de most, hogy hazajöttem külföldről és újra megfogott a magyar szó: meg kellett írnom ezt az égető átélésemet.” Elismerte azt is, a fikció mögött saját életrajza, tapasztalatai is ott vannak. „A főhős él és létezik”, mondta, „egy kis francia halászfaluban kocsmáros. Ott éltem hosszú ideig a faluban, festettem és megismertem az én embereim sorsát... Meg kellett hát írnom ezt az élményt.” Már e közléseiből is kiderül, regénye, ki nem mon-

dott szándéka szerint, szociális, kritikai gesztus. Egyfajta indirekt állásfoglalás. „Regényemben a nietzschei «Übermensch»-et akarom megtámadni – mondja –, a »Lejtő« abszolút realista regény, az *analízis a cselekmény mögött van.*” (Uo.) Mindez nem csak műhelyvallomás, ez a társadalomkritika önéletrajzi meghatározottságaiba is beleillegít.

A regényben megjelenített negatív tapasztalatok állhatnak Erdélyi hazatérésének hátterében is. A kiábrándulás. S alighanem ez magyarázza a magyar festő-Ulysses nyughatatlan vándorlásait, örökös úton levését is.

Erdélyi 1936 közepén tért vissza Budapestre, József Attila pedig 1937. december elején halt meg. Így ismét fölmerül a kérdés, találkoztak-e? Akár találkozhattak is. József Attila akkor már a *Szép Szó* szerkesztője volt, s Cserépfalvi Imre barátja és szerzője, a *Lejtőt* pedig Cserépfalvi adta ki. Mégis, azt kell mondanunk, kicsi az esélye annak, hogy a festő találkozott a költővel. József Attila és Szántó Judit élet-társi kapcsolata ugyanis éppen 1936 júniusában szakadt meg, a költő utolsó másfél évének eseménytörténete pedig, ha nem is zárja ki a találkozást, nem kedvezett egy ilyen új ismeretség megszületésének. Judit, aki a közvetítő lehetett volna, már nem közvetíthetett. Mindhárom szereplő mással volt elfoglalva ekkor.

Erdélyi regényét azonban érdemes szemügyre vennünk, ha a portré készítőjét meg akarjuk ismerni. A *Lejtőn*, áttételesen, sok mindent elárul a szerzőről is.

A regényt, mint utaltunk már rá, Cserépfalvi Imre adta ki. Ez érthető, sőt kézenfekvő megoldás volt. A „francia” múlttal (is) rendelkező festő és a sokáig szintén Franciaországban élő kiadó budapesti egymásra találása mindkét részről magától értetődő lépésnek tekinthető. Még akkor is, ha Erdélyinek nem volt írói múltja, előélete. Ám, azt kell mondanunk, a kiadás mégsem merő „szubjektivitás” eredménye volt. Egy olyan nagy könyvkiadói tapasztalatú, már életében a kritika egyik klasszikusának számító szakember, mint Schöpflin Aladár, elismerő lektori véleményt írt a kéziratról. A *Színházi Élet* már idézett közleménye idéz pár mondatot e lektori véleményből: „Új hang kér meghallgatást a magyar irodalomban: Erdélyi Ferenc, akinek »Lejtő« című regénye bizonyára nagy feltűnést fog kelteni... Bizonyos, hogy ezt az új író azonnal be fogja fogadni közönség és irodalom egyaránt.” (*Színházi Élet*, 1937. 14. sz.) Ez nem rossz ajánlólevél egy könyv kiadásához. És az sem elhanyagolható adalék, hogy a megjelenés után pedig egy olyan jelentős író, egy olyan megvesztegethetetlen írójellel, mint Kassák Lajos, elismerő és visszaigazolozó kritikát írt a

könyvről. (Szocializmus, 1937. 5. sz.) Elmondható tehát, Cserépfalvi nem egy „műkedvelőt” szabadított rá a magyar irodalomra.

A regény terjedelmes, több mint háromszáz oldalas mű. A cím pirossal van nyomva, ez a megoldás egyezik a szintén Cserépfalvi kiadásában megjelent *Nagyon fájéval* – könnyen lehet tehát, hogy itt Erdélyi esetében is a kiadó ízlése érhető tetten. A szedés és a nyomás Pápai Ernő budapesti „műintézetében” készült, nem extra, de jó minőségben. A kiadás jogtulajdonosaként Cserépfalvi van feltüntetve. A papír jó minőségű, az állagát romboló sav jelenlétére semmi nem utal. A több mint háromszáz oldalas szöveg tagolása némileg eltér az akkori konvenciótól. Fejezetekre tagolódik, de a fejezeteknek sem címe, sem sorszámozása nincs – az új fejezetet csak az jelzi, hogy a szöveg nem egyetlen összefüggő szövegfolyam, minden fejezet új oldalon kezdődik, s mindegyik az adott oldal közepén indul. A szerkezeti tagolás tehát jól érzékelhető, de olvasást irányító paratextusa nincs. A szerző semmiféle külső metaszöveggel nem segíti az olvasást. Csak a szöveg végén, a 334. oldalon van egy *Vége* jelzés.

Mi ez? Prózáírói rutintalanság vagy szándékolt formabontás? Föltehetően az utóbbi. Erdélyi, úgy látszik, tudatosan kerülte az egyes szövegrészek utólagos szerzői identifikálását. Ez összefügghet a festő eredendő vizuális logikájával. Az eseménycentrikus narrativitás gyakorlata nem uralja a szöveget, nem annyira történetet beszél el, mint inkább életképek sorát villantja föl. Ez némileg paradox helyzet, a történet ugyanis nem iktatható ki az elbeszélésből, sőt tudjuk, a szerzői szándék a képek történetté alakítása volt. Erdélyi, regényéről nyilatkozva, azt mondta, festőként azért választotta a regény műfaját, mert így át tudott hidalni egy szakadást: „a festészet nem ad elég dimenziót arra, hogy a folytonosságot kitölthessem. Képen csak két mozgási folyamat között lehet egy pillanatot meg rögzíteni. A regényben azonban az egész folytonos cselekményt visszaadhatom.” (Színházi Élet, 1937. 14. sz.)

A narrátor, aki maga is a (redukált) történet szereplője, különböző szituációkat jelenít meg, folyamatos történetelbeszélés helyett ismétlődő vágások tagolják és viszik tovább az elbeszélteket. A szöveg *történetként* nagyon egyszerű, sőt sovány. Az elbeszélő/megjelenítő festőművész-szereplő megunja Párizst, a művészeti életben érvényesülő káoszt, és otthagyja a világvárost, és elutazik a flamand tengerparton élő régi barátjához, akinek művészi pályája derékba tört, lényegében már csak kocsmáros. És alkoholista. (Ez a kocsmáros, mint megtudjuk, nagy tehetségű hegedűművészként indult, keze megsérülése azonban lehetetlenné teszi, hogy hegedüljön. A pótlásként gyakorolt festészethez viszont nem elég tehetséges. Sorsa innentől az önpusztítás.) Bár a narrátor és a barátja révén két művész áll a középpontban, a regény nem úgynevezett „művészregény”. De a művészszerp ilyen megkettőzése arra enged következtetni, itt egy szerzői önreprezentáció, egy, a szerzői énen belüli hasadás is tetten érhető. Erdélyi ezzel a két szerepbe önmagát

is belerejti, és ez így a szerző személyes válságának indirekt jelzése is. Énkvetítés. (A *felületen* egyébként a narrátor figurája szinte leplezetlen önarckép.)

A regény, lélektanilag is értelmezhető anyaga ellenére, lényegét tekintve nem is „lélektani regény”. A lélektaninál sokkal erősebb *szociológiai* dimenziója. S a magyar olvasó számára ez teszi ma is igazán érdekessé a könyvet. Erdélyi sok mindent tud arról a világról, amelyet megjelenít. Indul Párizsból, eljut a flamand tengerpartra, a halászok közé. Majd onnan, mint középpontból, ahová vissza lehet térni, erre-arra kiruccan. Kimegy a tengerre a halászokkal halászni, eljut egy közeli nagyobb településre, a helyi kocsmákba, az élet különböző színtereire. És mindenütt megfigyelhető és leírható emberek mozognak. Mindenféle emberek, dolgosak és dologtalanok, páriák és parvenük, egy lokális társadalom színeképe. A szöveg egy tájékozott útikönyv és egy társadalomkritikus szociográfia között villószik. S hol ez, hol az az oldal erősödik föl.

A szövegnek ez a karaktere nem minden mai esztétika szemszögéből látszik nyerőnek. Ha a kánon olyan műveivel vetjük össze, mint Proust, Musil, Joyce vagy akár Kafka nevezetes, minden példatárban szereplő nagy művei, a *Lejtőn* nemcsak kvalitás különbségek választják el tőlük, de a tematizáció és a beszédmód is. Sőt maga az írói szándék is. Anyagát Erdélyi nem oldja szét a differenciálás, a különböztetés szándékával, ő anyagát a maga kemény, nyers állapotában akarja megtartani. Mert éppen azzal a krízissel akar szembemenni, amelyet a nagyok így vagy úgy kifejeztek, és amelytől ő is szenvedett. Ő – illuzórikusan? – a „valóra válás” igényét igyekezett képviselni. A „való” mélyszerkezete pedig mindig szociológiai.

A szerző, aki a regényben is a képiség logikáját érvényesíti, jóllehet szavakban és szavak által nyilatkozik meg, itt is *képiró*. De okos és sokat látott és tapasztalt ember, aki egyféle, történet mögötti elemzést már elvégzett. Nem naiv, és nem is opportunist. Megőrzi a világgal szembeni oppozícióját.

Néhány kiragadott példa elárul valamit a főntebb mondottakról.

A könyv első mondata azt az élménypillanatot rögzíti, amikor a narrátor (valamikor a 20-as években) egy meg nem nevezett „kis flamand halászfaluba indul”, maga „mögött hagyva Párizst, szegénységet, hotelszobát, megunt asszonyt, délig alvást, kiflikává ebédet, éjjeli csavargást, munkátlanságot és undort”. Az egész leírás pár oldal, tömör, sűrű szöveg, szinte csak címszavakban, mégis a mögöttes lévő elemzés életjelet ad magáról, eredményéről. A „rafinált absztrakciókat kikezdtte a krízis”, olvassuk az izmusok kapcsán. „Az irodalomban is haldoklott a stílus”, és – ha nyomokban is – megtörténik a „valóra” ébredés. A politikáról is megtudjuk, hogy az „a liberál-demokratikus gerinctelenségben bukdácsol”. A szöveg egy-egy szóval, félmondattal súlyos diagnózisokat villant föl. A hidak alatt alvástól, a kurvák sorsáig vagy a politika minősítéséig. Semmit sem részletez, de az összkép ütős. Itt még a divatüzletek kirakati kínálatának változása is társadalmi jelzés, és

a mélyszerkezet is megmutatkozik a tényben, hogy „nem tudtam megtanulni a mentalitást”. És ezekben a jelzésekben a „helyzet” és a „személyes rossz közérzet” is kifejeződik.

Illúzió volt-e az apropó, az elutazás terve? Alighanem az volt. A világból nem lehet kiutazni. A migráció, a helyváltoztatás stratégiája a viszonylagosság dimenziója, kicsike előnyökért folyik a küzdelem, és a lényegiségekből így nem lehet szabadulni. A helyváltoztatás, az úton levés azonban alkalmat ad néhány, e szerkezetből fölszínre kerülő jel észlelésére. Az, ami a napi rutinban észlelhetetlen, és csak „hallgatólagos percepcióként” rakódik le tudatunk alján, s tudatossá nem válva deformálja és rombolja énünket, a helyváltoztatás kontrasztjában belép az észlelhetőség szférájába. Persze, amit észlelünk, azt meg is kell értenünk, hogy „értelmes” észlelés birtokába jussunk.

A *Lejtőn* narrátora, s egy másik összefüggésben a lehetséges olvasó is következőképpen fölfigyel némely dolgokra, némely elfogadhatatlan „természetességekre”: az embert próbáló, irtózatossá nehéz tengeri halászat mindennapi rutinjára, a lokalitásban is sokféle formában tenyésző kiszolgáltatottságra, az érintkezési viszonyok sivárságára, a kis közösség „szabad tereiben”, például a kocsmákban megképződő bűnre, a kisebb és nagyobb közösségek peremén, a határhelyzet részeiben fölhalmozódó mentális szenny próteuszi változatosságára, s persze a lelkekben pusztító érületi-kognitív folyamatok könyörtelenségére. A regény csak ábrázol és megjelenít, nem magyaráz, de ad megérteni- és megmagyaráznivalót.

A narrátor még az önmagából kiforduló, elembertelenedő (volt) barátját, az exhegedűs, exfestő kocsmárosot sem minősíti. Csak veszi a sátorfáját, és továbbáll. De amit megmutat belőle, az önmagáért beszél.

Szántó Judit (vö. 1986: 34) Erdélyivel való 1937/38-as találkozásai alapján érzekelte a festő barát válságát, feszültségeit. „Vasárnap Erdélyinél voltam”, írta naplójában, „milyen nagyon okos, tehetséges ember! Az egész világot bejárta, most itthon van, tizenhat év után gazdagon, harmincnégy éves. Féltem őt, mert ha szeretem is ezt a szép ifjúságomból megmaradt barátot, az Attilával való közös sorsáért szeretem. Sokszor, ha beszélni hallom, hiába a vagyoni, fiatalsági, erő, tehetség, ott lappang az öngyilkossági vágy benne.”

Azt kell mondanunk, a József Attila-portré alighanem ezért sikerült. A mesterségbeli, technikai tudás hozzá Erdélyinek már rég megvolt, a technét Hollandiában tanította is. A mélyebb érzékenység, amely nem tanulható, s csak a saját sorsban

formálódik lelki diszpozícióvá – a művészi azonosulás *sine qua non*ja. És Erdélyinél, úgy látszik, ez is adott volt.

A portré igazi, művészi nehézsége a rajzi tematizáció kettős karakterében rejlik. Minden portré valamiképpen önreprezentáció, önkivetítés a vizualitás médiumán keresztül, foltokban, vonalakban, kontrasztokban. Ugyanakkor a jó portrénak a *másik*, az idegen, egyedítő vonásait is érzékelnie kell. Ezt a *mást* semmi-be venni, láthatatlanná tenni, az már a megrajzolt egyéniség meghamisítása lenne. Az individuuum egyediségének eltüntetése; átrajzolása. Innen van, hogy sok jelentős művész nem tud jó portrét alkotni, mert ő „csak” önmagát, az önmagán keresztül vetített személyes világát adja. És vannak kismesterek, olykor még olyan lenézett műfaj művelői sorában is, mint a karikatúra, akik kitűnően eltalálják a „másik” karakterét. A portré ugyanis nemcsak egyike a vizualitás világát megteremtő gyakorlatnak, de az emberi egyediség *azonosságának fönntartója*, reprezentálója is. Az ember emlékezetvesztés elleni küzdelmének eszköze – még a pénzérmék uralkodóportréin és a köztéri szobrokon is, egészen a műfaj gátlástalan használatáig.

Az ideális persze az, ha a portré *individualitás-fönntartó* szerepét egy, a mesterseget is tudó jó művész munkája hozza létre.

Erdélyi Ferenc nem sokáig maradt Budapesten. 1939-ben, megérezve a közelgő európai kataklizmát, Amerikába költözött, s ott élt és dolgozott haláláig. Amerikai két évtizede minden szempontból külön történet, egy tragikus sors végső kompozíciójának megképződése.

Francis de Erdely (1955-től már amerikai állampolgár) 1959. november 28-án halt meg Los Angelesben. A festő-Ulysess útja véget ért, mielőtt Ithakába érkezhett volna.

JEGYZET. A portré történetéhez: Szántó Judit: *Napló és emlékezés*. Sajtó alá rend., jegyz. Murányi Gábor. Bp. 1986. – Murányi újabb könyve: *Szövedék. Ötven év, ötven írás József Attiláról*. Pécs, 2022. – Írások Erdélyiről: Molnos Péter: *Elfeledett életművek. Erdélyi Ferenc (1904–1959)*. Art Magazin, 2004. máj. 36–37., Pápai Tamás László: *Erdélyi Ferenc és pestszentlőrinci villája*. 2018. 10. 03. <https://www.bp18.hu/hirek/keruleti-hirek/item/17750-erdelyi-ferenc-festomuvesz-es-pestszentlorinci-villaja>, Pápai Tamás László: *Erdélyi Ferenc, az elfeledett festő*. Honismeret, 2020. 5. sz. – Az egykorú hírlapi beszámolók fontosabbjai: Ybl Ervin: *Két fiatal magyar művész óriási sikere külföldön*. Budapesti Hírlap, 1928. febr. 26. 14., *Egy fiatal magyar festőművész sikere Spanyolországban és Algériában*. 8 Órai Újság, 1925. szept. 2. 4., Darkó István: *Egy magyar festő nagy sikerei Spanyolországban*. Prágai Magyar Hírlap, 1926. nov. 5. 4., *A Szinyei Társaság Tavasz*

Szalonjának díjai. Újság, 1927. márc. 27. 17., *Magyar festők sikere Prágában*. Pesti Hírlap, 1933. szept. 19. 10., *Hollandiába hívják a magyar művészeket*. Budapesti Hírlap, 1934. máj. 25. 10., *Erdélyi Ferenc festőművész sikerei Amerikában*. Magyar Lapok, 1940. márc. 17. 8., – regényéről: (k. gy.): „Lejtő” Beszélgetés Erdélyi Ferencel, a festő-íróval. Színházi Élet, 1937. 14. sz., Kassák Lajos: *A lejtő*. Szocializmus, 1937. 5. sz. 235–236. – vö. még: Erdélyi Ferenc (festő). A Wikipédiából, a szabad enciklopédiából.

Grendel Lajos

Önéletrajzi töredékek¹

(részletek)

7.

Szóval vissza a második utcához.² A második utca volt az a „kályha”, amelytől mindig elindultam. Máig, most is, 2016-ban. A második utcába, ha egy mód van rá, [mindig] visszajövök, amikor Léván járok. Egyszerűen nem enged el, pedig senki nem lakik ott már az ismerőseim közül. Mind meghaltak már, az utcánkba új lakók költöztek be. Nem ismerek senkit se.

1967-ben ide tértem vissza – egy évre. A matematika–fizikát abbahagytam, és csak rövid ideig volt állásom Léván. Lógtam, ez az igazság. Munkanélküli voltam. Viszont elkezdtem angolt tanulni. Naponta egy órát. És persze írtam (szörnyűket, ha igazságos akarok lenni). Viszont megismerkedtem a kortárs magyar irodalommal. Először recenziókból. Jóban lettem a katolikus káplánnal, Bíróczy Sándorral, aki egy-két évvel volt idősebb nálam. Ötöle havonta kölcsönöztem a Vigiliát, melynek szenzációs recenziós rovata volt: Rónay György szerkesztette. Azonkívül meghallgattam a Szabad Európa rádió irodalmi műsorát, az *Ötágú sípot*, amelyet Borbándi Gyula szerkesztett Gyulai Ernő néven. Éspedig minden héten. A népi-urbánus konfliktusról később értesültem, s már immunis voltam vele szemben, Rónaynak és Borbándinak köszönhetően.

1967 decemberében raktárossegéd voltam a földtani hivatalnál Léván. Itt történt meg, hogy a decemberi-januári központi bizottsági plénumról (egyébként titkos volt) tudomást szereztem egy nagy hatalmú, majd politikai okokból félreállított sarzsitól, akinek jó összeköttetései voltak a csehszlovák központi bizottságnál, és aki nálunk dolgozott mint földmérő (a nevére már

▼

¹ Grendel Lajos 2015 és 2018 között született töredékes önéletrajzi feljegyzései a közelmúltban kerültek elő a hetvenöt évvel ezelőtt, 1948. április 6-án született Kossuth-díjas (Cseh)szlovákiai magyar) író hagyatékából. Melyekkel kapcsolatban megjegyzendő, hogy azok már Grendel 2011-ben bekövetkezett súlyos, mozgás- és beszédképességét is károsító szélütését követően keletkeztek, miután kitarató akarattal újra megtanult járni, beszélni, írni, így élete hátralevő hét évében további új opusokkal – regényekkel, novellákkal, publicisztikai és irodalomtörténeti írásokkal – sikerült gazdagítania életművét. Írásai azonban ettől kezdve fokozott szerkesztői-korrektori ellenőrzést igényeltek, mely egyeztetésekre maga is készséggel hajlott. Alábbi önéletrajzi feljegyzései esetében azonban ebben, meghagyva azok helyenkénti esetlegességeit és következetlenségeit is, már csak magunkra hagyatkozhattunk. Mindeközben – olvasásukat és értelmezésüket megkönnyítendő – arra törekedtünk, hogy csupán a legszükségesebbekre korlátozódó, jobbra szórendi s nyelvhelyességi, grammatikai beavatkozásainkkal, szövegjavításainkkal és kiegészítéseinkkel ne sértsük a belőlük kiolvasható írói szándékot, mondandót, stílust... T. L.

² Azaz Léván, a szülői házhoz, illetve gyermekkora színhelyéhez.

nem emlékszem). Szóval mindent tudott a csehszlovák központi bizottságról, és a Novotný kontra Dubček ellentétről. Napról napra beszámolt a helyzetről. Odáig ment [ez] a földmérő, hogy fölvetette a nyílt szakítás [lehetőségét] a központi bizottságban. Én ezt el is hittem, mert az illető első kézből informálódott. Otthon beszámoltam a hírekről, de azt híresztelésnek vették. Magyarán: letorkoltak. Ugyan már, mondták az ismerőseim, túl buzgó a fantáziád. Aztán eljött 1968. január 5-e, Novotnýt leváltották az első titkári funkcióból, és Dubčeket nevezték ki a helyébe. Most már nagy volt a várakozás Léván is.

Tulajdonképpen ez a fél esztendő – tehát az 1968-as első félév – megváltoztatta az életemet, és körülbelül negyven évig tartott, amíg megszabadultam a demokratikus szocializmus illúziójától. A konzervatív paliból baloldali lettem. Nos, elég nagy ugrás volt, de a Dubček-féle demokratikus szocializmus megváltást kínált nemcsak a kommunistáknak (akik, melleleg, számtalan bűnben voltak ludasak), hanem az olyan konzervatív fiatalembernek is, aki én voltam, és akinek régen elege volt a megcsontosodott magatartásformákból, és valami egészen újat kívánt. A bal- és jobboldali progresszió egyesült a demokratikus szocializmus eszménye alatt, tudniillik olyan társadalmi rendről álmodtak, amilyen a történelem folyamán még nem valósult meg. De most megvalósulhatott [volna]? Szerintem nem. De húszévesen még egy egész – persze fiatalokból álló – nemzedék hitt a megvalósíthatóságában. És én sem voltam kivétel [ez alól].

1968 februárjától az újra megindított Literárny listy olvasója voltam (ez a Csehszlovák Írószövetség lapja volt, 1967 szeptemberében az előzményét, a Literárny novinyt betiltotta a Novotný-rezsim). Minden héten új izgalmat hozott a lap, tkp. a reform radikális elkötelezettje volt. Némi túlzással Dubček, Smrkovský, Špaček és Černík vonalát vitték tovább; a rossznyelvek szerint a Literárny listy csinált belőlük demokratákat. Ez persze alapos túlzás, de valami igazság van a dolog mögött. Az írószövetség is megújult, holott még néhány hónapja a betiltás szélén táncolt. Az új vezetés, Eduard Goldstückerrel az élén, a reform fő támogatói közé tartozott. A szlovák Kultúrny životot is elolvastam, bár [ott] durva támadások hangzottak el a magyarok ellen, vagyis ellenem is. A prágai lap inkább magyarszimpatizáns volt, talán túlzottan is megdicsérték a Kádár-rezsimet kétkulacsos politikája miatt. Ugyanakkor a Lit. listyben 1968 júniusában nagy cikkben követelte az egyik cseh történész Nagy Imre rehabilitációját, ami Budapesten – és személyesen Kádár Jánosnál – verte ki a biztosítékot.

Szóval izgalmas volt ez a fél év. Április 6-án összeült a magyar ifjúság reformpárti része, és eldöntötte, hogy Magyar Ifjúsági Szövetség megalakításán fog munkálkodni. A Szövetség meg is alakult, de már a megszállás után, 1968 decemberében, és kb. egy évig működött. Én a lévai járásban szerveztem a klubokat, melyek az országos MISZ alapsejtjei voltak. De ez is egy folyamat [része] volt. 1963-tól jelentősen enyhült a csehszlovákiai kommunista rendszer

[nyomása?], így 1964-ben megalakult a pozsonyi József Attila Ifjúsági Klub, mely elsősorban Kajla Júlia érdeme [volt], majd a következő években sorra alakultak az ifjúsági klubok Dél-Szlovákiában. 1966-ban és 67-ben olyannyira megerősödött az ifjúsági klubhálózat, hogy 1968-ban, tehát a legmegfelelőbb pillanatban, országos jelentőségre tett szert, és egy önálló magyar ifjúsági szervezet megalakulása is aktuálissá vált. A klubhálózaton kívül 1965-től az ún. nyári ifjúsági táborok adtak alkalmat a bővebb eszmecserére, ahol jelentős közéleti személyiségek is szerepeltek mint előadók.

Tehát az 1968. április 6-i ifjúsági közgyűlés nem az alapja, hanem az egyik legfontosabb állomása volt az önálló magyar ifjúsági szervezet megalakulásának. Én a lévai járásban szerveztem a klubhálózatot – rendkívüli lelkesedéssel és félig dilettáns módon. Az egyik alkalommal, májusban vagy júniusban, már nem tudom, Ipolyvisken volt találkozóm a[z ott] megalakulni készülő klubbal. Léván biciklire ültem, és lebicikliztem Ipolyviskre, és másnap vissza. Az izomlázamról [most] nem számolok be... Sokkal érdekesebbek és izgalmasabbak voltak a klubban történetek. Megjelent ugyanis a helyi potentát (valami párttitkár volt az illető), és a kérdésére válaszolva – tudniillik, hogy milyen [lesz] a párt szerepe a leendő magyar ifjúsági szövetségben – azt válaszoltam, hogy semmilyen. A pártnak ehhez nincs köze. A potentát [erre] nagy dérrrel-durrall elhagyta a helyiséget, én meg másnap hazamentem, mit sem sejtve a botránnyról. Néhány nappal később azonban jelentkezett Sz. elvtárs. Ő magyar elvtárs volt, és többszöri dühroham kíséretében számonkérte rajtam az ipolyviski kijelentésemet, miszerint a pártnak semmi köze a magyar ifjúsági szövetséghez. Igenis, szerepe van [bennel], mindenben szerepe van. A párt továbbra is mindenható, ezt vegyem tudomásul. Hogy [ezután] a viskiekkel mi történt, azt nem tudom. Szóval ennyit a dilettantizmus[om]ról.

Nyáron Komárom mellett, Keszegfaluban volt a tábor.³ Július közepe volt, a szovjet elvtársak türelmét már jócskán megtépázta a csehszlovákiai demokratizálódás, többek közt a cenzúra eltörlése. Ráadásul az első nap kivételével esett az eső és hideg volt. Komáromban (a magyar Komáromban) orosz csapatokat vontak össze. Egy napra Komáromból Győrbe mentünk, a határon láttuk a szovjeteket – szóval elég baljóslatú volt az egész helyzet. Egyébként a tábor alatt a leendő ifjúsági szövetség programján dolgoztunk, de ellátogatott hozzánk Szalatnai Rezső és Győry Dezső, és vendégünk volt Gion Nándor és Gerold László is. Először hallottam az [ő] előadásukból Mészöly Miklósról, Hernádi Gyuláról és Mándy Ivánról [úgy] beszélni, mint a legjobb magyar pró-

▼

³ A csehszlovákiai magyar fiatalok Nyári Ifjúsági Táborára ekkor már negyedszer került – Berzétékőrs, Abara és Pincé után – megrendezésre.

zaírókról. S én meg akartam ismerni őket, ez természetes volt. Ha író akarsz lenni, ismerned kell a kortárs irodalmat is. Ez számomra evidens, mint ahogy kétszer kettő az négy. Egyébként is: dilettantizmus nem ismerni a kortárs vagy az előző nemzedékek irodalmát. S a világirodalomra is vonatkozik ez. Az utolsó előtti napon – mármint a táborban – Dominik Tatarka rövid eszmefuttatását hallottuk (az egész tábor, tábortűz mellett, mert este volt) az aktuális politikai helyzetről. Tatarka is sztálinista volt az ötvenes években, de aztán időben kiábrándult, majd 1968 után a haláláig a nagyon kevés szlovák ellenzéki közé tartozott, úgyhogy a könyvei csak a rendszerváltás után jelenhettek meg. Nos, [ahogy] Tatarka beszélt, az eléggé vészjósló volt. Még Ágcsernyő előtt voltunk, a csehszlovák és a szovjet vezetés majdnem szakítása idején. Tatarka jól látta a helyzetet. Még egy hónap volt hátra az invázióig, és Tatarkának már akkor sem voltak illúziói, noha a megszállásról, legjobb tudomásom szerint, nem beszélt.

Aztán véget ért a tábor, hazamentünk, és újra kitört a nyár. Engem fölvettek másodszer is az egyetemre, de most már magyar–angol szakra. Augusztus elején látszólag békét kötöttek a szovjet elvtársak a csehszlovák elvtársakkal. Nos, föllélegeztünk. Hogy milyen [megalapozatlan] volt ez a föllélegzés, csak augusztus 21. után tudtuk meg. Két dologra emlékszem igazán, s ez a két dolog már előrevetítette a vihart. Az egyik Vasil Bilaknak nem sokkal az augusztusi megszállás előtt a szlovák rádióban mondott beszéde. Elég sztálinista beszéd volt, teli fenyegetésekkel. Ugyanakkor a reformpárti[ak mellett] elkötelezett František Kriegel beszéde, melynek végkicsengése az volt, hogy Damoklész kardja [leng] felettünk. Augusztus 20-án volt Pesten a táncdalfesztivál döntője. Este [A.-val] végigcsavarogtuk a várost, és mindenféle „nagy” dolgokról beszéltünk, mondjuk a teremtésről meg a halálról meg a csillagok állásáról meg a lópikula tudja, hogy miről. Éjfél körül fekdtem le. Hajnali háromkor fölébredtem, mert nem messze tőlünk harckocsik zaja hallatszott. A csehszlovák hadsereg, gondoltam. Gyakorlatoznak. És aludtam tovább. Reggel hat óra tájban az egyik haverom ébresztett föl. Itt vannak az oroszok, mondta. De nem az oroszok voltak, hanem a magyarok.

Harmad- vagy negyednapon, Galán Gézával (a készülő magyar ifjúsági szervezet afféle titkára volt) Léván elmentünk a pártbizottságra tiltakozásunkat kifejezendő, és a legnagyobb meglepetésünkre két megszálló magyar katonatisztet találtunk ott. A pártbizottság első titkára nem volt jelen (a meg nem erősített hírek szerint egy pincében volt letartóztatásban). Szóval a helyzet másképpen alakult a magyarországi jövevényeknek köszönhetően. Természetesen letartóztathattak volna, de minékünk ez eszünkbe sem jutott. (Sőt falhoz is állíthattak volna bennünket.) A két magyarországi elvtárs nevére már nem emlékszem. Az egyik elvtárs Zala megyei volt – ő civil volt, behívták. A másik meglehetősen rosszképű volt, amolyan „politruk”. Kifejezetten rossz-

indulatú, míg a Zala megyei elvtárs jóindulatú és kedves (ő volt a KGB-s?)... A rossz és a jó katonatiszt... Az egyik fenyegetett, a másik biztatott. Biztatott oly módon, hogy Dubček és Smrkovský elvtársak jó elvtársak, minden hamarosan rendbe jön, fő a nyugalom. A rossz katonatiszt pedig eközben csúnyán nézett ránk, azt hittem, hogy mindjárt letartóztat. A két helybeli elvtárs (az első titkár helyettese és az ő helyettese, aki magyar volt) igen megszeppent. Nem is szóltak közbe, hagyták, hogy mi beszéljünk. És mi beszéltünk is. Megszállásnak neveztük az eseményt, a Zala megyei elvtárs viszont jogos aggodalomnak, és az aggályok megelőzése [?] érdekében vonultak be. De, szerinte, minden félreértés tisztázódik majd. Nos hát, fő a nyugalom.

Egyébként szörnyű volt a magyar hadsereg bevonulása Lévára. Majd megfulladtunk a benzingőztől. Tankokon jöttek, de ezek a tankok már a második világháború alatt az ócskavasba mehettek volna. Szóval, igazi operetthadsereg: a tisztek, a legénység mind olyan „švejkiek” voltak. A lévaiak nem győztek csodálkozni. Az ábrándosabbak [a] visszacsatolásban reménykedtek, de a józanabbak csak kínjukban röhögtek: ezek is szovjetek – csak magyar egyenruhában, miután Magyarország is a Szovjetunió része. Kádár csak helytartó, a szovjetek helytartója. A szlovák lakosság utálta a magyarokat, és most már duplán utálta. Kádárék rátettek [erre] egy mázsányi [súlyt]. Egy hónap múlva [a magyar katonák] kivonultak, és itt hagyták a[z itteni] magyarokat, mint Szent Pál az oláhokat. A felvidéki magyarság először 1945 után került páriahelyzetbe. Akkor nem tehetett róla a magyar kormány. Most, 1968 után, ha nem is olyan mértékben, de elárulták őket. A felvidéki magyarokkal senki sem törődött, a legkevésbé Magyarország. A fiatal korosztályon már látszott, hogy a Rákosi- és a Kádár[-féle] nevelés meghozta gyümölcseit. A fiatal korosztály felének fogalma sem volt, hogy miért beszél Léván oly sok ember magyarul. A Rákosi és Kádár nevelte korosztálynak tök mindegy volt, hogy magyarul vagy, teszem azt, hottentottául beszélnek-e [itt] az emberek. A magyar kormány igenis tehetett róla. Ezt a cinizmust sohasem mossa le róla a történettudomány... Ahogy azt sem, hogy Kádár miért játszott kettős szerepet hatvannyolcban, megtévesztve emberek millióit.

De végül is miért lett oly hosszú ideig baloldali egy olyan fiatalember, aki neveltetésénél fogva konzervatív volt? Mert 1968 óta a demokratikus szocializmus lett elsősorban a fő célja. Ez egy száznyolcvan fokos fordulat volt [nálja]. De mi történik, ha 1968-ban főbe lőnek? Mondjuk ha a pöfékelő, durrogtató magyar operetthadsereg helyett kemény orosz invázió következik? Most, csaknem ötven év után, sajnálattal kell közölnöm, hogy semmi. Legföljebb húszéves koromban búcsút mondok a földi életnek, és nem leszek, mondjuk, író. Mert így is, úgy is következett [volna] a husáki konszolidáció, vagy minek nevezzük. Húsz év, tulajdonképpen a semmiről szólt. Még a kádári konszo-

lidáció is elviselhetőbb volt – persze az 1963 utáni konszolidáció. Zajlott az agymosás. Az Abszurdisztán Abszurdisztánja [volt ez]. A Madách Kiadó lett az életem megmentője. Turczel Lajos professzor úr jóban volt Fónod Zoltánnal, a Madách Kiadó akkori igazgatójával, és ő ajánlott be engem a Madáchba. 1973 augusztusában léptem be. De ezzel előreszaladtam. Vissza [tehát] a konszolidáció kezdetéhez, 1969-hez.

8.

1969 júliusában megvettem Mészöly Miklós kötetét, a *Jelentés öt egérről* címűt. A nyári ifjúsági táborozás Kéménden volt, és egy napot ismét Magyarországon töltöttünk, de ezúttal nem Győrben, hanem a közeli Esztergomban, ahonnan sétahajóval mentünk [át] Visegrádra. A visegrádi könyvesboltban akadtam [rá] Mészöly kötetére. Még nem olvastam tőle semmit sem, de a Szabad Európa rádió fölkelte a figyelmemet Mészöly Miklós iránt. Hát megvettem [a könyvét]. A kéméendi táborban ismerkedtem meg Kiss Gy. Csabával, akivel hamarosan barátságba kerültem. De ott volt a kilencek közül Oláh Jancsi és Utassy Dzsó is. Utassy említette, hogy Mészöly Miklós kiváló író, érdemes megismernem. De a *Jelentés öt egérről* kétségeket is ébresztett bennem. Nagyon más volt [ugyanis], mint a kedvencem, Mándy. Főleg a távolságtartása, a szűkszavúsága, no és a kihagyások, amik szinte megközelíthetetlené tették a szövegeit. Elolvastam kettőt-hármat [a kötetből], és nem tetszettek.

Otthon, augusztusban megint elővettem a Mészöly-kötetet. És csodák csodája, annál a novellánál nyitottam ki, amely elbűvölt. *Balkon és jegenyék* volt a címe, és emlékszem rá, az általam nagyra becsült Rónay Györgynek [annak idején] erős fenntartásai voltak éppen e novellával szemben. [Én azonban] Tulajdonképpen e novellának köszönhetem az első publikációm, amely 1970 januárjában jelent meg az Irodalmi Szemlében *A teniszlabda* címen. Garaj Lajos, magyar szakos egyetemi tanárom meg is jegyezte: ez olyan Ottlik–Mészöly-novella. De kicsit több volt benne a misztika, úgyhogy Duba Gyula tanácsára részben átírtam. Bevallom, nem szerettem a naturalista prózát, márpedig a magyar próza tele van ilyesmivel. Egyébként [az írás körül] kisebb vita is volt az Irodalmi Szemlében. Végül is Tőzsér Árpádnak és Koncsol Lászlónak köszönhetem a megjelenését, [akik] végül Dubát is meggyőzték.

Mészöly novellája több okból [is] izgatott, mindenekelett a novellát belengő misztikus légkör volt az, ami megfogott. No meg az elbeszélő távolságtartása. Igen. Lassan rájöttem, hogy az én írói világom nem Mándyé, de nem is Örkényé, holott imádom őket mind a mai napig. Rájuk is vonatkozik Mándy megjegyzése: imádja Faulkner, mert egészen másképpen ír, mint ő. Én is imá-

dom Mándyt és Örkényt, holott nem tudok úgy írni [ahogy ők]. Számomra Mészöly és Otlík volt a felszabadító élmény. (Meg némileg az 1955 és 1956 utáni Déry Tibor.) De ez hosszú időbe telt. Általában nagy hibám, hogy túlságosan ragaszkodom ahhoz, ami nem megy. Az egyetemi évfolyam öt éve alatt három-négy novellát írtam, ami úgy-ahogy sikerült. A többi ment a szemébe. Miközben a költők – a barátaim – szárnyaltak. (No, ez egy kicsit túlzás, mondhatni [inkább]: nagyszerű lendületet vettek, Zalabai Zsiga, a művelt, fiatal kritikus támogatásával.)

1968 és 72 között a Krym kávéházban jártunk össze minden nap. Keszeli Feri felesége, Ica volt az egyik felszolgáló, s egyébként is, oda jártak az ún. reformisták, magyarok és szlovákok vegyesen, bár a magyar–szlovák kapcsolatokról nem sok szó esett. A magyarok és a szlovákok külön jártak. A Krym kávéházzal szemben volt az egyetem bölcsész- és jogi kara, és mintegy harminc méterre az Irodalmi Szemle és a Slovenské pohľady szerkesztősége. Itt alakult meg az a baráti társaság, amelynek Keszeli Feri mellett Tóth László, Varga Imre, Kulcsár Ferenc, Kocsis Károly stb. (köztük én is) a tagjai voltunk. Persze az 1968-as szovjet megszállás után. (Budapesten ugyancsak kávéházban találkoztak a legkiválóbb írók és művészek az 1956-os forradalom leverése után. Ez volt a Belvárosi Kávéház.) A Krymet [akkor] még nem újították fel, igazi második világháború előtti kávéház volt, igazi második világháború előtti személyzettel. Ide még nem ért el a konszolidáció vihara. A kávéházak voltak [ekkoriban] az utolsó menedékhelyek. 1970-ben jelent meg Tözsér Árpád válogatásában az *Egyszemű éjszaka*, a fiatal költők antológiája, amely óriási vihart kavart. Erről bővebben szólnék. Főleg, hogy egy-két groteszk elem is társult hozzá.

1969 késő őszen (vagy 1970 elején, már nem emlékszem rá), de még az *Egyszemű éjszaka* megjelenése előtt, a JAIK-ban vitaestet rendeztek a fiatal költészetéről. Már a konszolidáció javában tartott, így kockázatos volt a dolog. Azonkívül a Magyarországon élő Szalatnai Rezső is beavatkozott a vitába⁴ – magyarán: óvta az avantgárdtól a fiatalokat. A vitán Szalatnai is részt vett, becsületére legyen mondva. Én vezettem a vitát. A JAIK zsűfólásig megtelt, ki az új költészet oldalára állt, ki ellene [foglalt állást]. Emlékszem rá, hogy az Irodalmi Szemléből idéztem egy verset (a költő nevét nem árultam el), és Szalatnai beismerte, hogy az jó vers. Nos, Varga Imre volt a vers szerzője, egyike a Szalatnai által [meg]támadott költőknek. Nos, az *Egyszemű éjszaka* költői nyertek. De Szalatnai becsületes ember volt, igaz, konzervatív. A fiatalok Új

▼

4 Két írásában is támadta a fiatal nemzedéket, ezek: *Az új költészet buktatói*. Irodalmi Szemle, 1969. november, 9. sz., 844–846. p.; *Verstévesztés: úttévesztés. Üzenet a fiatal szlovákiai magyar költőknek*. Új Ifjúság, 1970. január 9., 8. p. A szóban forgó vitaestre a kettő között, 1969. november 19-én került sor a pozsonyi József Attila Ifjúsági Klubban, melyre Grendel Lajos a *Könyvéterőknek ajánlva* c. pamfletjében válaszolt (a Népművelés Klubforum mellékletében, 1970. 1. sz., 13–14. p.).

Symposion-os kísérletezgetése (az Új Symposion Jugoszláviában megjelenő magyar folyóirat volt, és 1980-ig kapható volt Szlovákiában is) nem volt szimpatikus a számára, és ennek hangot is adott.

Az én nemzedékem igen furcsa helyzetbe került a konszolidáció első éveiben. Csöstül elutasítottuk a szocialista realizmust, melyet a 68 utáni neosztálini rendszer újból a zászlajára tűzött. Az avantgárd, az egzisztencializmus és az egyéb burzsuj ideológiák, esztétikák, filozófiák majdhogynem ismét be lettek tiltva. Most a szoc. realizmus magyar pápája, Bábi Tibor – egy félfordulat után – a fiatal avantgardistákat támogatta. Máig nem lelem az okát. Talán az ősellenség Dobos miatt? Dobos a népi irodalmat kedvelte, tehát Bábi az ellenkező oldalra állt? Mondom, ez rejtély a számomra. Talán úgy gondolta, hogy a fiatalok, némi avantgárd (hőbörgő) álláspont után megtérnek a szocialista realizmushoz? Hát ebben bizony nagyot tévedett. Később [ezt], a hetvenes évek közepén, belátta ő is. Engem egy ízben, a Krym kávéházban, a fiatalok ideológusának nevezett, és nem tudtam, hogy ez dicséret, vagy pedig fenyegetés. Hiszen tőlem mi sem állt távolabb, mint a szocialista realizmus. Másrészt vele lehetett vitatkozni. Nem tartozott azok közé a gyávák közé, akik [rögtön] rohantak a pártközpontba jelenteni. (Legalábbis érzésem szerint.) Furcsa, dogmatikus ember volt Bábi, de nem volt gazember. Még [akkor is] hitt a kommunizmus eszméjében, amikor már senki sem hitt. Vagyis hitte az eszmét? Mert ugyanakkor rendkívül józan volt. Hitt az eszmében, meg nem is hitt? Ellentmondásos személy volt (szájában egy Lipával; a Lipa ócska, füstszűrőtlen cigaretta volt, és örökké a szájában lógott). Éppen az ellentmondás[osság]a tette olykor szimpatikussá. És a hatvanas évek közepén jó költő volt. Vagyis a nagy tisztogatást megúsztuk. De a második tisztogatást – az 1979-et követőt – már nem. De erről majd később.

Mi lett az *Egyszemű éjszaka* nemzedékéből? A legtöbben, fokozatosan, abba hagyták a versírást. Mikola Anikó fiatalon halt meg. Keszeli Ferenc inkább a publicisztikát részesítette előnyben. Akik maradtak és jelentőset alkottak, mint Tóth László, Varga Imre, Kulcsár Ferenc, a nyolcvanas években páriákká váltak, mondhatni, megtűrték voltak, majd meg sem tűrték. Egy részük – mint Tóth László és Varga Imre – a nyolcvanas évek közepén Magyarországra költöztek. Csehszlovákiában félig-meddig tilos volt írni róluk, Magyarország pedig igazából sosem fogadta be őket. Két pad közé estek, de nem a saját hibájukból. A politika hibájából? Részben igen. Budapest zárkózott város. Öntörvényű város. Az öntörvényűségnek van [ugyan] számos előnye. De hátrányai is vannak. Az öntörvényűség bizonyos értelemben bezártság. Hiába alkottak olykor remekműveket Tóth Laciék, hiába segített Csaplár Vili Varga Imrén, Budapestet ez hidegen hagyta. (Tulajdonképpen ma is változatlan a helyzet, huszonhat évvel a rendszerváltás után.)

Zeman Lászlónak köszönhetjük a legtöbbet [mindabból], amit a pozsonyi magyar tanszéken megtanultunk. Mindenekelőtt – 1969-ben! – a strukturalizmus alapfogalmait. Pedig még csak az első évfolyamba jártunk. Irodalomelméletórán vettük az orosz formalizmust, a cseh strukturalizmust, és részben Ingarden műveit. (Ellentétben a budapesti Lukács-iskolával, melynek Pándi Pál és Király István voltak az előadói. Emlékszem rá, milyen lenézően nyilatkozott [Zeman] Köpeczi Béláról. Aki akkor még nem volt kulturális miniszter. És persze joggal.) Zeman 1963-ban került a magyar tanszékre, és az első dolga az volt, hogy a 12 diákból álló harmadikos évfolyamból 11-et kirúgott. Jobban mondva megismételtette [velük] az évfolyamot. Ezzel akkora tekintélyt szerzett magának, hogy a tanszék mumusának tartották. Az én 1968-ban kezdődő évfolyamomban 26-an voltunk, de az első évfolyam végére csak 13-an maradtunk. Szóval a fele már az első évfolyamban kiesett. (A végén, az ötödikben 6-an fejeztük be.)

A strukturalizmusnak köszönhetően alaposan megváltozott az én irodalomképem is. A strukturalizmus, ha szabad így kifejeznem magam, mérce lett [a számomra], és a strukturalizmuson keresztül barátkoztam meg Szegedy-Maszák Mihálllyal is jó néhány év múlva. Zeman viszont nem publikált, ő ízig-vérig pedagógus volt, még hozzá rendkívül jó és szigorú pedagógus. (Volt eset, amikor az egyik legjobb barátom nem mert [hozzá] elmenni a vizsgára. Rosszul lett, és két napig nyomta az ágyat, és végül otthagya a tanszéket.) Az irodalomelméleti írásbelit 13-ból 4-en csináltuk meg, s én már biztos voltam, hogy átmegegyek [nála]. A hidegzuhany [azonban] még csak ezután jött. Az első szóbelin ugyanis megbuktam. A másodikon is. A harmadikon is. Összesen két javítóterminus volt, és azután a dékáni. Tehát az utolsó. Zeman füttyült erre is. Én vagy ötször vagy hatszor voltam vizsgázni nála. Egyszer sztrájk volt az egyetemen, a tanárok is csak igazolvánnyal mehettek be. Zeman beengedték. Megállított a folyosón. Én éppen sztrájkoltam (mellesleg éjszaka ellopták a sálamat, de ez mindegy – tudniillik éjszaka is bent voltunk az egyetemen). Azt kérdezi [ekkor tőlem] Zeman tanár úr: nem akarna-e vizsgázni? Persze nem mondtam azt, hogy nem. A vizsgán kirúgott. Ez így ment november 30-ig, a dékáni terminusig. Akkor végre megadta. Persze csak hármásra, én mégis nagyon boldog voltam. Végre másodéves lehettem.

Dérytól *A befejezetlen mondatot* kedvelte, és Ottlíktól az *Iskola a határont*. Lehet, hogy más írók más műveit is, de a legtöbbször ezekkel a művekkel példálódzott. Harmadik évfolyamban a strukturalizmust Lengyel József kisregényén, az *Igézőn* vezette le. Három vagy négy órán át vettük az *Igézőt*, mely valóban remekmű, egyike a század nagy regényeinek. Tulajdonképpen itt értettem meg a strukturalizmust egészében – persze a hibáival együtt, de erről majd később.

De úgy is mondhatnám, hogy a helyes irányba terelt. És – persze közvetetten – úgy is, mint leendő író.

Már az egyetemi magyar tanszéken dolgoztam, úgy a kétezres évek elején, és Zeman László olykor-olykor – mondjuk évente kétszer vagy háromszor – bejárt a tanszékre, és minden alkalommal hozott egy üveg konyakot is. Ilyenkor hosszan elbeszélgettünk. Eperjesen született, nem Pozsonyeperjesen, hanem a Kassa fölötti Eperjesen. Itt járt iskolába, és tagja volt a cserkészcsapatnak is. Egy ilyen alkalommal a 30-as években készített fényképet mutatott, melyen hatan vagy heten voltak, fiatal cserkészek, köztük ő is. Az egyik fiatalember jóval magasabb volt a többi kisdíáknál. Na ki ez? – kérdezte. A rövid csönd után, azt hiszem, hogy Mészáros Bandi, mintegy intuícióból, kitalálta. Maléter Pál. (Az ötvenhatos forradalomban rövid ideig hadügyminiszter volt, Nagy Imrével együtt végezték ki – mondom a gyengébbek kedvéért.) Hát kicsi ez az ország, mondhatom szégyenkezve. Vagy büszkén? Vagy szégyenkezve, de büszkén? Vagy szenttelenül, mint egy amerikai, aki azt sem tudja, hogy hol van Magyarország?

Szóval, a strukturalizmus – talán az egykori matematika mégsem múlt el [bennem] nyomtalanul – sokkal több volt, mint a pozitívizmus vagy a szellemtörténeti iskola vagy a marxizmus. A pozitívizmus adatokat gyűjt, de nem beszél az értékekről. A szellemtörténetben sok a – nemegyszer indokolatlan – mellébeszélés, magyarán a vatta. A marxizmus pedig megerősokolja az irodalomtudományt, ideológiai selejtet csinál belőle. A strukturalizmus visszavezet a műhöz. A műből indul ki, nem afféle szellemtörténeti vagy ideológiai konstrukcióból. „A történelem nagy céljáról való álmodozás a kauzális gondolkodás utópiája” – mondja Foucault. A strukturalizmus lényege, hogy a műalkotás minden elemét egy másik eleme határozza meg. Na jó, itt nem akarok filozófiába bonyolódni, különben sem vagyok filozófus. De a műalkotás „formája és tartalma” bizonyos filozófiai kérdéseket [óhatatlanul] fölvet. A strukturalizmus pedig ezeket a kérdéseket a leghatározottabban fölveti anélkül, hogy összekeverné az irodalmat a filozófiával.

Nos, az egyetemi éveim alatt sokat olvastam, verseket és prózát egyaránt. És persze alaposan megismertem a huszadik századi magyar és világirodalmat. A szépírói alkotás alapfeltétele a mindennapos olvasás. A mindennapos olvasás – de a halálig. Ha szépíróként létezni akar valaki, az olvasás elkerülhetetlen. Lehetetlen, hogy például a matematikatanár ne ismerje nemcsak az egyszerűt, hanem a logaritmusszámítást is. Nagyon meglepődtem, mi több, fölháborítótnak tartottam, [ha] az ember írásra adja a fejét, és nem ismeri mondjuk Mikszáthot, Móriczot, Kosztolányit, Krúdyt, hogy csak a klasszikusokat említsem. És erről elsősorban [maguk] a szlovákiai magyar írók is tehetnek. Olcsón nem lehet bejutni a magyar irodalomba. Ez óriási tévedés.

Nálunk, az általánosban és a középiskolákon mindent elkövettek azért, hogy utáljuk az irodalmat. Én József Attilát és Ady Endrét már egyetemistaként szerettem meg, a középiskolában – enyhén szólva – utáltam. A középiskolai Ady- és József Attila-oktatás torz képet festett a legnagyobb huszadik századi költőinkről, nem is szólva Babitsról, Kosztolányiról és a többi nagy költőről. Füst Milánról és Szabó Lőrincről még csak nem is hallottam (nem is beszélve Pilinszkyról). József Attilát halálának 30. évfordulóján ismertem meg igazán – a Szabad Európa rádió hullámhosszán. Egész más képet kaptam [ott] a költőről. A nagy verseinek nyoma sem volt a középiskolai tananyagunkban. Adyt még később, elsős magyar szakos egyetemista koromban szerettem meg igazán, mi több, a rajongásig. Az *Új versek* és a *Vér és arany* voltak a kedvenceim, majd a világháború alatt írt versei, amelyek erősen eltértek a tíz évvel korábban írt verseitől. (Persze megint csak nem teljesen, például *Az eltévedt lovas* tipikus szimbolista mű.)

A *point of view*-t és az átélt beszédet viszont igazából Faulknerrel és Virginia Woolftól tanultam meg, pedig a fő érdem Henry Jamesé, akit a magyar olvasóközönség kevésbé ismer. Az egész huszadik századi világirodalom a *point of view* és az időfelbontás legkülönfélébb variációjával van tele – különösen az amerikai irodalom (Henry Jamestől Hemingwayen és Faulkneren át egészen Vladimir Nabokovig). Hálával tartozom Kocsis Karcsinak, hogy az amerikai irodalmat megkedveltem, sőt az első számú külföldi irodalom lett a számomra. Nem utolsósorban a *beszédmódja*, vagyis a szabad-függő beszédmódja révén. Vagyis a XIX. századhoz képest, melyben minden titkot tudott az író a figuráiról, a XX. század lemondott erről a mindent tudásról, és a szabad-függő (*point of view*) beszéddel sokkal mélyebbre merészkedett, sokkal több kaput kinyitott, mint a XIX. századi művek egyáltalán (lásd még például Cortázar vagy Márquez). A magyar irodalomban Mátyás Iván lett a legnagyobb mestere a szabad-függő beszédnek, holott már Krúdy is megpróbálkozott vele. A titok része lett az irodalomnak, vagyis mindent nem lehet megtudni az irodalomból – nincs Hegel és nincs Marx, és persze nincs világmegváltás. Csak beszédmód és technika van? De ez sem igaz. A *nouveau roman* elég gyorsan kimúlt, noha egyáltalán nem volt felesleges. Sőt! Arra figyelmeztette az írókat, hogy lehetséges, sőt el is kell menni a határig, ahol az irodalom mintegy fölszámolja önmagát. Ez egy nagyon fontos figyelmeztetés volt, hála a francia neoavantgárdnak. És a szépirodalom öntörvényűségét is bizonyította. Lehetetlen az irodalmat megérteni Robbe-Grillet nélkül. Ez egy újabb paradoxon, de az irodalom tele van paradoxonokkal. Nem értése a paradoxonoknak egyben nem értése is az irodalomnak (lásd Lukács György esete Madáchcsal és az egész huszadik századi világirodalommal).

Az egyetemi tanulmányaim alatt nemcsak az irodalom mesterségét tanultam meg (ez egyébként hosszú ideig tartott), hanem az ízlésem is megváltozott. Vagy így mondjam: szüntelen változáson ment át. Nagy Laci, Végh Laci, Bába Iván és én afféle örök barátságot kötöttünk, persze nem szóban és esküvel, és ez a barátság [máig] megmaradt, holott ma már a legritkábban járunk össze. De a hetvenes évek elején szinte minden nap, igaz, Bába Iván kivételével, mert a második évfolyamtól Pestre ment tanulni. Én is, Bába Iván is magyar–angol szakon tanultunk, Nagy Laci filozófiát és pedagógiai pszichológiát, Végh Laci pedig szociológiát és politológiát. Vagyis, bizonyos értelemben egymástól is tanultunk. Én a magyar és amerikai irodalmat sulykoltam beléjük, Nagy Lacitól és Végh Lacitól viszont egy csöpp filozófiát és szociológiát [tanultam], ami később nagyon nagy hasznomra vált. Később, a kínaiak mintájára, a „négyek bandájának” neveztük magunkat – persze tréfából, nem minthogyha közünk lett volna a legfelső kínai pártvezetéshez.

A másik szorosabb baráti köröm Kocsis Karcsi, Nóta János (tulajdonképpen Nóta) és Fülöp Tóni voltak – vagyis a „Duba-szidók” köre. A szidást úgy értem, hogy annak idején – hangsúlyozom, hogy annak idején – nem tetszett, ahogy Duba Gyula ír, és neki sem tetszettek a mi írásaink. Ez szerintem inkább generációs ellentét volt, némi politikai felhanggal. Ráadásul a *Fekete szél* című, ifjakat bemutató antológiába sem fértünk be, igaz, az utolsó pillanatban Fülöp Antalnak [Duba] helyet csinált – de nem szerette őt sem. Nóta és én viszont kimaradtunk. No, lett [belőle] sértődés, hajjaj! Fülöp 73-ban följött Komáromból Pozsonyba, és a Csemadok hetilapjánál, a Hétnél helyezkedett el. Én akkor fejeztem be az egyetemet, és a Madách Kiadó szerkesztője lettem. (Vagyis 1973. augusztus 1-jén.) Szóval, összejöttünk, megint csak négyen, és én, Fülöp Tónival egyetemben, egy lakás padlásszobájában laktam, egy öreg néne albérletében, aki jehovista volt, vagy mi a tőrő, és volt egy kutyája, amely rendkívül szelíd volt, és bűdös, mint a szar. A nyakán volt egy daganat – jó nagy –, és az gennyezett. A padlásszobába lépcsőn kellett felmászni. Harmadik társunk, ha jól emlékszem, Varga Imre volt. Hárman a pici, háromszor három méteres szobában... De a pici vaskályha remekül fűtött, és Fülöp Antalnak kiváló humorérzéke volt. Ő már otthon, Komáromban megszokta a nyomort.

Nóta pár évvel idősebb volt nálunk, és Dúbravkában lakott, ami azt jelenti pestiesen, hogy Újpesten vagy Kispesten – tehát jó messze. Remek, abszurd novellákat írt, de Dubának nem tetszettek. (Három vagy négy írása le is jött az Irodalmi Szemlében.) Aztán begörcsölt, hogy Duba miatt-e vagy sem, nem tudom. Egyszer, talán már a sorkatonai szolgálatom után, 1976-ban előhúzott egy bőröndöt. A bőrönd tele volt kéziratokkal. De egyik sem volt befejezve!...

Mintha az én mándys írásaim lettek volna, sőt túltett rajtam is! Még én is elképedtem. Legalább száz novella volt, néhánynak csak az első bekezdése... Kocsis Karcsi nem írt novellákat, viszont rosszmájú kritikus volt, afféle Schöpflinbe oltott Szabó Dezső. Nóta, Fülöp és én szinte versenyeztünk az ő dicséretéért, amit nagy ritkán meg is kaptunk. Emlékszem rá, hogy Fülöp Tóni bedobott a Dunába egy kézirattal teli táskát, mert Kocsis rossz véleménnyel volt a novelláiról. Ugyanakkor emlékszem arra is, hogy Fülöp írását, a *Kedvező pillanatot* nagyon megdicsérte. Szóval hiába volt rosszmájú, az irodalomhoz nagyon értett. Persze az amerikai irodalom volt számára az alfa és az ómega. Hemingway, Fitzgerald, Faulkner, a kortársak közül Updike, Mailer, Capote, Salinger... Az európai irodalmakat, így a magyart is, kissé lenézte. Egyedül tán Mészöly Miklós felelt meg neki, *Az atléta halála*, aztán semmi. Az egyetemet az építészeti szakon végezte. Negyedikes korában [azonban] megszakította [a tanulmányait], azután, feltevésem szerint, nem fejezte be. De ezt már nem tudom. Ráadásul 1974-től várt rám a sorkatonai szolgálat, Fülöp Tóni visszaköltözött Komáromba, alig valamivel később Kocsis Karcsi is, mert [ő is] komáromi volt. Legutoljára, talán a 80-as évek legelején, Nóta is elköltözött Mucsinyba, a szülővárosától, Losonctól nem messze, és szlovák szépirodalmi művek fordításából élt. Egyszer panaszkodott, hogy Mucsinyban ugyan, hála istennek, csönd van, viszont a kutyák egész éjjel ugatnak, tehát még sincs valami nagy csönd.

Szóval az angol szak... Elég nehezen indult, mondjuk másodikig. Emlékszem rá, másodikban, szóval a negyedik szemeszterben összefoglaló, nagy vizsga volt nyelvészetből, aki ezen túljutott, az többé-kevésbé eljutott az államvizsgáig. Én a szemeszter végén – tehát szeptemberben – még pszichológiából is vizsgáztam, és pechemre a két vizsga egybeesett. Izzasztó volt. A lektori gyakorlatot megúsztam hármassal, utána átmentem a másik épületbe pszichológiai vizsgára, majd miután letettem, gyorsan át az első épületbe az összefoglaló nyelvészetből levizsgázni – hát, mondhatom, fárasztó volt. Két vizsgát egy napon... Este kerültem a kollégiumba boldogan és holtfáradtan.

Közben itt-ott udvaroltam, például I.-nek, egy nálam két vagy három évvel fiatalabb lánynak. I. tornaljai volt, és talán szűz. Nem tudom, mert mihelyt rá került volna a sor (mármint a megállapítására, hogy tényleg szűz-e), egyszer csak megdörrent az ég. A Hegyi-ligetbe jártunk (én csak egy év múltán laktam ott, a híres kollégiumban), [ahol] jól [el] lehetett bújni, szerintem még a pandúrok sem találtak volna meg, de mindenesetre még a pandúrokat is megizzasztottuk volna. I. az első lány volt, most már nem Léván, hanem Pozsonyban. Szép idő volt, 1969 májusa vagy júniusa, az öreg fák is elrejtettek volna bennünket. Amikor végre hozzáláttam a *dologhoz*, egyszer csak megdördült az ég. Vihar közeledett. Körülbelül háromszor vagy négyszer láttam hozzá, és minden

alkalommal megdördült az ég. Sőt, egy ízben még le sem ültünk, már dörgött. Egyszer pedig bőrig áztunk, mert felhőszakadás volt. Ezt, hogy úgy mondjam, figyelmeztetésnek tekintettem. Valami nem tetszett a kapcsolatunkban az Úristennek? Sokáig törtem a fejemet, hogy mi az. Talán nem tetszett neki a lány? Talán én nem tetszettem neki? Talán tréfát űzött belőlünk? Kant azt mondja, hogy nem bizonyítható az Úristen léte, ahogy nem bizonyítható a nemléte sem. Ehhez tartom magam – 50 százalék igen, és 50 százalék nem. (Ez lenne a szabadság?) Nos, egy alkalommal este mentünk ki a Hegyi-ligetbe, és szerencsére jó idő volt. I. elhatározta, hogy enged a csábításomnak. De ezt reszketve mondta, majd nem sírt. Engem pedig megszállt a nagyvonalúság. Ugyan, ha nem akarod, majd elhalasztjuk későbbre. Aztán lementünk teljesen sötétben a Mély útig. I. úgy reszketett, mintha kivégzésre vittem volna. Csak akkor lélegzett fel, mikor meglátta a Mély út lámpáit. Utána elmentünk a JAIK-ba, és táncoltunk éjfélig. Júliusban és augusztusban én visszatértem Lévára, ő pedig Tornaljára. Amikor szeptemberben visszatértünk Pozsonyba, szakított velem. Nehezen hevertem ki. Később, már a nyolcvanas években, Rozsnyón találkoztam vele. Először nem is ismertem meg. Pedig csinos volt. És persze férjnél. Fölírtam a telefonszámát. Sosem hívtam föl.

Jöttek-mentek az életemben a nők – nem valami sokan. Én változatlanul Mándyval voltam elfoglalva, sajnos, egyre reménytelenebbül. Harmadikban odaköltözött hozzám V., aki a műszaki egyetemre járt. Ketten laktunk a Hegyi-ligetben, két lévai. Ez, ha úgy tetszik, az aranykor volt. A szomszéd szobából olykor (leginkább vasárnap) női sikolyok hallatszottak. Eszméletlen sikolyok. Megállapítottuk V.-vel – persze némiképp irigyen –, hogy a szomszéd szobában lakó fiúnak jól megy a sora. Mi inkább a Funusba mentünk. A Funus afféle régi kocsmá volt, Budvart csapoltak, és hajdanában még Štúrék is látogatták – ha igaz, ha nem. Tavasztól őszig nyitva volt az udvara is, de nehéz volt helyet találni. A Mexico az ellenkező irányban volt, kevésbé patinás, és [ott] jobban be lehetett rúgni. (De ez is félig mese.) Ha úgy akarta a sors (vagy az Úristen), mindkettőben alaposan be lehetett rúgni. No, ez az igazság. Ritkán, de én is berúgtam. Mondjuk, egy hónapban egyszer. (Többre nem is tellett az ösztöndíjamból.) Negyedikben [aztán] megismertem Ágit, úgyhogy [ettől kezdve] többnyire csak aludni jártam a Hegyi-ligetbe. A kocsmázás is elmaradt. Az államvizsga pedig közelgett. 1972. szeptember 5-én volt az angol államvizsga. Azért jegyeztem meg ilyen pontosan a dátumot, mert az angol államvizsgámmal egy időben meghalt az édesanyám...

Ez [a dátum] mindörökké emlékezetes marad a számomra. De más okból is. A liberális angol tanszék alaposan megváltozott. A tanszékvezető, Soudek, még 69 elején emigrált. 1972-ben már Studená volt a tanszék vezetője, egy, angol szakosnak kiváló, de vonalas kommunista nő, akitől úgy félt a diákság, mint az

ördögtől. Én is. Amerikai irodalmat tanított, de mivel rengetegen voltunk, az én csoportomat Staník vezette – egyébként tőle hallottam először Pynchonról, és egyébként is semmi köze nem volt a kommunista párthoz. De az amerikai irodalomból Studená államvizsgáztatott. Ez azt jelentette, hogy a többség az államvizsgán megbukott. Reggel nyolckor (vagy kilenckor?) kezdődött az államvizsga, de Studená még nem jelent meg. Tízkor sem. Úgy tizenegy óra körül az egyik professzor közölte, hogy Studenát infarktus érte, mégpedig néhány órával az államvizsga előtt. Hát persze, mi tagadás, föllélegeztünk mindahányan. Annál is inkább, mert Studená túlélte az infarktust, mi pedig szépen levizsgáztunk az amerikai irodalomból is. Szerencsém volt? Azt hiszem, hogy mindnyájunknak szerencséje volt.

Közreadja és a szöveget gondozta: Grendel Ágota és Tóth László

Füzi László

A boldog fotós

Bahget Iskander nyolcvanadik születésnapjára

Amíg Bahget Iskanderrel nem találkoztam, addig még csak gondolni sem tudtam arra, hogy egy fotóművész már az elkészülte pillanatában képes örülni képének. Azt pedig végképpen nem tudtam elképzelni, hogy valaki mindig, minden újonnan elkészült képének tulajdonképpen már a kattintás pillanatában örülni tud. Negyven éve ismerem Iskandert, barátok vagyunk, sokat dolgoztunk, utaztunk együtt, így megtapasztalhattam, hogy ő még mindig minden képének változatlan derűvel örül. Számomra ő a boldog fotós.

Ennek a boldogságba átjátszó derűnek, alkotókedvnek nyilván magyarázata is van. Talán az magyarázza mindezt, hogy Iskander ezzel a magatartásával és természetesen a művészetével vesz részt annak a közösségnek az életében, amelyikbe belekerült. Nekem is sokszor és sokat segített, a legtöbb esetben a képeihez kapcsolódó történetek elmesélésével az egy-egy társaságot összefogó hangulat megteremtésében. Talán hozta magával ezt a hajlamot, vagy éppen ez a törekvése segítette abban, hogy Szíriából a mi homokvilágunkba kerülve ott maradt családjáról, az ottani világ feszültségeiről egy-egy pillanatra megfeledkezhesen. Leginkább persze az egész jelenséget az magyarázza, hogy valóban képes még ma is örülni egy-egy jó képnek vagy akár egy jó kép lehetőségének is.

Nem tudjuk, mekkora erő kellett az arab világból történő kilépéséhez, ahogyan azt sem, milyen erőket kellett mozgósítania a magyar világba való bekerülésekor, nem beszélve arról, hogy az arab és a magyar világ közötti kapcsolatszálak megteremtése is jelentős erőfeszítéseket követelhetett meg. Azt sem tudjuk, túl a történeteken és a technikákon, hogyan talált rá a fényképezésre – önmaga kifejezésének legfontosabb eszközére. Buda Ferenc ezzel kapcsolatban pontosan jelzi, hogy nem pusztán a technikai tudásra, hanem az emberi, alkati sajátosságra is figyelniünk kell ennek kapcsán. „... meggyőződéseim szerint – írta –, már születése pillanatától működött s gyarapodott benne egy sajátos talánerő, az a különleges beleérző képesség, ami szót és gesztust talál mindennemű és fajtájú emberhez, s őszinte volta folytán a legelső kézfogás, kiejtett szó és összevillanó tekintetváltás után nyomban bizalmat ébreszt iránta az emberben.”

Sokat nem tudunk az Iskander barátunkat mozgató belső erőkről, ezzel szemben áll az, amit tudunk: az elmúlt évtizedekben családot, házat, kertet teremtett maga köré, s jelentős életművet hozott létre. Szociofotói, íróportréi, s a különböző tematikák körül kibokrosodó képei széles körben ismertek. Megszámlálhatatlanul sok kiállítást rendezett itthon és a világban, képei többször visszaköszönnek

ránk a különböző kiadványok lapjairól vagy éppenséggel az internetes oldalakról. Könyvei közül összegző jellegű az *Egy marék világ* (2012) című gyűjteménye, s a Borzák Tibor által lejegyzett, életrajzi vallomásokat tartalmazó *Egy pillanat* (2022) című kötete. Az első kötet kapcsán azt mondtam, hogy mindenkinek van egy könyve, a saját életét, sorsát, s az életéhez, sorsához kapcsolódó igazságot elmondó könyv. Ehhez a gondolathoz tapadva most azt mondom, hogy Iskander két könyvet hozott létre, az elsőben a legjobb képeihez kötődve mondta el az életét, a másodikban a szélesebb mederben elmondott életéhez kapcsolt képeket. Az öt ért számos díj, elismerés közül kiemelkedik a 2022-ben elnyert Kossuth-díj.

Mostani jeles évfordulója nem jelentheti és az ő számára nem is jelenti a munkától való elszakadást. Nagy feladata képeinek rendszerezése, azok áttekinthetővé tétele. S van egy másik nagy feladata is. Azok az évtizedek, amelyeket Kecskemét városában megélt, a város fejlődésének hihetetlenül fontos időszakát jelentik. Miközben megtörtént az, aminek éppen meg kellett történnie, Iskander készítette a maga képeit a város lakóiról, a közéleti szereplőkről, tudósokról, írókról képzőművészekről, mindenkiről, akiket ismert és akikkel kapcsolatba került. Az ide kapcsolódó képeit is össze kellene gyűjtenie, ezzel a változások emberi arcait mutathatná meg. Önmagának, a hely szellemének és az emlékezetnek is tartozik ezzel.

Ehhez a munkához is erőt és kedvet kívánok, Barátom!

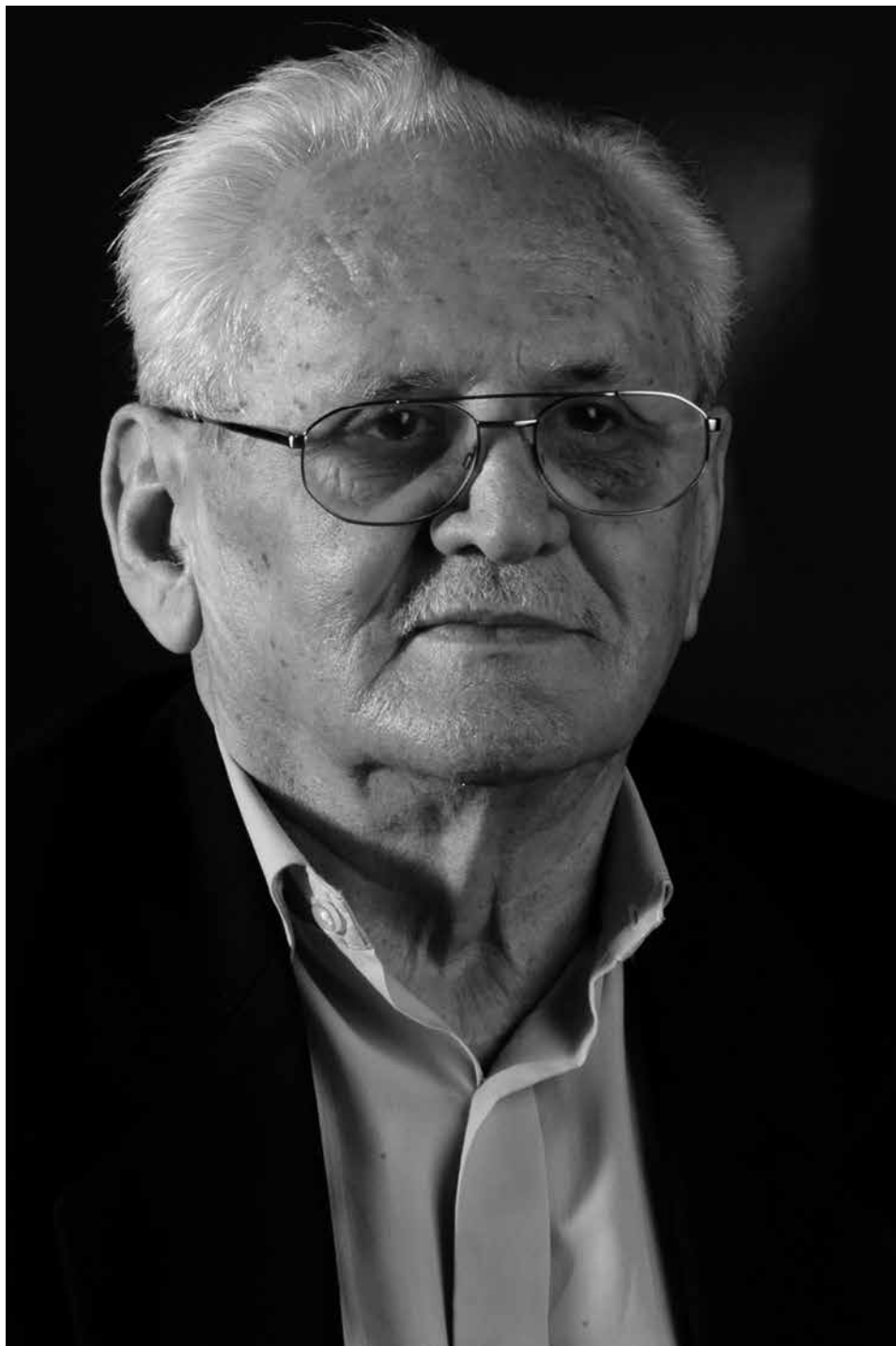
Képek édesanyjával

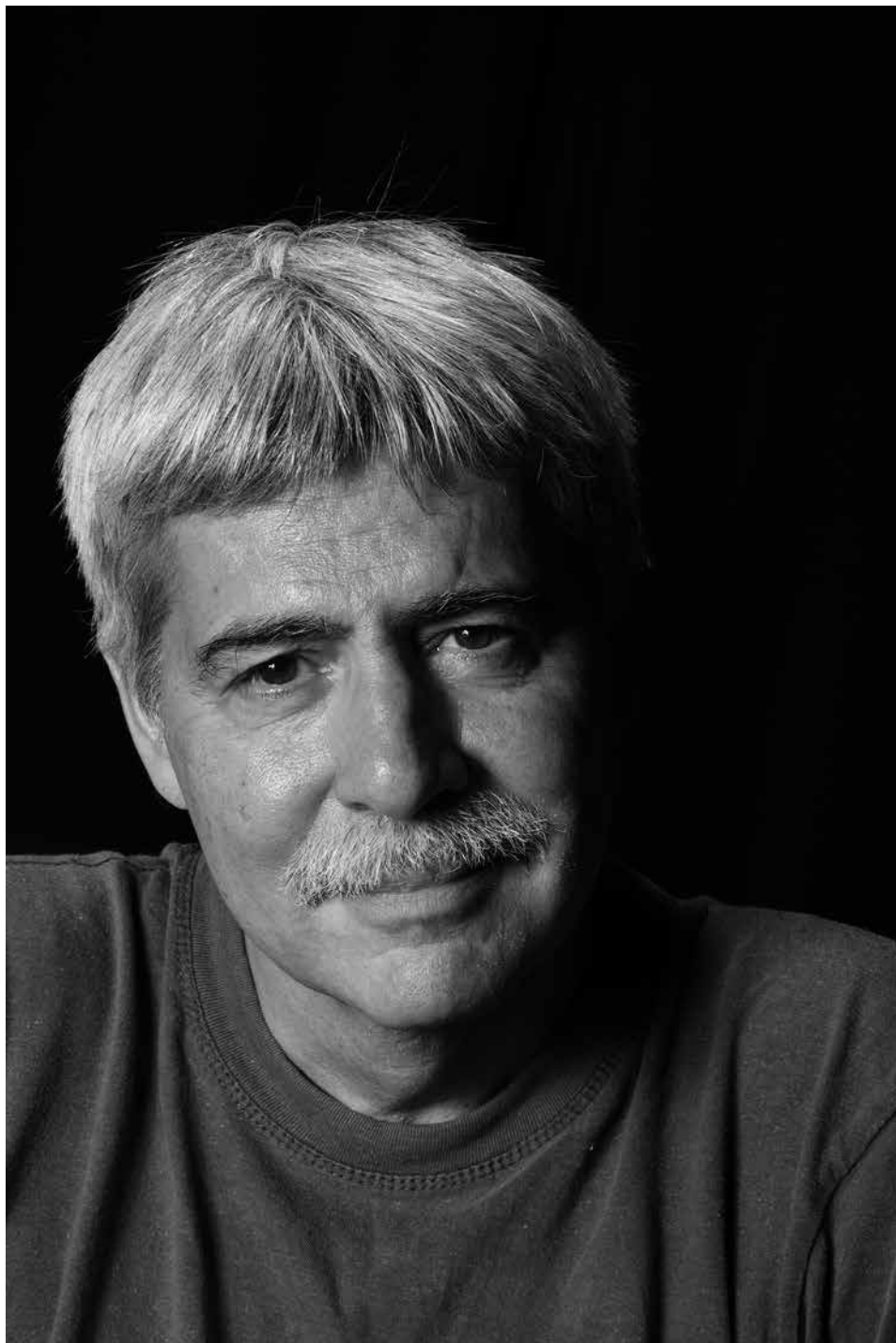
Bahget Iskander

Adonis – költő, esszéista, műfordító

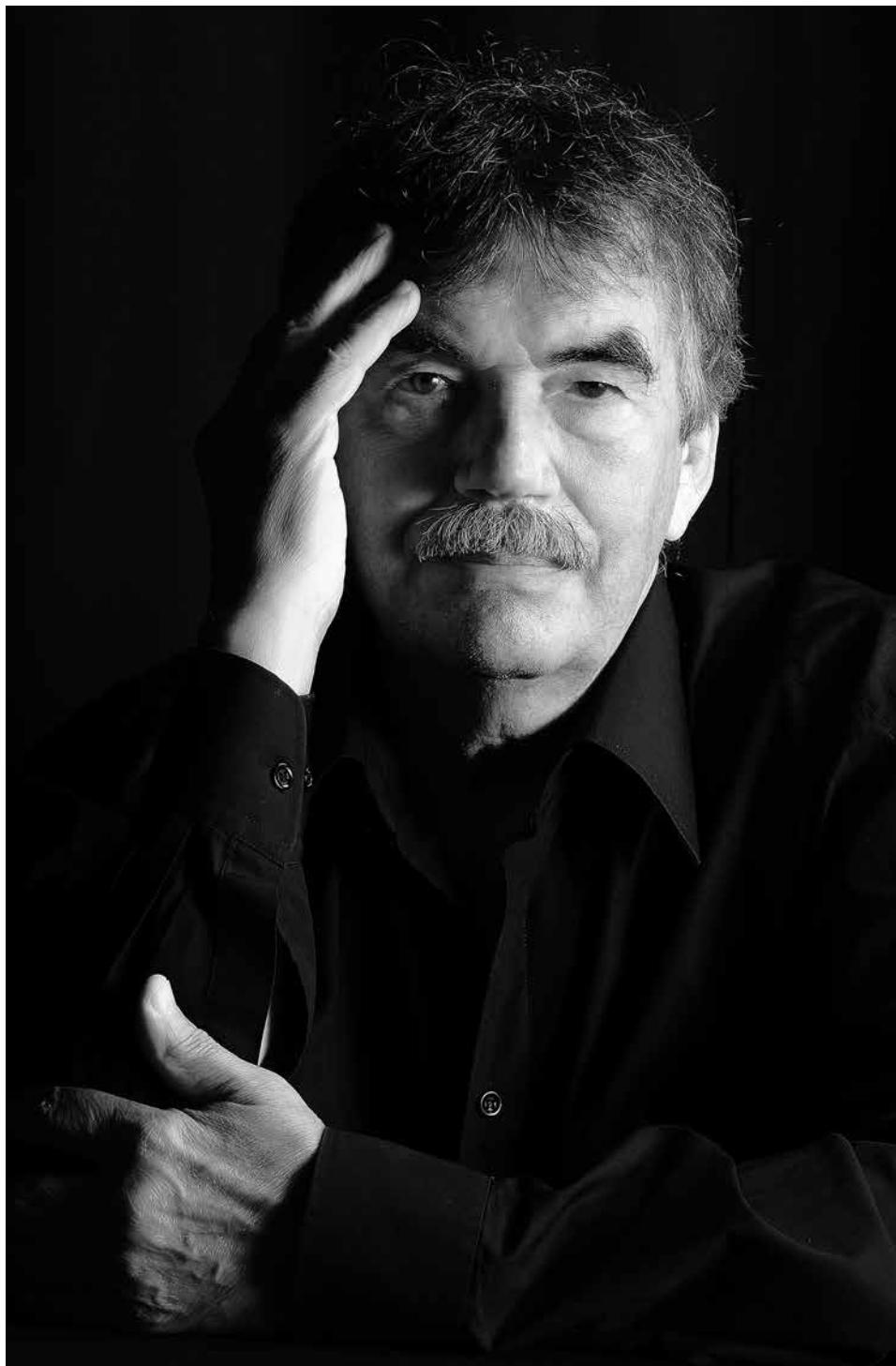
Bánszky Pál (1929–2015) művészettörténész, múzeumigazgató

Orosz István grafikusművész

Kerényi József (1939–2016) építész, egyetemi tanár

Farkas Gábor építész

Kis János evangélikus lelkész

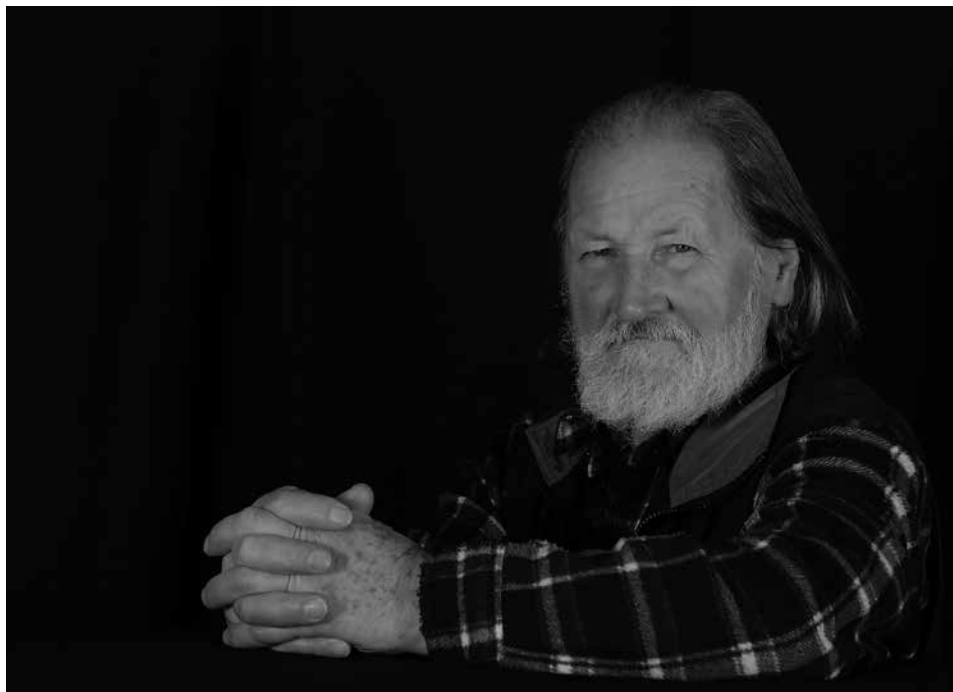
Loránd Klára művészettörténész, a Bozsó Gyűjtemény igazgató kurátora

Benes József (1930–2017) képzőművész

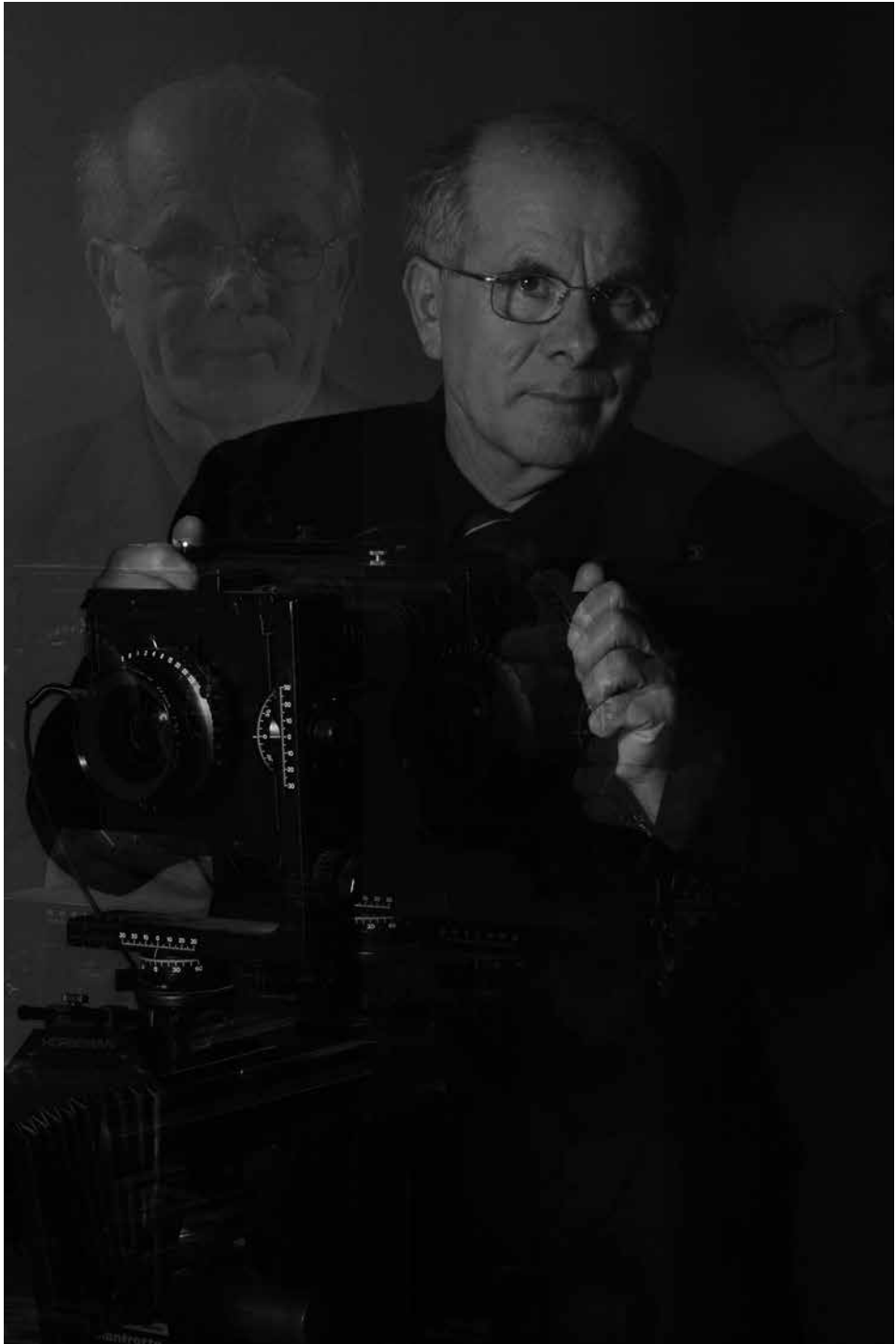
Sebestyén Márta népdalénekes, előadóművész

Buda Ferenc költő

Íróportrék

Bahget Iskander

Unokáival

Rigó Róbert

Kecskeméti reformátusok a forradalmak idején (1918–1922)

Szabadkőművesek a város- és egyházvezetésben

Tanulmányomban egyrészt azt vizsgálom, hogy az első világháborút követő forradalmi változások, a kommunista diktatúra¹ időszaka, a román megszállás és a trianoni békeszerződés milyen hatást gyakorolt a Kecskeméti Református Egyházközsége, másrészt azt, hogy a forradalmak után páriának tekintett szabadkőművesek korábban milyen szerepet játszottak a város vezetésében és a helyi reformátusok körében. Az utóbbi években Hatos Pál Ravasz Lászlóról írt könyvének provokatív címe, *Szabadkőművesből református püspök*² irányította újra a figyelmet arra, hogy a protestáns egyházakban a 19. század második felétől egyre gyakrabban fordultak elő szabadkőművesek, akik többségében a progresszív, liberális nacionalizmus hívei voltak, a katolikusok dinasztikus elvével szemben.³ A korszak egyháztörténeti vizsgálata azért is indokolt – mint ahogy Csűrös András Jakab megállapítja, a közelmúltban megjelent kötete elején –, mert a Tanácsköztársaság időszaka „egyházi téren, főleg református viszonylatban teljesen feltáratlan.”⁴ Hozzátehetjük, hogy helytörténeti vonatkozásban sem jobb a helyzet.

Kecskemét a 18. század végén a történelmi Magyarország negyedik legnépesebb városa volt, a 20. század elején már csak a hetedik helyen állt, de Trianon után, 1930-ban népességszám tekintetében ismét az ország negyedik városa lett. Kecskemét kiterjedt külterülettel rendelkezett 1950-ig, a város közel 94 ezer hektáros (163 ezer kat. hold) határából a lakosság közel fele élt kül-, illetve belterületen

▼

1 Egyetértve Hahner Péter érvelésével, a proletárdiktatúra elnevezés félrevezető, mert nem a nagyipari munkásság hatalomra kerüléséről volt szó, hanem egy szűk kommunista csoport „a hatalmi vákuumot kihasználva több-kevesebb fegyveres erőszakkal jutottak hatalomra, s mivel nem voltak képesek társadalmi támogatást biztosítani rendszerüknek [...] kizárólag a terror eszközeivel, a társadalom megfélemlítésével [...] maradhattak hatalmon.” Hahner Péter: *Proletárdiktatúra vagy kommunista diktatúra? Rubicon*, 2019. 4. szám, 62–73.

2 Hatos Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2016.

3 Uo., 100.

4 Csűrös András: *Református egyházi élet a Tanácsköztársaság idején. A magyar reformátusság egy válságos korszakban*. Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2021. 24–25. A téma az utóbbi években nagyobb figyelmet kapott, 2020-ban Fejérdy András szerkesztésében megjelent egy tanulmánykötet a kommunista diktatúra egyházakkal kapcsolatos politikájára és gyakorlatára vonatkozóan. Fejérdy András (szerk.): *A Tanácsköztársaság és az egyházak. Egyházpolitika, keresztényüldözés, egyházi útkeresés*. Szent István Társulat, Budapest, 2020. Az 1918 októberre és 1919 márciusa közötti időszakról egyháztörténeti szempontból Tengely Adrienn igen alapos kutatásainak köszönhetően országos szinten, de számos helyi adalékkal alátámasztva, széles körű információkkal rendelkezünk. Tengely Adrienn: *A magyar egyházak a forradalmak korában*. Liceum, Eger, 2011.

1910-ben.⁵ Kecskemétet 1853-ban érte el a vasút, majd a szárnyvonalak átadása után lehetővé vált a környéken megtermelt bor és gyümölcs budapesti és külföldi piacokon történő értékesítése, ami a helyi gazdaság húzóereje lett, a filoxéravész utáni homoki szőlőtelepítés pedig újabb lendületet adott ennek a folyamatnak. A város a pusztáiból rendszeresen parcellázott és értékesített területeket a helyi szegényeknek és a kipusztult, hegyvidéki szőlős területekről ideérkező telepeseknek, akik nagy számban költöztek a város határába. Szilágyi Zsolt szerint a 19. század végére Kecskemét a Duna–Tisza közti táj meghatározó gazdasági, kereskedelmi és közigazgatási központjává vált. „A város gazdasági potenciálját a növekvő lakossága, a város-tanya szimbiózisban formálódó új agrárrendszere és a fennálló keretek közt előnyös társadalomszerkezete biztosította.”⁶

Az országos folyamatoknak megfelelően a reformátusok aránya Kecskeméten is folyamatosan csökkent a 19. és 20. században, 1825-ben még egyharmad (32%) volt az arányuk, 1910-ben már csak 23% volt református a város 68 424 fős lakosságából, 1930-ra Kecskemét közel 80 ezer lakosából 16 ezren vallották magukat reformátusnak, az arányuk ekkorra már egyötödre csökkent. Kecskemét erős mezővárosi tradíciókkal rendelkezett, és bár a századfordulón már megjelent az élelmiszeripar, döntően rurális jellegű település maradt. A 20. század elején a helyi népesség társadalmi rétegződése, lakóhelyi szegregációja és vallási hovatartozása szoros összefüggést mutatott. A módosabb gazdák között a reformátusok voltak nagyobb arányban jelen, míg a kisebb birtokkategóriákban a katolikusok. A 10–50 holdas középbirtokosoknak 23,5%-a, az 50–100 holdas módos gazdáknak 35%-a, a 100 holdnál nagyobb birtokkal rendelkezőknek már 40%-a volt református. A 10 hold alatti birtokosok között jóval magasabb volt a katolikusok aránya.⁷ Ez a felekezeti alapú társadalmi elkülönülés nemcsak a földtulajdonra, hanem a város értelmiségi rétegére is jellemző volt, a reformátusok aránya minden értelmiségi pályán jóval meghaladta a városi arányukat, a középiskolai tanárok fele, az ügyvédek 40%-a, a bírák és ügyészek 38%-a, a városi tisztviselők 36%-a, a tanítók 30%-a, az állami tisztviselők 26%-a volt református.⁸ Kovács Bálint tréfásan meg is jegyezte a vele készített interjú során, hogy a máshol élő lelkésztársai szerint, ha nincs is Kecskeméten arisztokrácia, a presbitériumban erős a „parisztokrácia” befolyása. Azt is megállapította, hogy a helyi zsidóság és a reformátusok adták a polgárság jelentős részét, és közöttük viszonylag jó kapcsolat volt, mert a zsidó fiatalok a

▼

5 Rigó Róbert: Kecskemét helye a városhierarchiában és társadalmi változások a népszámlálások tükrében. *Forrás*, 2016/7–8, 81–97., 81–84.

6 Szilágyi Zsolt: Alkalmazkodó mezőváros, *Forrás*, 2020/7–8, 13–36, 31.

7 Rigó Róbert: *Elitváltások évtizede Kecskeméten (1938–1948)*. ÁBTL–Kronosz, Budapest–Pécs, 2014, 64–66.

8 Rigó: *Kecskemét helye*, 93.

református gimnáziumban tanultak, ezért jól ismerték egymást.⁹ A Kecskeméti Református Egyházközség 1564-től kezdődően kiterjedt oktatási intézményrendszert működtetett, a gimnáziumon túl főiskolai képzést is létesítettek az 1830-as években, de a teológia az 1850-es években Pestre került, ezt követően az 1860-as években indították el a jogakadémiai képzést, majd 1918-ban a tanítóképzőt. 1918-tól két nagy formátumú és igen közkedvelt lelkész szolgált Kecskeméten, dr. Hetessy Kálmán¹⁰ az 1944-ben bekövetkező haláláig és Muraközy Gyula¹¹ 1932-ig, amikortól Budapestre került a Kálvin téri gyülekezetbe.¹²

A háború vége és a forradalom Kecskeméten

Az első világháború végére Kecskemét lakossága is egyre elégedetlenebb lett – az élelmiszertermeléséről és -iparáról „hírös” városban –, 1917. május 15-én a fronton harcoló katonák ellátatlan feleségei, az élelmiszerhiány miatt lisztjegyeket követelve betörték a városházára, majd Sándor István¹³ polgármester lakását is megtámadták.¹⁴ 1918 nyarára az éhségtüntetések egyre gyakoribbá váltak Kecskeméten és a környező városokban is. Ősszel fokozódott az elégedetlenség a háború elhúzódása és a szociális helyzet kilátástalansága miatt, romlott a közbiztonság, rablóbandák fosztogattak a tanyákon, de a gyári munkások alacsony számának

9 Rigó Róbert: A német megszállás, a front átvonulása és az azt követő időszak Kecskeméten. Interjú Kovács Bálint református lelkésszel. *Forrás*, 2009/6, 22–37.

10 Dr. Hetessy Kálmán (1882–1944) Drávacsonkán született, többgenerációs lelkészcsaládban. Kiskunhalason érettségizett, majd a kecskeméti jogakadémia elvégzése után Kolozsváron doktorált, a teológiát Budapesten végezte el. Kiskunfélegyházán majd Ókékcskén szolgált, 1918-tól a haláláig kecskeméti lelkész, egyházmegyei főjegyző, 1944 áprilisában iktatták be a Kecskeméti Egyházmegye esperesi pozíciójába, július 10-én szívroham következtében hunyt el. 26 évig szolgált Kecskeméten, számos eredmény kötődik a nevéhez. Kovács Bálint szerint „egyike volt a magyar református egyház legismertebb és legreszteltebb lelképásztorainak”. Kovács Bálint: *A kecskeméti szolgálat évei 1942–1957*. Emmaus Kiadó, Kecskemét, 2006. 16, 116. Szappanos Károly: *A Kecskeméti Református Egyház és iskolái története 1564–1931*. (1931, reprint) in: Szabados László (szerk.): *Fejezetek a 400. tanévét ünneplő Kecskeméti Református Gimnázium történetéből 1564–2006*. Emmaus Kiadó, Kecskemét, 2006. 48.

11 Muraközy Gyula (1892–1961) Budapesten született, a középiskolát és a teológiát Budapesten végezte, Petry Elek püspök mellett volt segédlelkész. Ösztöndíjjal járt Franciaországban és az Amerikai Egyesült Államokban. 1918-tól 32-ig szolgált Kecskeméten. Szerkesztette a hetente megjelenő kecskeméti Reformátusok Lapját. Megjelent több vers-, elbeszélés-, regény- és színdarabköte. „Mint kiváló szónokot és egyházi írórt az egész ország ismeri” – jellemezte Szappanos. Szappanos: *A Kecskeméti Reformátusok*, 48.

12 A következőképpen emlékezett vissza Muraközy Gyulára Kovács Bálint: „Kecskemétnek rendkívül népszerű lelkésze volt Muraközy Gyula, aki a kecskeméti egyházat tette igazán nagyvárosná. Mikor én teológushallgató voltam, akkor a teológiának a fele kecskeméti volt, mert olyan nagy hatással volt a fiatalokra. Rigó: *A német megszállás*, 24.

13 Sándor István (1870–1943) Zádorban született református családba. Csurgón kezdte meg a tanulmányait, hatodik osztálytól Kecskeméten a református gimnáziumban, majd a jogakadémián folytatta. 1894-ben állt a város szolgálatába Lestár Péter polgármester idején, majd Kada Elek mellett 1904-től főjegyzőként dolgozott. 1913-tól 1919-ig volt Kecskemét polgármestere. 1919-ben egy névtelen feljelentés alapján vizsgálat indult ellene, ezt követően háttérbe került. Székelyné Kőrösi Ilona: *Az „aranykor” után. Egy elfelejtett polgármester: Sándor István*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Katona József Múzeuma, Kecskemét, 2008. 11–34.

14 Romsics Ignác (szerk.): *Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna-Tisza közti történetéhez*. Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét, 1976. 93–97.

köszönhetően, október végéig komolyabb „lázításra”, atrocitásra nem került sor. Kecskeméten október 29-én este a diákok felvonultak, majd november 1-jén tízezres tömeg tüntetett, majd egyesek fosztogatni, lövöldözni kezdtek.¹⁵ A következő napokban megszervezték a polgárőrséget, majd kimondták a Kecskeméti Nemzeti Tanács megalakulását, melyben a szociáldemokraták, a függetlenségpártiak és a helyi értelmiség játszott vezető szerepet.¹⁶ A helyi nemzeti tanácsban szerepet kapott a református egyház több vezető tisztségviselője, így dr. Garzó Béla, a gimnázium igazgatója a nemzeti tanács elnökhelyettese lett, dr. Hetessy Kálmán és Muraközy Gyula lelkészek, valamint dr. Joó Gyula a jogakadémia dékánja is a tagjai lettek.¹⁷ Az egyházi személyek nagyarányú jelenléte a nemzeti tanácsokban országosan jellemző tendencia volt, egyrészt ez segítette enyhíteni a felfokozott indulatokat, másrészt a helyi meghatározó embereket igyekeztek bevonni az új berendezkedés vezető testületeibe, harmadrészt ezzel az új szervek legitimitását is erősítették.¹⁸ A nemzeti tanácsok legsürgetőbb feladata a közbiztonság megteremtése volt, ezért helyi nemzetőrsegeket állítottak fel, és az első intézkedéseikkel az élelmiszer-ellátást igyekeztek megszervezni. Október végétől Kecskemét térségében tömegmegmozdulások sora zajlott, melyek a korábbi éhségtüntetésekkel mutattak hasonlóságot. Az akciókat a hazatérő katonák vezették, és főleg a helyi előljárók, jegyzők ellen irányultak. A tüntetések gyakran rablásokkal, erőszakkal, a borkereskedők pincéinek feltörésével, a katonaság fegyver- és lőszerkészletének kifosztásával és gyilkosságokkal jártak együtt.¹⁹ A fosztogatások során a helyi elit tagjait, több esetben a református lelkészeket is kirabolták, elüldözték. Az is több településen előfordult, hogy a lelkészeketől megtagadták a természetbeni járandóságukat, az egyháztagok nem fizették be az egyházadót.²⁰ Tengely Adrienn az egyházak, papok ellen elkövetett atrocitások okát abban látja, hogy az elhúzódozó háború miatt egyre többen fordultak el az egyházaktól, hanyatlott a hitélet, csökkent a templomba járók száma, főleg a frontról vagy az orosz fogságból hazatért katonák körében, akik – a kommunista eszmék hatására – egyházellenes kijelentéseket hangoztattak, amit a balra tolódó forradalmak idején az ateista politikai szövegek tovább erősítettek.²¹

Kiss Zsigmond esperes 1919. március 20-án körlevelet írt a Kecskeméti Egyházmegye lelkészeihez, a vallásügyi miniszter felhívása alapján. Levelében

▼
15 Székelyné: *Az „aranykor”*, 28.

16 Romsics: *Dokumentumok*, 52–53.

17 Uo. 171–173, 252.

18 Tengely: *A magyar egyházak*, 84–88.

19 Romsics: *Dokumentumok*, 54, 162.

20 Tengely: *A magyar egyházak* 17–23.

21 Uo. 23–24.

felhívta a figyelmet arra, hogy az ország több településén a nemzeti tanácsok a lelkészek fizetésének csökkentését kezdeményezték, amit ha nem fogadtak el, családostól elüldözték őket. A miniszter kérte a kormánybiztosokat és a püspököket, hogy a hasonló mozgalmakat szereljék le, és próbálják megnyugtatni a népet. Ezen túl az esperes kérte „a lelkész urakat, hogy a tanítók közreműködésével is a fent körvonalozott eljárástól gyülekezeteink s a községek tagjait a lehetőség szerint megóvni igyekezzenek.”²²

A református konventi elnökség 1918. november 1-jén ülésezett Budapesten, az értekezlet résztvevői nyilatkozatot adtak ki, melyben üdvözölték az új kormányt és a Magyar Nemzeti Tanácsot a békére irányuló törekvése, a demokratikus átalakulás és az ország függetlensége miatt. A református egyházon belül erősek voltak a magyar függetlenségi és demokratikus hagyományok. A református egyház nem csatlakozott hivatalosan a Magyar Nemzeti Tanácshoz, ennek ellenére számos lelkész, presbitérium, egyházközség vagy az egész egyházmegye kollektíven elkötelezte magát mellette.²³

November 15-én a különböző forradalmi tanácsok mintájára megalakult az Országos Református Forradalmi Tanács is Haypál Benő budai lelkész vezetésével, tagjai a belmissziós mozgalomhoz kötődtek, és az események hatására aktivizálódott az egyházon belüli szabadkőművesek csoportja is.²⁴ 1918. december 20-án, a Kecskeméti Református Egyházmegye ceglédi értekezletén hozott határozata értelmében, az országos és helyi református tanácsok megalakítását szükségtelennek, sőt veszedelmesnek tekintették. „Az értekezlet beható tanácskozás után egyhangúlag kimondja, hogy úgy az országos, mint a helyi Református Tanácsok megalakítását egyházi szempontból szükségtelennek, sőt veszedelmesnek tartja. Szükségtelen megbolygatni a magyar ref. anyaszentegyház 400 esztendő alkotmányát, mert az annyira demokratikus, hogy a népköztársaság kereteibe teljesen beleillik s a szüntelen való reformálás kötelességének protestáns gondolata ezen a demokratikus egyházalkotmányon belül is megvalósítható. De veszedelmes is Református Tanácsok alakításáért agitálni, s ezzel a félreértések tűzcsóvját beledobni népünknek amúgy is izgatott lelkébe. [...] éppen most, amikor pedig, – jobban, mint valaha, – az együttműködés lehetőségeit és a lehető legteljesebb harmóniát kell keresnünk minden téren közösen szenvedő egyházunk és hazánk érde-

▼

22 Kecskeméti Református Egyházközség Levéltára (KREL) III/I. Kecskeméti Református Egyházközség 1919–1925. 16. doboz

23 Tengely: *A magyar egyházak*, 34–40.

24 Szabadkőműves volt Haypál Benő, Jánosi Zoltán, Zoványi Jenő, Juhász Nagy Sándor és Baltazár Dezső is. Csűrös: *Református egyházi élet*, 44.

kében.”²⁵ Tehát a Kecskeméti Egyházmegye konzervatív álláspontra helyezkedett, a lelkészek nem kívántak forradalmi szervezetet, református tanácsokat létrehozni.

A *Református Szemlé*ben is kritikával illették az Országos Református Forradalmi Tanács megalakulását, mert pont az ország összeomlása idején akarták az egyházat átalakítani, és a presbitériumok szerepét is féltették az új forradalmi szervektől, végül Károlyi rendszerének bukásával a tanácsok is elhaltak, majd a kommunista diktatúra hatalomra kerülése új helyzetet teremtett.²⁶ Tengely Adrienn a korabeli református sajtó alapján megállapította, hogy az az útmutatás fogalmazódott meg egyre markánsabban, miszerint „a lelkészeknek ki kell lépniük addigi passzivitásukból és munkába kell állniuk az új rendszerben, sőt, egyenesen a nagy átalakulások élére kell állniuk, mivel ők a nép hivatott vezetői.” Emellett hangsúlyosan megjelent az a program is, hogy a lelkészeknek és az egyháznak is meg kell lelkileg újulnia, hogy az új kor kihívásainak meg tudjanak felelni.²⁷

Ebben a szellemben 1919. január 7-én Kiss Zsigmond, a Kecskeméti Református Egyházmegye esperese, abonyi lelkész körlevelet írt az egyházmegye gyülekezeteihez és kérte, olvassák fel a legközelebbi presbiteri gyűlésen és a vasárnapi istentiszteleten, melyben a felsőbb iránymutatásnak megfelelően, a cselekvésre szólította fel a híveket, és nem a csüggedésre. „A nehéz időkből és kereszthordozásból, – a jelek szerint – ki kell vennie részét egyházunknak is. Isten akarata ez is, mely előtt alázatosan, zúgolódás nélkül kell meghajolnunk. Mint keresztyénekhez azonban nem illik hozzánk a kishitűség és a csüggeteg lemondás, illik ellenben az imádkozás s a munka. [...] *Tegyük ezt most is egyházunk ma élő tagjai! [...] Mutassák meg a lelkipásztorok, hogy szeretik a kálvinista népet, melynek nagy hivatása van a jövő demokratikus Magyarország tiszta erkölcsi s evangéliumi keresztyén alapon való megépítésében. Foglalkozzanak e néppel a templomi igehirdetésen kívül is. Keressék fel hajlékaikban s minden arra alkalmas helyen, – vigasztalván, bátorítván, tanítván őket. Nagy gondot fordítsanak gyermekeink s ifjaink vallásos nevelésére! A tanítók álljanak a pásztorok mellé a szent munkában, segítsék, támogassák őket, nevelvén buzgón gyermekeinket szent vallásunkban s egyházunk szeretetében. Emelkedjenek hivatásuk magaslatára az egyházak előljárói, a presbiterek! Tündököljenek híveink előtt jó példáikkal, istenházának buzgó látogatásával, könyörgéseikkel és áldozatkész cselekedeteikkel!*”²⁸

▼
25 KREL III/I. Kecskeméti Református Egyházközség 1919–1925. 16. doboz.

26 Csűrös: *Református egyházi élet*, 45.

27 Tengely: *A magyar egyházak*, 44–45.

28 KREL III/I. Kecskeméti Református Egyházközség iratai 1919–1925. 16. doboz. Ekkor még tényleges körlevelet küldtek, a levéltárban lévő példányra rá van írva, hogy mikor érkezett a településre (Tiszavárkony, Töszeg, Tápiószele), és mikor küldték tovább.

Az esperes körlevelében az egyházvezetés iránymutatásának megfelelően a fokozott aktivitásra, a templomon túl is a hitélet elmélyítésére, az aktívabb gyülekezeti életre, az erősítendő ifjúsági munkára és a személyes példamutatásra hívta fel a gyülekezetek figyelmét. A körlevél mondatainak többsége felszólító módban lévő cselekvést, aktivitást szorgalmazó igékkel kezdődik, amelyek tetterre, munkára, építkezésre, imára, kötelességtudatra buzdítanak, és arra a jövőképre biztatnak, hogy ha ezen útmutatás szerint élnek a gyülekezet tagjai, akkor Isten kegyelmével talpra fog állni az egyház és az ország is. A háborús vereség után igen korán megfogalmazódott ez a cél, amit a két világháború között a református egyház követett.

A történelmi Magyarország területeinek megszállása és az ország széthullása a Kecskeméti Református Egyházközség tagjait is élénken foglalkoztatta. 1919. február 7-én Hetessy Kálmán nagyívű, patetikus beszédben „siratta el” a történelmi Magyarországot és a Monarchia eredményeit az egyháztanács ülésén. „Ez új esztendőben először jöttünk össze tanácsot ülni egyházunk ügyeiben. [...] Az elmúlt év végén telve volt szívünk reménységgel, hogy csak a háborút veszítettük el, de nem magyar hazánk szent ügyét... s átlépve az új esztendőbe: szívünk egykori szép hazánk összeomlása fölött hullatja a honfájdalom keserű könnyeit. [...] Erdélynek koszorús bérci, Bánátnak és Bácskának termő rögei szomorú meséket hallgatnak egy országról, egy szép országról, mely nem lesz csak volt... Csak volt? Óh ha ebbe valaha beletörödnénk, úgy megérdemeltük sorsunkat. [...] De nem!! Akit magyar anya szült, akit ez a magyar föld táplált és nevelt föl: annak ez a föld szent föld! Hozzá való joga szent! S ezt a szent jogot nem fogja feladni soha. [...] Jövendőnket reménységgel kell várunk, bár jelenünk nagyon szomorú! Szomorúvá tesz nem csak ellenségeink rabló kapzsisága, de szomorúvá tesznek benső állapotaink is. Minden fogytán. Élelmi- ruházati- ipari cikkeink, fogytán a rend, a hit, az eszmények iránti lelkesedés. De annál bővebben van a visszavonás, a versengés, a hatalmi tülekedés, s a múltnak hibáin való rágódás. Valóságos kéjjel boncolgatják sokszor avatatlan kezek a múltat s fölénnyel állapítják meg, hogy a múltban minden rossz, minden bűn volt. Óh ezek csak a múltnak hibáit kutatják s nem akarják meglátni annak sok szép, értékes, nemes vonásait. Pedig mennyi nagyszerű értékek, jellemek, eszmények nemesítették meg a múltat.”²⁹ Hetessy Kálmán pontosan fogalmazta meg azokat a gondolatokat és érzelmeket, amelyek ebben az időben foglalkoztathatták az ország sorsa iránt felelősséget érző honfitársainkat. A „trianoni traumát” leíró toposzok már ekkor megjelentek a vidéki értelmiségi körökben is, ami jellemezni fogja az egész Horthy-korszakot.

1919. január 18-án a református dr. Berinkei Dénes miniszterelnöki hivatalba lépésével új kormány alakult, mely egyre inkább balra tolódott, ami az egyhá-

▼

29 KREL Presbiteri jegyzőkönyv 1919. február 7-i ülése.

zakhoz való korábbi konszolidált viszonyt is megváltoztatta. Az új kormány a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot kettéválasztotta, a vallásügyi tárca élére a római katolikus, hívő Vass János került, aki a hiányos ismeretei mellett gyengekező is volt, így az irányítást Kunfi Zsigmond, a szociáldemokraták balszárnyához tartozó közoktatási miniszter vette át. A Szociáldemokrata Párt és a polgári radikálisok követelték az állam és az egyház szétválasztását, a szekularizációt, a vallás magánüggyé nyilvánítását, a közoktatás államosítását, az iskolai vallásoktatás megszüntetését. A szociáldemokraták ezen túlmenően az egyházi javak elkobzását kívánták elérni állami ellenszolgáltatás nélkül.³⁰ Kunfi pozícióba kerülése után az egyházak és a miniszter között kieleződő konfliktus az iskolai vallásoktatás eltörlésére fókuszált, mivel felfogása szerint a vallás magánügy, így nincs helye az iskolában, de mindenki járathatja a gyermekét hittanra az iskolán kívül. Hatos Pál szerint Kunfi „szabadkőműves volt, harciasan antiklerikális, zsidó származású és névlegesen református felekezetű, ráadásul hajdani piarista diák”.³¹ Az egyházak összefogtak, és február folyamán különböző fórumokon tiltakoztak a vallásoktatás iskolákból történő kiszorítása ellen, végül 1919 márciusában sikerült a feleknek megegyezniük, a hittan választható tantárgyként történő iskolai oktatásában.³²

1919 márciusában a Kecskeméti Nemzeti Tanács Kunfi Zsigmond közoktatásügyi miniszterhez fordult annak érdekében, hogy a helyi református jogakadémiaát egyetemmé fejlesszék. Az volt a helyiek elképzelése, hogy jogi, társadalomtudományi és mezőgazdasági fakultásokkal kell felállítani az új egyetemet. Kérésüket a helyi adottságokkal a város „színmagyar lakosságának szorgalmával és józanságával”, „vezető homoki kultúrájával”, „demokratikus birtok elosztásával és társadalmi tagozódásával,” valamint azzal indokolták, hogy a református jogakadémia tanárainak „liberális és radikális felfogása” biztosítéka a „modern eszmék megőrzésének, magas tudományos képzettségük (8 közül 7 egyet. m. tanár) pedig a magasabb tudományok terjesztésének.” A nemzeti tanács 10 fős bizottságot állított fel az egyetem szervezésére, amit 1920 őszén szerették volna megnyitni, de a kommunista hatalomátvétel és az azt követő események okafogyottá tették a kezdeményezést.³³

▼
30 Tengely: *A magyar egyházak*, 100–103.

31 Hatos: 1919 paradoxona: a bolsevizmus egyházgyűlölete és vallásos vonzereje, in Fejérdy András (szerk.): *A Tanácsköztársaság és az egyházak. Egyházpolitika, keresztényüldözés, egyházi útkeresés*. Szent István Társulat, Budapest, 2020, 120–121.

32 Tengely: *A magyar egyházak*, 248.

33 Romsics: *Dokumentumok*, 322–326.

A Tanácsköztársaság időszaka

1919. március 20-án román nyomásra Fernand Vix alezredes ultimátumot adott át a Magyar Néphadsereg Debrecen–Gyoma–Orosháza–Hódmezővásárhely vonal mögé történő visszavonására, ami Károlyi wilsoni békeelvekben vakon bízó politikájának a kudarcát, és egyben a magyar demokratizálódási folyamat végét jelentette. Március 21-én délután gyorsan történtek az események, három óraker az egyre befolyásosabb Budapesti Katonatanács a „proletárdiktatúra” mellett foglalt állást, majd negyedórával később, a szociáldemokraták gyűlésén üdvözölték a kommunistákkal való egyesülési szándékot és a proletárdiktatúrát, négy óraker már a Berinkey-kormány ülésén a szociáldemokraták bejelentették, hogy önállóan alakítanak kormányt a bolsevikok bevonásával. Ezekről értesülve Bethlenék kérték az antant képviselőit, hogy vonják vissza a jegyzéket, és vonuljanak be a fővárosba a bolsevizmus elkerülése érdekében, de nem is válaszoltak a felvetésre. Késő estére a katonatanácsok átvették Budapest karhatalmi ellenőrzését, így vértelen kormánypuccs során jutott hatalomra az ország első kommunista diktatúrája.³⁴

A kommunista diktatúra hamarosan hozzákezdett az antiklerikális egyházpolitikai intézkedések bevezetéséhez, az iskolákat államosították, sok helyen a hitoktatást is megszüntették, a szerzetesrendeket feloszlatták. A Vallásügyi Minisztériumot megszüntették, helyette a Vallásügyi Likvidáló Hivatal lett az állam egyházakért felelős központi intézménye, melynek az egyházi vagyon elkobzása volt az elsődleges célja, és így az egyházak megszüntetésének a felgyorsítása.³⁵ A hivatal az Oktatásügyi Népbiztosság keretében működött, Fáber Oszkár volt piarista növendék vezetésével. A Likvidáló Hivatal központilag irányította az államosítást, de a konkrét végrehajtást a helyi direktóriumokra bízták, ami gyakran félreértésekhez, helyi túlkapásokhoz vezetett.³⁶ Az április 25-én megjelent rendelet szerint, a helyi tanácsok által kiküldött likvidálóbizottság elvehetett minden ingó- és ingatlanvagyonot az egyházközségektől, kivéve a szent épületeket és tárgyakat. Tehát a templomokat, kápolnákat, imaházakat nem államosították, de a parókiákat és egyéb egyházi tulajdonban lévő épületeket már igen. A parókiákon bérlőként maradhattak tovább a lelkészek, de nem egy esetben más bérlőket is beköltöztettek melléjük.³⁷ Az egyházakat súlyosan érintette a kommunista diktatúra földpolitikája, mely szerint az egyházközségnek minden 100 kataszteri

34 Ligeti Dávid: Kitért a proletárdiktatúra! Március 20–21. krónikája, *Rubicon*, 2019/4, 4–12.

35 Csűrös: *Református egyházi élet*, 64–67.

36 Szakál Ádám: *A pesti piaristák a Tanácsköztársaság idején*, https://blog.budapest.piarista.hu/uploads/blog/667/fajlok/_tanulmany_szakal_adam_tanacskozti.pdf (Utolsó megtekintés: 2023. április 21.)

37 Fazekas Csaba: A „Vallásügyi Likvidáló Hivatal” 1919-ben, in Pölöskei Ferenc, Stemler Gyula (szerk.): *A múltból a jövőbe. Tanulmányok*. ELTE BTK, Budapest, 1997, 83.

holdnál nagyobb mezőgazdasági, és minden 10 holdnál nagyobb szőlő-, valamint az összes erdőbirtokot át kellett adnia a helyi tanácsnak. Az egyházi alapítványok és egyesületek vagyonát is igyekeztek államosítani, az egyházi sajtó megjelenését betiltották. Az egyházi vagyon elkobzása azonban igen eltérő gyakorlatot eredményezett az egyes településeken. Volt, ahol minden maradt a régiben, és volt, ahol szinte igyekeztek mindent államosítani, még a templomot, az imaházat, vagy a lelkész személyes vagyontárgyait is. A helyi direktóriumok szerepe és a leltározást végrehajtók személye meghatározónak bizonyult ebben a folyamatban. Kecskeméten nem államosították az egyházközség vagyonát.³⁸

Kecskeméten Buday Dezső³⁹ református jogakadémiai tanár, a helyi direktórium tagja, vezető alakja a *Magyar Alföld* 1919. április 13-i számába írt vezércikket *Mikor lesz proletárdiktatúra?* címmel, melyben ijesztően radikális, egalitárius álláspontot fogalmazott meg. Írásában kifejtette, hogy azért nem lehetett tizenöt nap alatt a proletárdiktatúrát megvalósítani, mert az országos jogszabályok és a „budapesti forradalmi kormányzótanács nem engedte meg”. Rögzítette, szerinte mit is jelent a kommunizmus egalitárius ideológiája a gyakorlatban: „a kommunizmus útja: összegyűjteni mindent és közösen elosztani. [...] És elmegyünk ezen az úton a végsőig: be fogunk tekinteni a kamrákba és a ruhásszekrényekbe, és elvisszük onnan, ami elvihető. De egyenlően el is fogjuk osztani. Ez a kommunizmus. Nem fog senki megmenekülni a szigorú rekvirálástól. De nem is lehet. Az a kis jó, finom halálbüntetés, ami az eltitkolóknak, az elásóknak ki fog járni, majd megtanít minden embert arra, hogy mi a kommunizmus.”⁴⁰ A kifosztás mellett – a hatalom akkori legfőbb helyi birtokosa –, Buday Dezső halálbüntetéssel fenyegette meg azokat, akik ragaszkodtak a tulajdonukhoz, és menteni próbálták azt.

A kormány államosítani tervezte a felekezeti iskolákat, az épületekkel és felszerelésekkel együtt, ezért sürgős leltározást rendeltek el az egyházközségben. Az iskolákban sok kár keletkezett az államosítás során, az is előfordult, hogy az oktatási épületeket más funkcióra vették igénybe. Az iskolák államosítása telepü-

▼
38 Csűrös: *Református egyházi élet*, 92.

39 Buday Dezső (1879–1919) Pécsen született, a budapesti egyetem jogi karán kezdte meg tanulmányait, amit Kolozsváron folytatott, 1902-ben lett a jogtudományok doktora, majd a Baranya megyei ügyészségen kezdett el dolgozni. 1904-ben Olaszországban, majd 1907-től Németországban, Ausztriában és Svájcban tanult, elsősorban a társadalmi és szociális kérdések foglalkoztatták. 1912-től tanított a Kecskeméti Református Jogakadémián. Kiterjedt tudományos munkát végzett, sokat publikált, a Nyugatban szépirodalmi írásai is megjelentek. Az első világháború idején Budayt a hágai nemzetközi béketanács tagjává választották, 1917 novemberében Bernben tartott előadást a nemzetközi lefegyverzésről. A Tanácsköztársaság idején Kecskeméten a legterjedtebbnek tartották a marxizmus tekintetében, így a direktórium tagjává választották, melyben vezető szerepet játszott, számos szociális intézkedést vezetett be. Buday április végén Budapesten kapott megbízást a Közoktatásügyi Népbizottságon. A tanács hatalom bukását követően, 1919. szeptember közepén letartóztatták és a kecskeméti ügyészség fogházába vitték. November 19-én éjszaka a fogház őrseit lefegyverezte a Héjjas Iván vezette különítmény, elhurcoltak 36 foglyot, akiket az orgoványi erdőben brutálisan meggyilkoltak, köztük Buday Dezsőt is. Joós Ferenc: Buday Dezső. *Tiszatáj*, 1968, 10., 934–937., Romsics: *Dokumentumok*, 677–683.

40 Romsics: *Dokumentumok*, 427–429.

lésenként, járásonként eltérő mértéket mutatott, például Debrecenben egyáltalán nem vették el az iskolákat, a szombathelyi járásban csak három községben vették el, míg Budapesten szinte teljesen. A Kecskeméti Egyházmegyében megállapították, hogy „az iskoláknak a vörös- és a román uralom igen sok kárt okozott; bútorait, felszereléseit több helyen elpusztította. Halasnak, Ceglédnek több száz-ezer, Nagykőrösnek félmilliónál is több kárt okozott iskolai intézményeiben.”⁴¹ A tanácsuralom bukását követően, 1920 márciusában a Kecskeméti Református Egyházközség az épületeiben a „Károlyi forradalom alatt és a proletárdiktatúra idején a beszállásolt katonaság, de még jobban a megszálló román katonaság, majd a csendőrség és az ott elhelyezett csendőrségi kórház személyzete által okozott károk” helyreállítására 200 ezer koronát kapott az államtól.⁴²

Az 1919. március 31-i presbiteri ülésen Muraközy Gyula lelkész jelentette, hogy a Tanácsköztársaság kormánya az iskolák államosításával kapcsolatban megtiltotta az iskolákban a vallástanítást, ezért kezdeményezte, hogy a hitoktatás „ezen túl egyházi helyiségekben és magánházakban eszközöltessék, felkérvén az egyháztanács tagjait, hogy akik e célra alkalmas, nélkülözhető helyiségekkel rendelkeznek, azokat bocsássák vallástanítás céljából az egyház rendelkezésére”.⁴³ Mivel a kecskeméti direktórium is betiltotta az iskolai vallásoktatást, ezért a református hittanórákat a Kecskeméti Protestáns Egyesület székházában tartották. A helyi direktórium április 9-én beszámolót készített a háromhetes működéséről, és elrendelték a helyi iskolákban a vallásoktatás helyett a szocializmus tanítását, mert „a szocializmus és a kommunizmus az emberiségnek igazi új vallása”.⁴⁴ A hitoktatás betiltása sem egységesen történt, az ország számos iskolájában nem is hajtották végre. A helyi direktórium döntésétől függött, hogy megmaradt-e változatlanul a hitoktatás, vagy az iskolában az órák után, vagy iskolán kívüli helyszínen kellett megtartani, de volt, ahol a templomban vagy a parókián sem engedélyezték.⁴⁵

Az egyházmegye 1919. április 24-én Cegléden tartott értekezletet, melyre meghívta az egyházmegye gyülekezeteit, azok lelkészi és világi képviselőit, melynek a témája az egyházak helyzete volt az új politikai viszonyok között. A soltvadkerti lelkész, Vásárhelyi Pál a közlekedési nehézségek miatt nem tudott elutazni, de írásban rögzítette a tapasztalatait: „Az egyházközségnek eddigi adófizető tagjai egytől egyig kijelentették, hogy atyáik hitéhez töretlenül ragaszkodnak. Az anyaegyház helyzete tehát biztosítottnak látszik. A hitoktatást tanításon kívüli órákban a nagy irodahelyiségben én teljesítem. A munkástanács tagjai józan, higgadt

▼
41 Idézi Csűrös: *Református egyházi élet*, 84.

42 KREL III/I. Kecskeméti Református Egyházközség iratai 1919–1925. 16. doboz.

43 KREL Presbiteri jegyzőkönyv 1919. március 31-i ülése.

44 Romsics: *Dokumentumok*, 412.

45 Csűrös: *Református egyházi élet*, 78–85.

emberek, akik egyházunk iránt jóindulattal viseltek. [...] Kiskőrösön a munkástanács elnöke a tanítókat eltiltotta nemcsak a kántorságtól, hanem attól is, hogy magánemberként az istentiszteleten részt vegyenek. E rendelkezés folytán ottani fiókegyházunk eddigi buzgó gondnoka és hitoktatója Bencsik Imre polgári iskolai tanító ez állásairól kénytelen volt lemondani. A hitoktatást úgy tervezzük, hogy én fogom végezni, minden héten kétszer lemegyek a délutáni vonattal s gyalog jövök haza, ha pedig az idő alkalmatlan, a hívek ajánlottak fel éjjeli szállást. [...] Az ünnepi istentiszteleteken különben nagy tömegek vettek részt, s az egyházi élet külső képében eddig, hála Istennek hanyatlást nem mutat.”⁴⁶

A kommunista diktatúra a vallást az állampolgárok magánügyének tekintette, így az elgondolásuk szerint az egyházakat teljes egészében a híveknek kell fenntartaniuk. Az egyházi vagyon államosításának egyik célja a közvetlen pénz- és vagyonszerzés, a másik az egyházak elsorvasztása volt. Abban bíztak, hogy anyagiak híján az egyházak jelentősebb beavatkozás nélkül is meggyengülnek, majd fokozatosan meg is szűnnek.⁴⁷

A Kecskeméti Református Egyházközségben a kommunista hatalomátvételt követően, 1919. március 31-én tartottak először presbiteri gyűlést, melyet már csak a direktórium engedélyével lehetett összehívni. Tóth Lászlót – a kulturális, vallási és iskolai ügyekért felelős tagját – delegálta a direktórium, de ő az ülés elején elköszönt a saját felelősségére.⁴⁸ Ezt követően Burdács Rezső főgondnok beszámolt az egyházakat érintő aktuális változásokról. Elmondta, hogy „a kormány ezen intézkedése arra indítja egyházunkat, hogy az önkéntes megajánlásokon alapuló adózási rendszerre térjen át, minek folytán javasolja, hogy az egyház addigi tagjai hívasanak fel: megmaradnak-e továbbra is az egyház kötelékében és megmaradásuk esetén az egyház fenntartásához mekkora évi összeggel járulnak hozzá”. Az ülésen határozatot hoztak, hogy nyilatkozniuk kell az egyháztagnak ezen szándékukat illetően.⁴⁹

▼

46 KREL III/I. Kecskeméti Református Egyházközség 1919–1925. 16. doboz.

47 Szakál: *Pesti piaristák*, 16.

48 Tóth László 1895. május 17-én született egy kecskeméti református családba. 1913-ban érettségizett a helyi református gimnáziumban, majd a jogakadémián tanult, de 1915-ben behívták katonának, 1916-ban az orosz fronton megsebesült, 1917-ben hadnagyként szerelt le, majd Kecskeméten belépett a szociáldemokrata pártba. 18 éves korától írt a helyi újságokba, elsősorban a liberális Kecskeméti Lapokba. 1918 őszén a helyi nemzeti tanács propagandabizottságának lett tagja, majd 1919 januárjában a tanács jegyzője. Március 21. után a helyi direktórium tagja lett, a kulturális ügyekért felelt, később a vallási és iskolai ügyek is hozzá kerültek. 1919 őszén letartóztatták, majd 1920 augusztusában másfél év börtönbüntetésre ítélték. Szabadulása után a református egyházhoz szorosan kötődő Részvény nyomda munkatársa lett, majd 1935-től az igazgatója, a 30-as években itt nyomtattak számos – elsősorban a népi írókhoz kötődő – folyóiratot és könyvet. 1944 és 1948 között Kecskemét polgármestere volt, a helyi közélet meghatározó alakja, sok szállal kötődött a református egyházhoz és vezetőihez. Rigó Róbert: Egy következő személyiség – embert próbáló időkben. Tóth László politikai szerepvállalásai, irodalom- és sakkszervező munkássága Kecskeméten. In Slachta Krisztina, Bánkúti Gábor, Vonyó József (szerk.): *Sed intelligere, Tanulmányok a hatvanöt éves Gyarmati György tiszteletére*. Kronosz, Pécs, 2016. 267–281.

49 KREL Presbiteri jegyzőkönyv 1919. március 31-i ülése.

Az 1919. április 18-i és 27-i presbiteri ülésen a fő téma a hívek új törzslapjainak minden református családhoz való eljuttatása és kitöltése volt, ami jelentős szervezőmunkát igényelt. A presbiterek és egyháztagok vállalták, hogy a lakásaikban felkeresik a tagokat, és kitöltetik velük a törzslapokat. Az egyháztagok sorába való újrafelvétel a törzslapon lévő rövid hitvallás aláírásával történt, és ugyanezen a lapon ajánlotta fel minden belépő egyháztag az egyház fenntartásához való éves hozzájárulásának mértékét.⁵⁰ A július 13-i ülésre a belterületen már befejezték az egyházszervezést, a külterületen még folyt. 1918-ban az egyházközségnek 2700 egyházi adót fizető tagja volt, ez a proletárdiktatúra alatt 3550-re emelkedett. A pénzügyi bizottság összegzése szerint „nagy megpróbáltatáson ment keresztül egyházunk a kommunizmus kitörése után és annak egész tartama alatt, midőn is a diktatúra kimondotta, hogy egyházi adót kivetni és beszedni nem szabad, elvették az egyházak vagyonát és kimondották, hogy az egyházak magukat csak önkéntes adományokból – mint egyesületek – tarthatják fenn. Az üldöztetések ideje alatt azonban, nem hogy megcsappant volna az egyházhoz való ragaszkodás, hanem tetemesen megerősödött. Hatalmas mozgalmat indított meg az egyháztanács a kommunizmus által alapjában megtámadott egyházi élet megmentésére és megerősítésére. A presbiterek és egyháztagok nagy buzgósággal fogtak az egyházszervezés nagy munkájához, mely a rombolás hatalmát megszegyenyítő és híveink egyházunk iránti szeretetét fényesen bebizonyító eredménnyel végződött, úgy, hogy míg 1918-ban csak 2700 egyházi adót fizető tagja volt egyházunknak, addig a proletárdiktatúra alatt ez a szám 3550-re emelkedett és önkéntes megajánlás alapján eszközölt adóbeszedés alapján a rendes 50 000 korona helyett 155 000 korona egyházi adó folyt be. Így a kommunizmus alatt egyházunkat alig érte jelentékenynek mondható károsodás.”⁵¹

Hatos Pál is felhívja a figyelmet arra, hogy a kommunista diktatúra vallásüldözése fordítva sült el, mert korábban, a háború alatt kiürülő templomok a bolsevik uralom alatt ismét megteltek hívekkel. A Horthy-korszakot jellemző vallási ébredés jelentős részben a kommunizmus gyűlöletéből és az erősödő zsidóellenességből fakadt.⁵² 1919 nyarára a tanácsuralomtól való elfordulás és a vallásosság tovább erősödött, Kiskunfélegyházán megállapították, hogy míg a „szocializmus vérvörös lobogója alatt csak 30–40 ember halad – azok is nagyrészt vezető emberek –, addig a templomokban, körmenetekben ezrek és ezrek vesznek részt.”⁵³

▼
50 KREL Presbiteri jegyzőkönyv 1919. április 18-i és 27-i ülése.

51 KREL Presbiteri jegyzőkönyv 1921. május 1-jei ülés. Jelentés a pénzügyi bizottság 1920. évi zárszámadásáról.

52 Hatos: 1919 *paradoxona*, 134.

53 Romsics: *Dokumentumok*, 79.

Az országban 1919 húsvétjától tömegessé váltak az országban az úgynevezett túszyűjtő akciók, aminek során az ellenforradalmi akcióktól tartó kommunisták ellenségnek kikiáltott, köztiszteletben álló személyeket tartóztattak le, annak érdekében, hogy a lakosságot megfélemlítsék, nyomás alatt tartsák. A Budapesti Munkástanács április 19-én hozott határozata lehetővé tette a túszyűjtés eszközének alkalmazását – az egyházi személyek kivételével –, így Kecskeméten április 21. és 25. között összesen 83 személyt tartóztattak le és tartottak fogva, köztük több presbitert, például a 82 éves, idősebb Szappanos Elek gazdálkodót is.⁵⁴ A túszyokkal a börtönben embertelenül bántak, az idős embereket is éjjel hurcolták el a lakásukról, az önkényeskedés rendszeressé vált.⁵⁵ A túszyetés első évfordulója alkalmából Hetessy Kálmán elnök-lelkész tájékoztatta a presbitériumot, hogy 1920. április 22-én lesz egy éve, hogy „a kommunisták a város legtekintélyesebb polgárait, mint túszyokat letartóztatták és a törvényszéki fogházba zárták. A túszyok szerencsés megszabadulásukért való hálaadás végett” április 22-én először a református templomban, majd a római katolikus nagytemplomban jelennek meg.⁵⁶ A volt túszyok a Horthy-korszakban minden évfordulóról megemlékeztek, minden év április 22-én először a református templomban, majd a katolikus nagytemplomban vettek részt hálaadó istentiszteleten.⁵⁷

Az egyházközönségi iratok között 1919-ben és 1920-ban is nagyon sok kérelem található, melyekben az egyházközönségtől kérnek anyagi, természetbeni támogatást nehéz szociális helyzetük miatt az alkalmazottak, a diákok és a hívek is. Leggyakrabban pénzt, élelmet, tűzifát kértek nyomorúságos helyzetükben. Szentimrei Mártha tanítónő 1919 szeptemberében nemcsak a nehéz anyagi helyzete miatt kért az intézmény étkezdéjében ebédet, hanem azért is, mert „a mai beszerzés nemcsak nehéz, de oly időrablással kapcsolatos, hogy arra hivatásom mellett képes nem vagyok”. A konviktus diákjai például 1919 márciusában „ehetőbb és nagyobb kenyeret, több zsírt” kértek.⁵⁸

1919-ben a kommunisták propagandájában számos vallásos elem, teológiai kifejezés és bibliai utalás jelent meg, a bolsevik ideológiát egyfajta keresztyén terminológiába csomagolták.⁵⁹ Ez a vallásos nyelvi köntös helyi szinten, Kecskeméten is jól megfigyelhető a kommunisták megnyilatkozásaiban. Buday Dezső jogakadémiai tanár, a helyi direktórium vezető tagja szerint, ha „elveszünk attól, akinek

▼
54 Gyenesi József: A kecskeméti direktórium politikai túszyai 1919-ben, *Múltbanéző*, 2019/15, https://mnl.gov.hu/mnl/bkml/multbanezo_15_5 (Utolsó megtekintés: 2023. március 22.)

55 Sinkó Ervin: *Az út. Naplók 1916–1939*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 100.

56 KREL Presbiteri jegyzőkönyv 1920. április 18-i ülés.

57 Gyenesi: A kecskeméti direktórium.

58 KREL III/I. Kecskeméti Református Egyházközönség 1919–1925. 16. doboz.

59 Csűrös: *Református egyházi élet*, 49–55.

sok van, és annak adunk, akinek nincsen [...] ez a kommunizmus. Ez a keresztény szellem. [...] Lenin elvtárs, aki most ezen a világon Krisztusnak igazi helytartója, az ő rongyos csizmájában is a leghatalmasabb ember most a világon.”⁶⁰ Buday ezen egalitárius elméletet a helyi gyakorlatba is igyekezett átültetni, mert az irányítása alatt – az őt követő Sinkó Ervin városparancsnok visszaemlékezése szerint – „ötletszerűen tartóztattak le, vertek meg, börtönöztek be embereket. Akkor ennek következményeképpen a városban állandó nyugtalanság és bizonytalanság uralkodott. A burzsoáziához tartozó egyéneket a legtermészetesebb emberi méltóságukban alázták, csúfolták meg.”⁶¹ A városban az ékszereket egy adott napig kellett beszolgáltatni, ezt követően házkutatásokat rendelt el a direktórium, és akinél ékszert találtak, azt a forradalmi törvényszék 8-10 év fegyházra ítélte.⁶²

A túszejtésekkel egy időben, 1919. április 23-án Kecskemét határában – a már korábban megkezdett ellenforradalmi készülődést követően –, Szentkirály előtt fegyveres összecsapás alakult ki a vöröskatonák és a felfegyverzett lakosság között, a lövöldözésnek négy halálos áldozata lett, és több mint felszáz foglyot ejtettek a vöröskatonák. A tárgyalásukra május 12. és 18. között került sor, katonai forradalmi törvényszék elé állítottak negyven vádlottat, a tárgyalásra hetven tanút idéztek be.⁶³ A tárgyalás idején Kecskemétre látogatott Böhm Vilmos hadseregfőparancsnok, Vágó Béla hadtestparancsnok, Rákosi Mátyás és Szamuely Tibor népbiztosok is.⁶⁴ A helyi *Magyar Alföld* című lap május 14-i száma tudósított a perről, e szerint „a kommunizmus, a megcsalt milliók felszabadító evangéliuma, a rabszolganépek eme testet öltött álma, amely [...] édes testvérként minden dolgozó embert egyforma szeretettel keblére ölel!”⁶⁵ Miután kihirdették az ekkoriban feltűnően enyhének számító öt-tíz-tizenöt éves fegyházbüntetéseket, az elnök kijelentette, hogy felfüggesztik az ítéleteket, és a vádlottak szabadon távozhatnak, de egymást követő húsz vasárnapon „az új rendszerről szóló felvilágosító előadásokat” kell meghallgatniuk. Ezek után Sinkó Ervin városparancsnok⁶⁶ szólalt fel,

60 Romsics: *Dokumentumok*, 429.

61 Sinkó Ervin: *Az út. Naplók 1916–1939*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 99.

62 Sinkó: *Az út*, 100.

63 Gyenesi József: Kísérlet a kecskeméti vöröshatalom megdöntésére 1919 tavaszán. A szentkirályi ellenforradalom története. Forrásközlés. *Múltbánczó*, 2019/15, https://mnl.gov.hu/mnl/bkml/multbanezo_15_6 (Utolsó megtekintés: 2023. március 22.)

64 Sinkó Ervin: *Az út*, 431.

65 Idézi Sinkó: *Az út*, 431.

66 Sinkó Ervin (1898–1967) apatini zsidó családba született, a szabadkai középiskolai tanulmányait megszakítva 1916-ban bevonult és részt vett a háborúban, 1919-ben a budapesti Központi Munkástanács tagja lett, majd vörös katona, egy hónapon át Kecskemét városparancsnoka volt 1919. május 4-től június 6-ig. A forradalom leverése után Bécsbe emigrált, majd Jugoszláviába ment (1926–32), ezt követően Párizsba, onnan pedig Moszkvába utazott. Azután ismét Párizs és Jugoszlávia az életútja főbb állomáshelyei. Kezdetben verseket, majd regényeket, később drámákat is írt. 1945 után Zágrábban élt, 1959-től az Újvidéki Egyetem Magyar Tanszékének vezetője, és a Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia rendes tagja lett. Kenyeres Ágnes (főszerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon*. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (Utolsó megtekintés: 2023. április 25.)

aki elmondta, hogy a fegyvert fogó szegény, dolgozó parasztokat félrevezették, és így áldozatai a régi rendnek, a felbujtóknak, de „testvéreknek, proletároknak” tekintik őket.⁶⁷ Ezek után kifejtette: „Jön a mi világunk, jönni kell a mi világunknak, harcon, halálon keresztül az igazi keresztyének világának. [...] Krisztus neve ritkán hangzik szánkából, de mi akarjuk a Krisztus világát, mert a mi munkánk nem az ige hirdetése, de megteremtése azoknak a feltételeknek, ahol nem lesz pusztaság az ige, hanem testté vál, elevevéssé az emberek szívében. [...] Intézményesen akarjuk biztosítani az ember anyagi szükségleteinek kielégítését, hogy a lélek, a Krisztus feltámadhasson.”⁶⁸ Az ateista kommunista diktatúra egyik helyi vezető alakja, próféta hevíletében arról beszélt, hogy a céljuk a krisztusi, igazságos, keresztyén világ megteremtése.⁶⁹ Sándor István polgármester visszaemlékezése szerint Sinkó íróasztalán állandóan ott volt a Biblia, melyből a beszédei során gyakran idézett is.⁷⁰

Hatos Pál megállapításával egyetértve, ekkoriban „a vallásos köntösbe öltöztetett rajongás” nemegyszer komikussá vált, az ő kecskeméti példájában egy újabb városparancsnok, Berkes Ferenc⁷¹ szónokolt a vörösörség tagjaihoz, miszerint „minden elvtársnak elvül szolgáljon: A legkisebb bürokráciának is kikerülése... a világ proletárjait megváltó Krisztus jelképében megjelent Lenin elvtárs magasatos eszméinek megvalósítása...”⁷² A források alapján úgy tűnik, a kecskeméti kommunisták körében elterjedt gondolat volt, hogy Jézus Krisztus keresztyénségének

67 Sinkó Ervin a visszaemlékezésében felidézte, hogy a parasztok miért foghattak vegyvert a tanács hatalommal szemben, hogyan láthatták az akkori viszonyokat: „Egy egész elmúlt világ, az egész életük, minden, ami körülöttük volt okozta, hogy ezek az emberek ellenforradalmárokká lettek. Az első direktóriumról [Buday Dezső időszaka – beszúrás R. R.] én is tudtam, hogy menyire dühítették, keserítették, megalázták ezeket az önzetes, büszke embereket. Gyalázó szavakkal, erőszakkal gázoltak végig az ő szentségeiken, rendeletekkel fosztották meg őket attól, amit ők életük tartalmának, igazságuknak éreztek. Tudtam, hogy a városi agitátorok milyen beszédeket tartottak kint a tanyákon. Még az én parancsnokságom alatt is megtörtént, hogy összehívták az embereket, elmondták őket rabló, gaz burzsoáknak, kötéllal fenyegetőztek – a parasztok, a gazdák pedig, akik gogós, gazdaságukra, tekintélyükre egész életükkel vigyázó emberek voltak, a fogukat csikorgatták tehetetlen dühükben, szörnyű sérelemnek, bosszúért kiáltó igazságtalanságnak éreztek minden szót. Ők úgy tudták, hitték, az ő világuk: egész falujuk úgy tartotta, hogy ők tisztességes, dolgozó emberek voltak egész életükben, akiknek becsülés és kalapemelés jár ki. Ment valaki emberi szóval, szelídséggel ezekhez az emberekhez? Ki itt a bűnös? Ki az, aki büntethető?” Sinkó: *Az út*, 108. Érdemes megjegyezni, hogy az agitátorok négy évtizeddel később is meglepően hasonló módon és kifejezésekkel gyözködtek a kényszerkollektivizálás során a parasztokat, és ők is hasonlóan látták a maguk szerepét, mint ekkoriban.

68 Romsics: *Dokumentumok*, 492.

69 Sinkó a visszaemlékezésében is az isteni tízparancsolatra hivatkozott, hogy miért kegyelmezett meg és hozott ilyen – a korban szokatlanul – enyhe ítéletet: „rám Isten szolgálata van bízva. Az pedig azt mondja: ne ölj! Nem törődik körülményekkel, következményekkel és éretem, hogy helyesen csak akkor cselekszem, ha rá hallgatok. [...] Ez egy nagy benső megismerés volt. Egy ember több, mint a politikai meggyőződése, a társadalmi helyzete. Egy ember: a mindenség, mindegyik a maga nagy missziójával. Nem lehet egy olyan hatalmas és egyszerű valóságot, mint ami egy ember földi élete, a magam történetfilozófiai belátásának vagy elmélete útmutatása szerint feláldoznom.” Tehát Sinkó képes volt a vallásosságra és a humanizmusra alapján enyhe ítéletet hozni, amit később felröptek neki a felettesei. Sinkó: *Az út*, 108–110.

70 Székelyné: *Az „aranykor”*, 269.

71 Berkes Ferenc (1893–1919) Kiskunfélegyházán született, lakatoszakkmat tanult, majd kereskedelmi iskolát végzett. 1912-től a *Szegedi Napló* újságírója, majd Budapesten a *Népszava* munkatársa lett. Sinkó távozását követően, 1919 júniusában a Forradalmi Kormányzótanács megbízottá nevezte ki Kecskemétre, és az I. hadtest politikai biztosa volt. A Tanácsköztársaság bukása után letartóztatták, a kecskeméti börtönből a Héjjas-különmény őt is elrabolta és Orgovány határában meggyilkolta. Péterné, Szabó, Székelyné: *Kecskeméti*, 39–40.

72 Idézi Hatos: *1919 paradoxona*, 123.

földi megvalósítója Lenin elvtárs és az ő követői lesznek, valamint az, hogy az igazi keresztény világot az ateista kommunisták fogják elhozni az emberiség üdvözítése érdekében.

A Tanácsköztársaság bukása utáni időszak

1919. augusztus 3-án a kecskeméti direktórium beszüntette a tevékenységét, másnap a román hadsereg bevonult a városba. 1919. augusztus 6-án az egyik kecskeméti újságban a következőképpen látták a város helyzetét: „Megszállva, évezredes intézményink lerombolva, gazdaságaink kifosztva, állatállományunk megsemmisítve, gyáraink állanak, boltjaink, raktáraink üresek, vasutunk nem jár, pénzünk elértektelenedve, köztünk menekülők, bénák, csonkák ezrei, rokontalan drága vérünk legjava megtizedelve, gyermekeink lerongyolódva, magunk az ínség küszöbén.”⁷³ És még ezután jött a román megszállás, a térség lakóinak további fosztogatása, tehát az egy évvel korábbi nehéz helyzethez képest még tovább romlott az itt élők szociális helyzete.

1919. augusztus 10-én tartott az egyházközség presbiteri ülést, melyen dr. Hetessy Kálmán elnök-lelkész elmondta „hogy az egyháztanács a proletárdiktatúra megdőlte után most első ízben ül össze, mely alkalommal örömeinek ad kifejezést. Ezen örömét azonban megzavarja azon képtelen és rosszindulatú gyanúsítás, melyet a lelkészek ellen egyesek terjesztenek azon oknál fogva, hogy a művelődési osztály vezetőjével, Tóth Lászlóval a proletárdiktatúra tartama alatt több ízben érintkeztek.” Majd vita alakult ki az ülésen a lelkészek szerepét illetően, a többség mellettük állt, végül a következő határozatot hozták: „Az egyháztanács az egyház vezetősége ellen alattomos módon terjesztett alaptalan vádaskodást teljes felháborodással és megvetéssel utasítja vissza és az egyház vezetőségét változatlan ragaszkodásáról és szeretetéről biztosítja, egyben kéri, hogy továbbra is ugyanolyan szellemben működjen az egyház boldogulása érdekében amint azt eddig tette.” Az egyházvezetés korábbi időszakban játszott szerepével kapcsolatos számonkérés ezzel nem ért véget, Németh László presbiter az egyháztanács előtt három pontból álló interpellációt terjesztett elő. Először is számonkérte, hogy mi volt az oka annak, hogy a református főgimnáziumban március 21-e után megszűnt a vallástanítás, miközben a római katolikus iskolákban „egy percre sem szünetelt”? A kérdésre dr. Garzó Béla gimnáziumigazgató és Farkas Kálmán vallástanár kijelentette, hogy a gimnáziumi vallástanítás azért szünetelt két hétig, mert az új kor-

73 Idézi Szabó Bence: „Nincs már nékem ruhám, az oláh letépte, mikor a két karom a hazámat védte.” Az 1919-es román megszállás kecskeméti eseményei, in Gyenesei József (szerk.): *Hátországban. Kecskemét az I. világháború idején*. Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára, Kecskemét, 2015. 406–407.

mány a rendes tantárgyak keretében a hittan tanítását betiltotta, később azonban összevont órákon egészen az év végéig folyt a vallástanítás. Másodszer Németh azt kérdezte meg, hogy Farkas Kálmán gimnáziumi vallástanár miért vállalt hivatalt a „kommunista államnál”? Erre Farkas Kálmán elmondta, hogy őt a direktórium művelődési osztályához úgy rendelték ki, „nem önként vállalkozott a középiskolai előadói állásra, ha ezen állást el nem vállalja, ki volt téve annak, hogy családotól együtt kenyér nélkül marad”. Harmadszor Németh azt szeretne volna megtudni, hogy a tanítók részére, a színházban tartott „kommunista előadáson” miért éppen a református főgimnázium énekkara működött közre. Kremán Sámuel karvezető kifejtette, hogy a városparancsnok rendelte ki a tanítók részére rendezett előadáson való közreműködésre a gimnáziumi énekkart.⁷⁴ Az egyháztanács az első két kérdésre adott választ két szavazat ellenében szótöbbséggel, a harmadik kérdésre adott választ pedig egyhangúlag tudomásul vette.⁷⁵

A Tanácsköztársaság bukását követően, a román megszállás idején az „ellenforradalmárok ügyét” szolgálta az újonnan megjelenő helyi újság, a *Kecskeméti Közlöny*.⁷⁶ Sándor István volt polgármestert is támadta az új lap, és ekkoriban más újságot nem is engedtek megjelentetni Kecskeméten. A református egyház presbiterei ekkoriban vásárolták meg a liberálisnak tartott *Kecskeméti Lapok* című újságot, amit a *Kecskeméti Közlöny* vörös, kommunista lapnak minősített, és a papírkészletét is birtokba vette, amit később is csak per útján fizettek ki, amikor a papír ára már többszörösére emelkedett. A *Közlöny* tulajdonosa, Kiss Endre⁷⁷ a helyi hírlapterjesztő vállalatot is megszerezte, amelynek addig zsidó tulajdonosa

74 Az ügy hátterében az állt, hogy 1919. március 28-án tankerületi tanítógyűlést tartottak a kecskeméti Katona József Színházban, melyen részt vettek a közoktatásügyi népbiztosság munkatársai és a helyi pedagógusok is, ahol a gyűlés kezdetén a református kollégium diákjai elnékeltek a *Marseillaise*-t. A népbiztosság munkatársai „az éhbéren tengődő, a kapitalisták által elnyomott tanítókat” arra kérte, hogy „a tavasz kezdetén reánk virradt új világban ők legyenek hivatva a fiatal nemzedéket felvilágosítani, a proletár gyermekeket az új szellemben nevelni, s velők megérteni azt, hogy mindannyian függetlenek és egyenlők vagyunk.” A pedagógusokkal ismertették az oktatás átalakításának tervét is. Romsics: *Dokumentumok*, 373–374.

75 KREL Presbiteri jegyzőkönyv 1919. augusztus 10-i ülés.

76 Kecskeméten az első világháború időszakában négy napi-, illetve hetilap jelent meg. A városban az első nyomtatott újság a *Kecskeméti Lapok* volt, ami 1868. október 3-án jelent meg először. A lap az 1910-es években liberális felfogású volt, a legtöbb és legújabb híreket közölte, amit a jól kiépített tudósítói hálózatának köszönhetett. További helyi napilap volt a háború időszakában a *Kecskeméti Újság* és a *Kecskeméti Napló*, melyben antiszemita írások is megjelentek. Az egyetlen politikai hetilap a *Kecskeméti Haradó* volt, melynek szerkesztője, dr. Kováts Andor a református jogakadémián oktatott. Rigó Róbert: A kecskeméti sajtó az első világháború időszakában. In Gyenesei József (szerk.): *Hátországban, Kecskemét az I. világháború idején*. MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltára, Kecskemét, 2015. 275–288.

77 Kiss Endre (1886–?) Nagykőrösön született, tanulmányait Kecskeméten végezte, 1913-ban ügyvédi vizsgát tett. 1914-ben a szerb fronton megebesült, 1916-ban az orosz, 1917-ben az olasz, majd a román harctéren szolgált. A Tanácsköztársaság bukása után megindította a *Kecskeméti Közlöny* című lapot, melynek főszerkesztője volt. A nemzeti gondolat híveként szoros kapcsolatot ápol a nacionalista, antiszemita politikussal. 1925-ben tiszti főügyésznek, 1932-ben az ügyvédi kamara elnökének

volt, és hasonló módon szerezték meg a nyomdájukat is.⁷⁸ Kecskeméten a helyi sajtóban már 1914 őszén vita alakult ki a szabadkőművesség megítélésével kapcsolatosan, ugyanis a *Kecskeméti Napló*ban megjelenő írások szerint ők – mármint a nemzeti oldal – a háborúban a haza és a nemzet eszméjét tartják elsődlegesnek, míg a szabadkőművesek nem. Erre egy konkrét ügyet ismertettek a lapban, miszerint Bachruch Károly udvari tanácsos, nagykereskedő Belgiumban járt, ahol letartóztatták a háború kitörése után, de mivel az őt kihallgató belga tiszt is szabadkőműves volt, elengedték. A lap azért ostromozta a szabadkőműveseket, mert számukra, ha valakiről kiderül, hogy közékjük tartozik, még ha háborús ellenfél is az illető, ez csak másodlagos, mert náluk „nincs többé sem kötelezettség, sem haza, sem nemzet, [...] sem ellenség, hanem kiki farbarúgva mindent: szabadkőművessé válik...”⁷⁹ Erre a *Kecskeméti Lapok* egy másik esetet ismertetett, mely szerint a mechelni belga bencés szerzetesek az apátság pincéjében a berúgatott és alvó német katonákat megölték. A *Kecskeméti Napló* válaszcikkében a másik újságot a „mások lapja”-ként, azaz a zsidók és szabadkőművesek szócsöveként emlegették. A két lap közötti vitát Sándor István polgármester beavatkozása zárta le, aki figyelmeztette mindkét újság kiadóját, ha nem vetnek véget a konfliktusnak, a közrend veszélyeztetése okán megvonja a terjesztésre vonatkozó engedélyüket. Rögzítette, hogy a háborús helyzetben nem lehet belemenni olyan vitába, amely a „különböző politikai pártok, társadalmi osztályok, vallásfelekezetek, világnézetek egymással való szembeállításával, kielezésével a hazafias társadalom jelenlegi összetartó és elengedhetetlenül szükséges egységének megbontására alkalmasak lehetnek”.⁸⁰ Tehát megállapíthatjuk, hogy Kecskemét város közéletében már a háború kirobbanásakor is jelen volt a zsidóellenes vélemény, amit már ekkor összemostak a szabadkőművesekkel, és a liberális felfogású *Kecskeméti Lapokat* is az ő szócsövének tekintették, ami ekkor és később is kötődött a helyi református egyházhoz. Ekkor még le tudta zárni ezt a vitát Sándor István polgármester, de később már eljárást indítottak ellene azzal, hogy ő is szabadkőműves volt.

A Sándor István ellen indított vizsgálat során, a Tanácsköztársaság bukása után, állásvesztésre ítélték, amit ő megfellebbezett, majd az újabb ítéletben ezer korona pénzbüntetést szabtak ki rá, de nyugdíjat biztosítottak számára. Sándor István kiemelte az elsőfokú ítélet elleni fellebbezésében, hogy a vád szerint „a forradalom gyors és ellenállás nélküli sikere a vidéken s így Kecskeméten is – ahol számottevő munkástömeg nem volt – nagy részben annak tulajdonítható, hogy a

▼

választották, 1934-ben Kecskemét polgármestere lett, az ő időszakában épült fel a közhütőház és a borközlaktár. 1938-tól a város főispánja lett. Péterné, Szabó, Székelyné: *Kecskeméti*, 146–147.

78 Székelyné: *Az „aranykor” után*, 287–288.

79 Rigó: *A kecskeméti sajtó*, 289–291.

80 Rigó: *A kecskeméti sajtó*, 289–291.

városok vezetése legnagyobbbrészt szabadkőművesek és Sándor Istvánok kezeiben volt, akik [...] a forradalomról azt hitték, hogy az ő órájuk ütött”.⁸¹ A másik vádpont az volt ellene, hogy a kommunisták politikailag megbízhatónak tartották, ezért hagyták meg a polgármesteri pozíciójában, és „minden tekintetben kezére” tett a kommunistáknak. Sándor szerint ez utóbbi vádpontra nem tudtak bizonyítékot hozni, így elsősorban a szabadkőműves múltja miatt ítélték el, ráadásul a Demokrácia páholy „bűneit” az ítélete indoklásában tíz oldalon át fejtegették, mintha mindezekért egy személyben őt terhelné felelősség. Sándor azt is megállapította, hogy a Demokrata páholy történetéről írt munkát használták fel az ítélete indoklásához, de úgy, hogy csak azokat a mondatokat emelték ki, amiket a radikálisabb álláspontot megfogalmazó tagok képviseltek, akiket később kizártak, de azt kihagyták, hogy a tagok többsége gyakran és markánsan síkraszállt a nemzeti eszme mellett. Megállapította, hogy „az idézetek erősen egyoldalúak és így a páholy szellemét egyáltalán nem híven mutatják be, tehát abból reám nézve levont következtetések még akkor is tévesek volnának, ha e következtetéseknek jogosultságuk volna.”⁸²

Az emlékiratában Sándor István viszonylag részletesen leírta az ő szabadkőműves működésének történetét, mind Budapesten, mind Kecskeméten. Leírta, hogy elődje, Kada Elek polgármester több évtizeden át, a haláláig volt szabadkőműves, ő maga 1911 júniusában lett tag, Kada több évig tartó rábeszélésének eredményeként. Sándor Istvánnak rokonszenves volt a szabadkőművességben a felvilágosodás terjesztése, az emberszeretet, de nem szimpatizált a „titokzatosságával és különösen a szertartásosságával”. Budapesten csak néhány alkalommal tudott részt venni a programokon Sándor, mert egyrészt sok munkája volt, másrészt a formaságokkal voltak problémái, ahogy megfogalmazta: „elfelejtettem a gyűlésekre való belépéseknél szokásos szertartásokat, s később a megjelenést ez okból is kerültem,” ezért inkább arra törekedett, hogy csak az összejövetelt követő vacsorára érjen oda, ahol már nem voltak formai szabályok. Sándor a következőképpen jellemezte ezeket az alkalmakat: „a gyűléseken és a vacsorákon igen eszes és tanult embereknek élvezetes vitáit annál szívesebben hallgattam, mert jelenlétemben sohasem volt a vitának olyan része és módja, amely akár nemzeti érzésem, akár szociális érzésemet bántotta volna”. Sándor rögzítette a visszaemlékezésében, hogy a kecskeméti szabadkőművesek többször is összejöttek, és minden formaság nélkül tárgyaltak különböző ügyekről. Ezek közül a legfontosabb a Gyermekvédő Egyesület és a Katona József Kör működése volt, és tervezték a tuberkulózis ellen védekező egyesület és egy népiroda megalapítását. Ezekben az ügyekben a kezdeményezés a szabadkőmű-

▼

81 Sándor István fellebbezése a fegyelmi eljárás ügyében (1921), Székelyné: *Az „aranykor”*, 91.

82 Sándor István fellebbezése a fegyelmi eljárás ügyében (1921), Székelyné: *Az „aranykor”*, 110.

vesektől indult, de az volt a céljuk, hogy kiszélesítsék a működésüket, és másokat is bevonjanak ezen szervezetekbe. Arra figyeltek, hogy „legyen egy-két jelentős emberünk is, akik a dolgokat irányítani tudják” ezekben a szervezetekben. Amikor Kada 1912-ben súlyos beteg lett, Sándor feladatai is megsokasodtak, így Budapestre már alig tudott elutazni a szabadkőműves rendezvényekre, és a kecskeméti „összejöveteleik is megakadtak”. 1913 őszen polgármesterré választották, így még kevesebb ideje maradt, a helyi néhány összejövetelen elsősorban a tbc ellen védekező egyesület megszervezésével foglalkoztak. A háború kitörése után Budapesten „csak akkor beszéltem néhány szabadkőművessel, amikor egy olyan étterembe tévedtem be, amelynek különtermében éppen szabadkőműves összejövetel volt, [...] rövid ott tartózkodásom alatt semmiféle olyan kérdés, amelynek szabadkőműves jellege volt, nem merült fel. Még csak a forradalmi idők vége felé jöttünk egyszer össze, amikor Budapestről érkezett egy-két szabadkőműves, akinek egyéb dolga is volt, és ekkor szóba került, hogy valami eredményt csak úgy lehetne elérni, ha belépünk a szociáldemokrata pártba. Ez ellen én és a többi itteni társunk is határozottan és erélyesen tiltakoztunk [...]. Ez egyébként azért is természetes volt, mert a szociáldemokrata párt tagjait tiltotta a szabadkőművességtől.”⁸³

1919. december 5-én a polgármester levelet írt az egyháztanácsnak, melyben meghívta az egyház vezetését két városi ünnepségre. Az egyiket másnap, december 6-án, szombaton 9 órakor tartották „a magyar nemzeti hadsereg nagynevű fővezérének,” Horthy Miklósnak a névnapja alkalmából, ünnepélyes szentmise keretében a római katolikus nagytemplomban. A másikat december 7-én tartották, hálaadó istentisztelet formájában, szintén a nagytemplomban, „az oláh megszállás részleges megszűnésének örömeire”. A városháza előcsarnokában volt a gyülekező, és kérték az egyháztanácsot, hogy teljes számban jelenjenek meg.⁸⁴

1920. január 6-án Párizsban átadták a békeszerződés tervezetét a magyar delegációnak, két héttel később, január 20-án Kecskeméten „a súlyos békeföltételek közlése következtében keletkezett nemzeti gyász alkalmával” először református egyháztanácsulást tartottak, majd a vezetők kezdeményezésére, a kecskeméti keresztyén egyházak (római katolikus, református, evangélikus, görögkeleti) tanácsai, összesen 106 fő, határozatban tiltakozott a békeszerződés ellen.

Révész István prelátus plébános előterjesztésével kezdődött az ülés, aki elmondta, hogy a helyi református egyház vezetői kezdeményezték az egyházak közös ülését: „és ma összejöttünk, hogy gyászunkat, fájdalmunkat együttesen fejezzük ki, hogy a közös gyászból erőt, kitartást merítsünk a jövőre. [...] Hogy gondviselő Istenünk irgalmát megnyerjük, tegyünk e gyászos percekben szent fogadást,

▼
83 Székelyné: Az „aranykor”, 301–302.

84 KREL III/I. Kecskeméti Református Egyházközség iratai 1919–1925. 16. doboz.

melyet beiktatunk minden ker. egyház jegyzőkönyvébe, hadd legyen az időtlen időig a kecskeméti drága hívek evangéliuma.”⁸⁵ A fogadást tartalmazó határozati javaslatot Hetessy Kálmán olvasta fel. Előtte hosszú beszédet mondott, melyben elvesztett országrészenként emelte ki a magyar történelem fontos eseményeit, szereplőit. A határozati javaslatban a helyi keresztény egyházak közösen tiltakoztak a békeszerződés igazságtalanságai miatt, a területi egység szétDarabolása ellen, és a jövőbeni feladatokat is megfogalmazták. A gyászidőszak letelte után a munkára, a tanulásra és az imádságra helyezték a hangsúlyt, cselekvésre, hitre és többletteljesítményre biztatták az embereket.

A kommunista diktatúra bukását követően az egyházak közös fogadalmába a helyi izraelita egyházközséget nem vonták be, csak a keresztyén egyházak vettek benne részt, ekkoriban Kecskeméten is felerősödött az antiszemitizmus. Az 1919. szeptember 22-i egyháztanácsülésen tárgyalták meg azt a kérvényt, amely több egyháztag aláírásával érkezett. Ebben arra kérték az egyháztanácsot, hogy „kövessen el mindent, hogy elsősorban Róthfeld Ignác temetkezési vállalkozó az általa bérelt bolthelyiségből mielőbb kilakoltassék, azután pedig az összes nem keresztyén kereskedőkkel a bérleti viszony mielőbb megszakíttassék s az általuk bírt bérletekből elmozdíttassanak”. Az egyháztanács megállapította, hogy nem áll módjában a törvényesen megkötött bérleti szerződések megszüntetése.⁸⁶ Állami utasításra a kommunista diktatúrában részt vállaló tanítók adatait is összegyűjtötték, a pályázóktól igazolást kértek a tevékenységükre vonatkozóan, és az alkalmazhatóságuk ettől függött.⁸⁷

1920 őszén a fokozódó drágaság és a tél közeledése miatt az egyház és a gimnázium munkatársai, de még a lelkészek is százszázalékos béremelést kértek az egyháztanácstól a rendkívül rossz szociális helyzetük miatt. Például Nyíri Miklós harangozó a következő indokokkal kérte az emelést: „azon végtelen nyomor között amelyben élünk nagyszámú családomat fenntartani képtelen vagyok. Kevés fizetésem és járulékaim még a legszükségesebb kiadásaim fedezésére sem elegendők, s a tél közeledtével szükséges gabona mennyiség beszerzése, valamint a magam és a családom ruházati szükségletének a fedezésére jelen körülményeim között még gondolni sem tudok.”⁸⁸ Ezzel egy időben a neves kecskeméti szőlő- és gyümölcsnemesítő, Hankovszky Zsigmond presbiter százezer koronás alapítványt hozott

▼
85 KREL Presbiteri jegyzőkönyv 1920. január 20-i ülés.

86 KREL Presbiteri jegyzőkönyv 1919. szeptember 22-i ülés.

87 KREL III/I. Kecskeméti Református Egyházközség iratai 1919–1925. 16. doboz.

88 Uo.

létre az egyház keretein belül az erkölcsi pusztulás megállítására „a vallásos érzés és erkölcsi kötelesség fokozottabb felébresztésére”.⁸⁹

Szabdkörművesek az egyházközségben

A Horthy-korszak egyik első intézkedésével, 1920 májusában betiltotta a szabadkőműves páholyok működését. 1918 őszén Károlyi kormányában négy miniszter, – és a támogatói között is számos – szabadkőműves volt, így 1918 októberétől megnőtt a befolyásuk. A mintegy 7500 főre tehető hazai szabadkőművességben a többség a konzervatív irányzathoz tartozott, de ekkor a radikális, egyházellenes, a kommunizmus felé orientálódó, kisebbségben lévő tagok kerültek politikai pozíciókba, így később az egész mozgalom bűnbakká vált a háborús vereségért, az összeomlásért, a forradalmak káoszáért, Trianonért.⁹⁰ Ez az ellenérzés Kecskeméten, főleg a helyi református egyházban is komoly feszültséget váltott ki.

1920. augusztus 11-én a presbiteri ülésen arról tárgyaltak, hogy az egyház vezető tisztségviselői közül többen is tagjai voltak a helyi szabadkőműves páholyoknak, amiért egyre több támadás érte őket és az egyházat is: dr. Burdács Rezső főgondnok, királyi táblabíró, dr. Joó Gyula, a jogakadémia korábbi és dr. Kovács Andor, az akkori dékánja, valamint dr. Garzó Béla, a főgimnázium igazgatója. Mindkét lelkész az egyház békéje érdekében elengedhetetlennek tartotta és ajánlotta egy vizsgálóbizottság felállítását, mely szigorú és pártatlan vizsgálat keretében megállapítja, hogy a fent nevezettek „mennyiben követtek el haza, nemzet, vallás és erkölcs ellenes cselekedeteket”. Muraközy Gyula megjegyezte, hogy azért van leginkább szükség a vizsgálóbizottság felállítására, mert „a folytonos vádaskodás aláássa egyházunkat”. Kiss Zsigmond esperes is részt vett az ülésen, és kijelentette, hogy „ezen vádaskodással éket akarnak verni a presbitérium és az egyház vezetősége közé”. Sándor István presbiterként részt vett az ülésen, és elmondta, hogy ő is tagja volt a szabadkőműves páholyoknak, amiért őt is támadások érik, ezért kérte, hogy rá is terjesszék ki a vizsgálatot, de ezt végül elvetették. Az egyháztanács a tagjai közül összeállította a bizottságot, elnöke dr. Hetessy Kálmán lelképásztor lett, tagjai Muraközy Gyula, Héjjas István, dr. Horváth Mihály, dr. Kiss Kálmán, dr. Kiss János, Németh László, ifj. Szappanos Elek és Kiss Ferenc egyháztanácsosok.

▼

89 Uo.

90 Hatos Pál: „Magyar szabadkőműves imádatlaltal csak a magyarok Istenének tartozik.” Szabadkőművesek és az őszirózsás forradalom, *Rubicon*, 2020/10, 71.

Az egyháztanács azt kérte a bizottságtól, hogy a vizsgálatot a lehető legrövidebb idő alatt folytassa le, és az eljárás eredményéről tegyen jelentést.⁹¹

A jegyzőkönyv alapján, Hetessy Kálmán elnökletével először Burdács Rezső főgondnokot hallgatták meg, aki előadta, hogy 1912 áprilisában Kada Elek polgármester kezdeményezésére lépett a szabadkőművesek közé, a Madách-páholyba, melynek tagsága főleg orvosokból állt. Kijelentette, hogy „semmiféle fogadalmat nem tettem, s különösen vallásellenes vagy hazaellenes fogadalomról nem volt szó”. 1920 elején lépett ki. Azt is hozzátette a belépésének körülményeihez, hogy „emlékszem, hogy még a Kada Elek által történt felkérés előtt Kecskeméten sok kecskemétit egyént szólítottak fel a szabadkőművesek közé való belépésre, sok zsidót különösen, de nem léptem be akkor. Úgy tudom Kada akadályozta meg, hogy az olyan elemeket beveggyék és Kada akkor határozta el, hogy hazafias elemeket bír a belépésre.” Dr. Garzó Béla előadta, hogy 1912 novemberében lépett be a szabadkőművesek közé, „mivel úgy ismerte, hogy humanitárius, emberbaráti célokat szolgált és ez úton is szolgálni akarta a társadalmat”. Kada Elek javaslatára lépett be ő is a Madách-páholyba. Elmondta, hogy „se vallás, se hazaellenes irányzatot nem tapasztalt. [...] Itthon Kecskeméten a népóvoda és a tüdőbeteg gondozó felállítását készítették elő és csinálták meg.” A páholyból 1916 februárjában lépett ki, mert hadnagyi kinevezés előtt állt. Dr. Joó Gyula elmondta, hogy a Madách-páholyba 1909-ben vagy 1910-ben lépett be, Kada Elek felhívására. Elmondta, hogy „hazafias célúnak ismerte, a társadalom nyomorúságait igyekezett a szabadkőművesség enyhíteni, eszközei is voltak és szívvel-lélekkel csatlakozott hozzájuk”. Szabadkőművesként a népóvoda és a tüdőbeteg-gondozó felállításában vett részt. Budapesten is bekapcsolódott a páholy munkájába, három évig, 1914-ig járt fel, és emlékei szerint hét alkalommal jelent meg. A páholy harmadát orvosok tették ki, ők hozták létre az Országos Anya- és Csecsemőgondozó Intézetet, a beszélgetéseik jórészt erről szóltak. Azt is elmondta, hogy Budapesten a megbeszéléseken nem volt szó politikai kérdésekről, szabadkőműves elv volt, hogy „mindenki politikai és vallásos meggyőződését tisztelni kell”. 1917-ben elhatározta a kilépését, ekkor meszteri rangban volt. Elmondta, hogy „mindig vallásos és hazafias gondolkodású volt és ha bármit is tapasztalt volna, ami ezeket sérti, otthagytta volna őket”. Dr. Kovács Andor jogakadémiai dékán 1911 májusában lépett be a Demokrata-páholyba, „mint fiatal tanár hazakerülve jeles baráti körbe óhajtott kerülni, ahol a nézeteiket kicserélhetik és az összeköttetéseket fenntarthatja”. Elmondása szerint csak néhány ülésen vett részt, mert nem tetszett neki, hogy „progresszív kijelentéseket hallottam, holott egész életemben conservatív voltam”.⁹²

▼

91 KREL Presbiteri jegyzőkönyv 1920. augusztus 11-i ülés.

92 KREL III/I. Kecskeméti Református Egyházközség iratai 1919–1925. 16. doboz, 1921/3/41/a-b. jelzetű irat.

A hazai szabadkőműves mozgalom sokszínű és ellentmondásos volt: Jászi Oszkárnak a szocializmus felé forduló Martinovics-páholyától – aminek Fáber Oszkár is tagja volt –, mely szoros ideológiai kapcsolatot ápolt az ateista, szabadgondolkodó, és 1918 őszétől bolsevizálódó egyetemi hallgatókat tömörítő Galilei Körrel, melyet jórészt anyagilag a radikális irányultságú páholyok támogattak, főleg a Comenius. Az ő egyházellenességük elriasztotta a konzervatív szabadkőműveseket, például a Testvériség, vagy a Madách-páholy tagjait.⁹³

A bizottság a jelentését viszonylag sokára, fél évvel a felállítását követően, 1921. január 24-én adta le, három ülést követően. Az egyháztanács 1921. február 27-én tárgyalta a jelentést, és az alábbi határozatra jutott: „A vizsgálat alapját képezte a fentnevezettek személyes meghallgatásából és nyilvános közéleti szereplésükből, valamint néhány rendelkezésre álló szabadkőműves kiadványból merített adatok. A bizottság ezen adatok alapján megállapította, hogy mindannyian tagjai voltak éveken át a szabadkőműves páholyoknak. Belépésüket vallomásaik szerint az emberbaráti szeretet terén való tevékenység vezette s az akkori polgármester, Kada Elek egyénisége, így belépésük jóhiszeműnek látszik. A rendelkezésre álló adatok alapján az is megállapítható, hogy a páholybeli munkákon nem, vagy alig vettek részt. Viszont a nyilvánosság előtti közszereplésük hazafias és vallásos érzületüket bizonyítja. Ezt bizonyítja még, hogy a páholyokat önként és korábban hagyták ott. A bizottság mindezek alapján – bár a szabadkőművességet, különösen az utóbbi időben történt elfajulása miatt, nemzeti és vallásos életünkre károsnak és veszedelmesnek tartja, s helyteleníti mindazoknak lépését – így a most megnevezettekét is –, kik belépésükkel azt erősítették. A vizsgálat alatt állókat megtévesztetteknek, de jóhiszeműeknek tekinti, s velük szemben a további eljárást megszüntendőnek javasolja annyival is inkább, mert a páholyokat önként, abban az időben hagyták ott, midőn még azoknak hazánk romlását elősegítő működése nyilvánvalóvá nem lett, s mivel hazafias és vallásos érzületükben és magatartásukban nincs oka kételkedni.⁹⁴ Németh László tanácsos tudomásul vette a jelentést és elfogadta, egyben indítványozta, hogy „mondja ki az egyháztanács, hogy a jövőben sem az egyházi tisztviselők, sem pedig a presbiterek között nem tűr meg oly egyéneket, akik szabadkőműves páholyoknak tagjai”. Az egyháztanács elfogadta ezt a javaslatot.

A kecskeméti szabadkőművesekről Györfly Pál⁹⁵ főjegyző is részletesen megemlékezett, aki régi református családból származott, és maga is aktív páholytag

93 Csunderlik Péter: A Galilei Kör és a szabadkőművesek. *Rubicon*, 2020/10, 64–69.

94 KREL Presbiteri jegyzőkönyv 1921. február 27-i ülés.

95 Györfly Pál (1876–1960?) a kecskeméti református jogakadémián tanult 1895–1899 között. A jogakadémia elvégzése után a városi rendőrkapitányságon kezdett dolgozni, főként kihágási ügyekkel foglalkozott, majd rendőrfőkapitány lett. 1913-ban megpályázta a megüresedett városi főjegyzői állást, amit 1919 végéig töltött be. 1920 januárjától maga kérte a nyugdíjazását, elsősorban azért, mert a város élére került, erősen jobboldali beállítottságú kormánybiztossal, Zsitvay Tiborral nem tudott együttműködni. Ezt követően ügyvédként dolgozott a városban, 1945-ben az igazolóbizottság elnöke lett.

volt. Írásában rögzítette, hogy a város egymást követő három kiemelkedő polgármestere, Lestár Péter,⁹⁶ Kada Elek és Sándor István is szabadkőműves volt. Györffy kiemelte, hogy az alapszabály szerint a jelentkezőktől elvárták, hogy jó hírnevű, szabad, becsületes, művelt, haladó gondolkodású és hazafias érzésű férfiak legyenek. Az emberszeretet, a szegények és elhagyottak segítése, a dogmák és előítéletek elleni küzdelem, az erkölcsi bátorság, az önérték és meg nem alázkodás a szabadkőművesek kötelességei közé tartoztak. Györffy szerint ezeket az erényeket a hazai páholyok „tagjainak túlnyomó része olyan szépen szolgálta, ahogyan azt kívánni lehet. [...] Ilyen nemes, magas színvonalú és világszerte tisztelt intézményről tehát romboló szándékokat, vagy cselekményeket elhítni csak tájékozatlan emberekkel lehet és csak a jóhiszeműség hiányával cselekvők képesek eme ferdítésekre is. [...] Sokszor mondtam a tájékozatlan hadakozóknak – akiket a sajtó ferdítései kerítettek hatalmukba –, hogy soha jobb társaságban nem voltam, mint mikor köztük lehettem, soha annyi eszes, tanult és becsületes embert nem találtam együtt, mint a páholyokban; amit tudok, annak nagyobb részét közöttük és tőlük tanultam.”⁹⁷ Györffy cáfolta, hogy a szabadkőművesség egyházellenes lett volna, mert számos főgondnok, pap és püspök is tagja volt, „minden felekezetről”.

A város és a Kecskeméti Református Egyházközség 1919 előtti szabadkőműves vezetői a konzervatív vallásos irányzathoz tartoztak, és a város egyik legjelentősebb, Kecskemétet nagyvárossá építő, de a régészettel, szépirodalommal is foglalkozó, és a művészetek iránt is nyitott Kada Elek polgármester hatására léptek be, aki éppen a mozgalom konzervatív szárnyát szerette volna megerősíteni a helyi vallásos, jórészt református értelmiségiekkel.

Összegzés

Minden bizonnyal a város korábbi polgármestere, Sándor István és a Kecskeméti Református Egyházközség főgondnoka, a jogakadémia dékánjai és a gimnázium igazgatója – akik egyben presbiterek is voltak – sem gondolták volna,

▼

Pintér Ilona: A Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára XIV. Személyek fondőcsoport repertóriuma. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 2000. 89–90., Rigó: *Elitváltások*, 73, 219.

96 Lestár Péter (1819–1896) Kecskeméten született, itt végezte a középiskolai tanulmányait, a jogot Pozsonyban, 1942-ben tett ügyvédi vizsgát. Kecskeméten ügyvédként dolgozott, majd 1848-ben népfölkelőként a város gyalogos századának főhadnagya lett, több csatában harcolt, századosi rangig jutott. 1855-ben a város szolgálatába állt árvapénztári ellenőrként, 1861-ben városi tanácsnok, majd közigyám lett, 1867-től újra ügyvédként dolgozott. A Takarékpénztár Egyesület elnöke volt, majd 1872-től az igazgatója, ekkor épült fel a Takarékpénztár épülete. 1869-ben a Gazdasági Gözmalom Rt. igazgatósági elnökének is megválasztották. Az 1875-ben megalapított Szabadelvű Párt kecskeméti elnökévé választották, 1867-től tagja volt a város képviselő-testületének. 1880-ban választották a város polgármesterévé, mely tisztséget a haláláig betöltötte. Az ő időszakához köthető a nagyarányú szőlőtelepítés, a 200 kat. holdas városi szőlőtelep felállítás, a színház és a városháza megépítése, a helyiérdekű vasútvonalak kiépítése Fülöpszállás, Tiszaug irányába. Péterné, Szabó, Székelyné: *Kecskeméti*, 168–169.

97 Székelyné: Az „*aranykor*”, 324.

hogy 1921-ben azért fogják őket számonkérni, mert a háború előtt, az akkori polgármester, Kada Elek javaslatára beléptek a helyi szabadkőművesek közé, és azt kell majd bizonygatniuk, hogy nem egyház- és nemzetellenesek. A szociáldemokrata családba született Tóth László – aki a helyi direktórium tagja lett – sem gondolta, hogy néhány hónappal később a börtönben találja magát, amikor a menyasszonyának írt levelet ezzel zárta: „nem szomorú-e, csak mert az élet letipró sodra így rendezte élet-úton, itt élni a napokat [...]. De hiábavaló a rosszal s az égiekkel pörbe szállni!”⁹⁸ Buday Dezső, a református jogakadémia tanára, majd 1919 tavaszán a direktórium meghatározó ideológusa és vezetője sem gondolta, hogy ősszel majd letartóztatják, a kecskeméti fogházból elrabolják, megkínózzák, meggyilkolják, és az orgoványi erdőben, több tucat társával együtt fogják elföldelni. Azt sem gondolhatta senki, hogy majd a kommunista városparancsnok, Sinkó Ervin a proletárdiktatúra idején az isteni tanításra, a bibliai tízparancsolatra hivatkozva menti fel a szentkirályi ellenforradalmárokat. És a kecskeméti neves lelkészek sem gondolhatták korábban, hogy a román megszállás idején számon fogják kérni rajtuk, hogy szóba álltak Tóth Lászlóval, akihez a direktóriumban a kulturális, vallási és iskolai ügyek tartoztak. Nem voltak egyedül ezekkel a dilemmákkal, számonkérésekkel, ami különböző formákban még évekig elhúzódott.

Babits Mihály a *Nyugat* 1919. novemberi két számában megjelenő vívódása igen érzékletesen jelenítette meg, hogy mennyire az események sodorták ekkoriban az embereket, őt magát is, és amikor valaki azt hitte, hogy jót tesz, és a jó oldalon áll, utána derült ki, hogy mégsem, és utólag vonták felelősségre a korábban helyesnek vélt döntéséért, attól függően, hogy kik és mikor ítélték meg. Babits háborúellenes volt, majd a kommunista diktatúra időszakában az Írói Direktórium, később az Írók Szakszervezetének az alelnöke lett, és egyetemi tanári kinevezést kapott, amit az írói szervezetek 1919 őszén számonkértek rajta. Babits velük „vitatkozva” megálapította, hogy „nem láttam előre, hogy a forradalom vérbe és szennybe fúl. De ők – akik a háborút dalolták – előre látták-e a vereséget? Nem ígértek-e győzelmet végletekig? És ha én bűnös voltam: az ő bűnük volt atyja az enyémnek.”⁹⁹ A *Nyugat* következő számában megjelenő „vallomásában” mélyebbre ásott a nemzethez való viszonyában, és kijelentette, hogy „megtagadtam én, először a »nemzet« szent szavait, mert ölés és elnyomás eszközei lettek, azután az »emberközösség« szent szavait is, mert ölés és elnyomás eszközei lettek ezek is! [...] Én pedig ott ültem, a Katedrán, [...] mely a Megtiszteltetés helye helyett a Szégyen padja lett. [...] Ekkor ráeszmélt igazi magára, s borzadva nézett körül. Kik ezek? s mi történt?

▼

98 Romsics: *Dokumentumok*, 673.

99 Babits Mihály: Magyar költő kilenszáztizenkilencben, *Vita, Nyugat*, XII. évf., 1919/14–15, 918.

Evangéliumot hirdettek s Apokalipszis jött... [...] Új civilizációt ordítottak s már romboltak mindent, amit a háború meghagyott.”¹⁰⁰ Babits azt írja: „rossz politikus voltam és nem láttam előre, ami következett”.¹⁰¹ És ezzel nagyon sokan voltak így akkoriban. Végül Babits arra a következtetésre jutott, hogy „Itt nem lehet pártatlan maradni. Velünk vagy ellenünk: most színt kell vallani! – Bármit csinálsz: minden politika! – És gazember az, aki színt nem vall, s ki egyedül marad, összetörik a két malomkő között.”¹⁰²

Ezekben az években tömegek hittek a háborúban, majd a békében, a demokráciában, a népek önrendelkezésében, a köztársaságban, a szocializmusban és a kommunizmusban, a vallásban és az ateizmusban, az antantban és a bolsevik Oroszországban, az eredmény az ország és a nemzet szétesése, a polgárháború, a fokozódó terror és a nyomor lett. Így látta ezt a korabeli polgármester, Sándor István is: „a háború sok nyomorúsága, az erkölcsök ebből folyó elvadulása, kapzsiság, gyűlölködés, könnyű gazdagodási lehetőség, a könnyű pénzszerzés vágya, a háború alatt évről-évre fokozódott, eredményei gyűlölködésben, névtelen följelentésekben, fenyegetőzésekben [...] jelentkeztek”.¹⁰³ Kecskemét térségében ekkoriban különösen elharapózott az erőszak és a kegyetlenség, aminek az okát Sinkó Ervin egykori városparancsnok az emlékiratában az egymásra halmozódó és fokozódó brutalitásban találta meg, amit ő az „ellenforradalmárokkal” szembeni enyhe ítéletével sem tudott befolyásolni, megtörni. „A háború alatt [Kecskeméten – beszúrás R. R.] végeztek ki először egy katonát szökés miatt. A diktatúra idején ott hozták az első halálos ítéletet a diktatúra rendjének fenntartása érdekében – fosztogatás miatt. Kecskeméten írta a kecskeméti munkástanács intézőbizottságának elnöke [Buday Dezső – beszúrás R. R.] a Kecskeméti Magyar Alföld című napilapba: »Amíg az országban egy csupasz fa lesz, amíg minden fából nem lesz akasztófa, amíg lesz a burzsoáziának egy szál ruhája, addig nincs proletárdiktatúra.« Kecskeméten történt az én szeretetet prédikáló uralmam alatt, hogy Vén Andrást meggyilkolták. Kecskeméti születésű az a fehér tiszt, akinek nevéhez [Héjjas Iván – beszúrás R. R.] kapcsolódik a fehér terror legszörnyűbb vérengzése: az orgoványi tömeggyilkosság.¹⁰⁴ [...] Orgovány iskolapéldája az önmagát gyarapító

100 Babits Mihály: Magyar költő kilencszázötvenkilencben, Vallomás, *Nyugat*, XII. évf., 1919/14–15, 926.

101 Babits: Magyar költő ... *Vita*, 917.

102 Babits: Magyar költő ... Vallomás, 924.

103 Székelyné: *Az „aranykor”*, 92.

104 Héjjas Iván (1890–1950) Kecskeméten született földbirtokos családba, az első világháború végén tartalékos főhadnagy, majd a Tanácsköztársaság bukása után paramilitáris vezető, különítményparancsnok lett. A nevéhez, Prónay Pál századosdal együtt, számos önbíráskodás és politikai gyilkosság fűződik. Egyik alapítója és vezetője volt az Ébredő Magyarok Egyesületének. A Horthy-korszak egyik meghatározó szélsőjobboldali politikusa, Prónay Pállal az egyik eltervezője és irányítója volt az 1921-es nyugat-magyarországi felkelésnek. Az 1920-as években alkut kötött a kormánnyal, és konszolidálódott. 1927–1931 között a kunszentmiklósi választókerület parlamenti képviselője lett, később magas pozíciókat töltött be a Kereskedelmi-, és Közlekedésügyi Minisztériumban. 1944 végén a szovjetek elől Spanyolországba menekült, 1947-ben

erőszaknak.¹⁰⁵ Orgovány egy sora annak a sorozatnak, amelyet folytatni a legközelebbi magyarországi proletárdiktatúrában készülnek.”¹⁰⁶ Sinkó a visszaemlékezésében a következőképpen összegezte a korszakról és a helyi viszonyokról szerzett tapasztalatait: „Ma már nem látom külön a fehér terrort és a vörös terrort. Valóban dialektikusan egymást tartják, egyetlen – de végtelen – sorozatot alkotnak. [...] a gyűlöletre fokozott gyűlölet, a fokozott gyűlöletre még fokozottabb és így a máris elért örületig [...], ami ezt a gyűlöletet, ennek az önmagából gyarapodó és erősödő démonnak az uralmát megbonthatja az csak egy lényegében és megnyilvánulásában másik, vele ellentétes princípium: a szeretet, a megbocsátás, a jóság lehet.”¹⁰⁷

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Kecskeméti Református Egyházközség Levéltára (KREL) III/I. Kecskeméti Református Egyházközség iratai 1919–1925. 16. doboz

Kecskeméti Református Egyházközség Levéltára (KREL) Presbiteri jegyzőkönyv 1918–1923

DOKUMENTUMGYŰJTEMÉNY

Romsics Ignác (szerk.): *Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna–Tisza közti történetéhez*, Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1976

FELHASZNÁLT IRODALOM

Babits Mihály: Magyar költő kilenszáztizenkilencben, *Vita. Nyugat*, 1919. 14. szám

Babits Mihály: Magyar költő kilenszáztizenkilencben, *Vallomás. Nyugat*, 1919. 15. szám

Csunderlik Péter: A Galilei Kör és a szabadkőművesek. *Rubicon*, 2020/10. szám, 64–69.

Csűrös András Jakab: *Református egyházi élet a Tanácsköztársaság idején. A magyar reformátusság egy válságos korszakban*. Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2021

Fazekas Csaba: A „Vallásügyi Likvidáló Hivatal” 1919-ben. In Pölöskei Ferenc, Stemler Gyula (szerk.): *A múltból a jövőbe, Tanulmányok*. ELTE BTK, Budapest, 1997. 63–101.

a népbíróság távollétében halálra ítélte. 1950-ben, emigrációban, a spanyolországi Vigóban hunyt el. Kántás Balázs: *Héjjas Iván paramilitáris vezető és különítménye szerepe a Duna–Tisza közti fehérterrorban, valamint az ellenük lefolytatott ügyészi vizsgálat, 1920–1922*. Horthy-korszak Műhelytanulmányok, Budapest, 2020. 82–83.

105 A Kecskeméti Államügyészség vezetőjének jelentése alapján Héjjas Iván különítménye 1919. november 19-én éjjel 33 foglyot hurcolt el a helyi fogházból, többek között dr. Buday Dezsőt is, majd november 21-én reggel további három foglyot, köztük Berkes Ferencet is. A foglyokat brutálisan megkínózták és megölték. Romsics: *Dokumentumok*, 677–685. 1922 végéig Héjjas Iván különítménye, az Alföldi Brigád tagjai körülbelül 400 főt gyilkoltak meg. Kántás: *Héjjas Iván*, 16.

106 Sinkó: *Az út*, 147.

107 Sinkó: *Az út*, 147.

- Fejérdy András (szerk.): *A Tanácsköztársaság és az egyházak. Egyházpolitika, keresztényüldözés, egyházi útkeresés.* Szent István Társulat, Budapest, 2020
- Gyenesei József: A kecskeméti direktórium politikai túsza 1919-ben. *Múltbanéző*, 2019/15, https://mnl.gov.hu/mnl/bkml/multbanezo_15_5 (Utolsó megtekintés: 2023. március 22.)
- Gyenesei József: Kísérlet a kecskeméti öröshatalom megdöntésére 1919 tavaszán. A szentkirályi ellenforradalom története, Forrásközlés. *Múltbanéző*, 2019/15, https://mnl.gov.hu/mnl/bkml/multbanezo_15_6 (Utolsó megtekintés: 2023. március 22.)
- Hahner Péter: Proletárdiktatúra vagy kommunista diktatúra? *Rubicon*, 2019/4. szám, 62–73.
- Hatos Pál: 1919 paradoxona: a bolsevizmus egyházgyűlölete és vallásos vonzereje. In Fejérdy András (szerk.): *A Tanácsköztársaság és az egyházak. Egyházpolitika, keresztényüldözés, egyházi útkeresés.* Szent István Társulat, Budapest, 2020. 114–141.
- Hatos Pál: „Magyar szabadkőműves imádatl csak a magyarok Istenének tartozik.” Szabadkőművesek és az őszirózsás forradalom. *Rubicon*, 2020/10. szám, 70–71.
- Hatos Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2016
- Joós Ferenc: Buday Dezső. *Tiszatáj*, 1968/10. szám, 934–937.
- Kántás Balázs: *Héjjas Iván paramilitáris vezető és különítménye szerepe a Duna–Tisza közti fehérterrorban, valamint az ellenük lefolytatott ügyészi vizsgálat, 1920–1922.* Horthy-korszak Műhelytanulmányok, Budapest, 2020
- Kenyeres Ágnes (főszerk.): Magyar Életrajzi Lexikon. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (Utolsó megtekintés: 2023. április 25.)
- Kovács Bálint: *A kecskeméti szolgálat évei 1942–1957.* Emmaus Kiadó, Kecskemét, 2006
- Ligeti Dávid: Kitért a proletárdiktatúra! Március 20–21. krónikája. *Rubicon*, 2019/4. szám, 4–12.
- Péterné Fehér Mária, Szabó Tamás, Székelyné Kőrösi Ilona: *Kecskeméti életrajzi lexikon*, Kecskeméti Lapok Kft., Kecskemét Monográfia Szerkesztősége, Kecskemét, 1992
- Pintér Ilona: *A Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára XIV. Személyek fondőcsoport repertórium*, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 2000
- Rigó Róbert: A német megszállás, a front átvonulása és az azt követő időszak Kecskeméten, Interjú Kovács Bálint református lelkésszel, Forrás, 2009/6. szám, 22–37.
- Rigó Róbert: *Elitváltások évtizede Kecskeméten (1938–1948)*, ÁBTL–Kronosz, Budapest–Pécs, 2014
- Rigó Róbert: A kecskeméti sajtó az első világháború időszakában. In Gyenesei József (szerk.): *Hátországban, Kecskemét az I. világháború idején.* Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára, Kecskemét, 2015. 267–297.
- Rigó Róbert: Kecskemét helye a városhierarchiában és társadalmi változások a népszámlálások tükrében. *Forrás*, 2016/7–8. szám, 81–97.
- Rigó Róbert: Egy következetes személyiség – embert próbáló időkben. Tóth László politikai szerepvállalásai, irodalom- és sakkszervező munkássága Kecskeméten. In Slachta Krisztina, Bánkuti Gábor, Vonyó József (szerk.): *Sed intelligere. Tanulmányok a hatvanöt éves Gyarmati György tiszteletére.* Kronosz, Pécs, 2016. 267–281.
- Sinkó Ervin: *Az út. Naplók 1916–1939.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990

- Szabó Bence: „Nincs már nékem ruhám, az oláh letépte, mikor a két karom a hazámat védte.”
Az 1919-es román megszállás kecskeméti eseményei. In Gyenesei József (szerk.): *Hátországban. Kecskemét az I. világháború idején*. Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára, Kecskemét, 2015. 403–545.
- Szakál Ádám: *Pesti piaristák a Tanácsköztársaság idején*, https://blog.budapest.piarista.hu/uploads/blog/667/fajlok/_tanulmany_szakal_adam_tanacskozti.pdf (Utolsó megtekintés: 2023. március 16.)
- Szapponos Károly: *A Kecskeméti Református Egyház és iskolái története 1564–1931*. (1931, reprint)
In: Szabados László (szerk.): *Fejzetek a 400. tanévét ünneplő Kecskeméti Református Gimnázium történetéből 1564–2006*. Emmaus Kiadó, Kecskemét, 2006
- Szilágyi Zsolt: *Alkalmazkodó mezőváros, Forrás*, 2020/7–8. szám, 13–36.
- Székelyné Kőrösi Ilona: *Az „aranykor” után. Egy elfelejtett polgármester: Sándor István*, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Katona József Múzeuma, Kecskemét, 2008
- Tengely Adrienn: *A magyar egyházak a forradalmak korában*, Líceum, Eger, 2011

Pál Sándor Attila

A múlt mint munkahely

László Ferenc: *Honi bestiárium* és György Péter: *A gyanútlanlanság vége*

„A múlt egyrészt idegen ország, másrészt egyszerűen munkahely, de mindannak, amit az ember ott tesz vagy nem tesz, köze nincs ahhoz, hogy tudja-e, mit jelent gyászolni, kit meddig és miért.”

György Péter¹

Mit lehet kezdeni a kulturális, irodalmi felejtéssel, s mit lehet tenni ellene? Kell-e egyáltalán, hiszen egyfelől szükséges, fontos és elkerülhetetlen jelenségről van szó, másfelől viszont a száguldó időben a pazarlás is nagyobb: mintha az emlékezet rostáján egyre nagyobb lyukak tátonganának. Nagyon másként, de ezekre a kérdésekre is válaszokkal szolgálnak László Ferenc és György Péter könyvei, s így kerülhettek egymás mellé ebben a kritikában.

Szörnyek könyve

Pierre Bourdieu írja *A művészet szabályai* című könyvében: „Mellékesen láthatjuk, mit is jelent az érv, hogy az irodalom szociológiája (vagy társadalomtörténete), amit gyakran egyfajta irodalmi statisztikával azonosítanak, bizonyos szempontból szükségszerűen a »különbségek megszüntetésével« jár a művészi érték tekintetében, mert »rehabilitálja« a másodrangú szerzőket. Mégis minden amellet szól, hogy szem elől tévesztjük a fennmaradtak egyediségének lényegét, sőt nagyságának megértését, ha eltekintünk a kortársak egész univerzumától, akikkel és akik ellenében saját egyéniségüket megteremtették. Amellett, hogy a leértékelt szerzők is hozzátartoznak az irodalmi mezőhöz, és ők biztosítják számunkra a mező határainak, s ezzel együtt határainak megragadását, bukásukkal vagy rossz ízű sikerükkel, továbbá pusztán csak az irodalomtörténetből való eltűnésre ítéltégükkel is módosítják a mező működését a pusztta létükön és a létezésükre jövő reakciókon keresztül. Egy olyan elemző, aki a múltból csak azokat a szerzőket ismeri, akiket az irodalomtörténet megőrzésre méltónak nyilvánított, az a megértés és értelmezés

▼

¹ Az idézet *A gyanútlanlanság vége* 193. oldaláról származik.

alapvetően hibás formájára ítéli magát. Tudatlanságában az akció-reakció logikát követve csak azokat a hatásokat képes rögzíteni, amelyeket az általa nem ismert szerzők fejtettek ki azokra a szerzőkre, akiket értelmezni szándékozik és akik tevélegyes elutasításukkal hozzájárultak amazok eltűnéséhez; ezzel megtagadja magától mindannak valódi megértését, ami a fennmaradt munkáiban és elutasításaikban az elsüllyedt szerzők tettének és létének közvetett terméke.”²

Akárha László Ferenc könyve e megfontolandó és fontos tézisek illusztrációjaként született volna: 33 portrét és pályaképet tartalmaz a XX. századi magyar irodalomból, mint azt az alcím is leszögezi, s nem a vitathatatlan tekintélyű, divatos vagy kellemesen olvasható és dicsérhető szerzőkből válogat. Ugyanakkor „[e]z a könyv nem irodalomtörténeti és pláne nem irodalomtudományi szakmunka.” (7.) – szól rögtön az előszó első mondata, ami egyfelől kissé indokolatlanul defenzív még minden előtt, viszont tiszteletreméltóan őszinte is, hiszen nem árul zsákhamacskát. Mint írja, vállaltan szubjektív válogatásról van szó, s nem feltétlenül az elgurult és elveszett gyöngyök összekapdosásáról, hiszen rossz írókról is szó van, poros művekről, melyek inkább érdekesek és tanulságosak, mint elsőrangúak, jellemtelen skriblerekről, akiknek adott esetben az élete volt rendkívül érdekes. Viszont a szerző állítása szerint csak olyan művekről és olyan írókról írt, amiket és akiket valóban olvasott, ami, persze, manapság szintén dicséretes becsületességre vall.

A szövegek eredetileg a *Magyar Narancs* Elsüllyedt szerzők című, meglehetősen hektikusan jelentkező cikksorozatában jelentek meg. A rovat mindezidáig utolsó írása, ha a lap internetes archívuma nem csal, 2021-ben jelent meg,³ s egyik legemlékezetesebb darabja véleményem szerint Lengyel Imre Zsolt esszéje volt Sásdi Sándorról⁴ (a sorozatot felvezető beszélgetést pedig Bán Zoltán András és Bojtár Endre folytatták le, immár 17 évvel ezelőtt)⁵. Ide készültek tehát László írásai eredetileg, s ezeket gyűjti egybe a könyv (nem hiánytalanul, a Justh Zsigmond-portré például kimaradt). Vállaltan a másod-harmad-sokadvonalaról van szó, ami nélkül nincsen első osztály sem, hiszen jó, ha az ember zseniális, de nem árt valamihez képest annak lenni. Lényegében tehát arról van szó, hogy ezek a szerzők a magyar irodalom elfeledett, sötét vermekbe száműzött szörnyei, akiket most megmutat az érdeklődőknek a rémmester. Én pedig biztosan ideális közönsége vagyok egy ilyen *freak show*-nak.

2 Pierre BOURDIEU, *A művészet szabályai. Az irodalmi mező genezise és struktúrája* (fordító: SEREGI Tamás). Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, Budapest, 2013. 91.

3 LEGÁT Tibor, *Aki jobban szeretett írni. Feleki László (1909–1989). Elsüllyedt szerzők* L. 2021. május 12. Link: <https://magyarnarancs.hu/sorkoz/aki-jobban-szeretett-irni-238390> Utolsó letöltés: 2023. május 9.

4 LENGYEL Imre Zsolt, „Beleszteroltam a szenvedést”. *Sásdi Sándor (1898–1992). Elsüllyedt szerzők* XXXVII. Magyar Narancs, 2013/40. 36–38.

5 *Nem kanonizált kánonok. Bojtár Endre és Bán Zoltán András beszélgetése.* Magyar Narancs, 2006. február 23. Link: https://magyarnarancs.hu/konyv/nem_kanonizalt_kanonok_-_bojtar_endre_irodalomtortenesz-65189 Utolsó letöltés: 2023. május 9.

Hogy mennyire nem irodalomtörténetről van szó, hanem sokkal inkább okosan csevegő, igényes ismeretterjesztésről, azt rögtön az első, Abody Béláról szóló írás megmutatja. „A gyomorfekélyesen humortalan években üdítőleg hatott bohém derűje, basszusban eldörmögött tréfáinak áradása, s a zordan pártszerű autodafék színterein elcsodálkoztak feleselésre kész svádáján, a hivatalos sorvezetőt mellőző gondolatmenetein.” (12.) – megannyi léha állítás, a jó mondat oltárán áldozó fecsegés, aminek semmi helye nem lenne irodalomtudományos munkában, cserébe viszont jó, horribile dictu – szórakoztató olvasni.

Mind a harminchárom szerzőről alapos és érdekes portrét kapunk. Ezek voltaképpen mind olvasási ajánlatok, tehát nem arról van szó, hogy László Ferenc végig nyálazta helyettünk ezt a sok poros, antikváriumok és könyves szekerek polcain életüket szomorúan tengető műveket, s így hál’ Istennek nekünk már nem kell, illetve itt van egy ügyes kézikönyv, egy kivonat, *Nemkötelezők röviden*; hanem valóban kedve támad az embernek Abodyt, Illés Endrét, Nagy Endrét olvasni (igazán talán csak Kovai Lőrincet és Pekár Gyulát nem). Szerzteágazón irányítja olvasmányokhoz az érdeklődőt, s korántsem csak a tárgyalt szerzőkéihez. Az egyes írások az írók neve szerint, alfabetikus sorrendben következnek, Hegedüs Géza *Arcképcsarnoka* is eszünkbe juthat – vagy a Búvár Zsebkönyvek egy soha el nem készült, *Elfeledett írók* című kötete is lehetne, az *Egyszervolt állatok*⁶ mintájára (ugye: bestiárium).

László fókuszpontjai és vesszőparipái elég pontosan azonosíthatók. Ahol a zeneirodalom, a színház, az opera is belejátszik a képbe, ott fénylik fel igazán a szerző tolla, ott kap új lendületet és jön igazán indulatba. Bár egyébként is imponáló könnyedséggel ír, ezeknél a szakaszoknál tényleg szalad a szöveg, élvezettel rajzolja fel a teátrumi viszonyokat, a miliőt, a díszletet, a színházépületet is akár, s ha a szerzőnek volt drámaírói tevékenysége is (pl. Bánffy Miklós, Háy Gyula, Heltai Jenő, Herczeg Ferenc, Illés Endre, Karinthy Ferenc stb.), akkor arról biztosak lehetünk, hogy bőséggel lesz szó, akár érdemein felül is, akkor is, ha marginális író életművének marginális szeletéről van szó. Például Heltainál is a színpadi, társasági, pesti forgolódásra esik messze a legnagyobb hangsúly, holott remek regények, versek, novellák szerzője is, nem beszélve a közelmúltban kiadott naplójáról, melynek fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni.⁷ Másik – bevallott – elfoglaltsága a kitüntetett figyelem a kabarészerzők iránt, ami a legjobb szövegeket is eredményezi. Darvas Szilárdnál a figura és a felvillantott írások (az újra kiadandó paródiakötet!) érdekességén túl elgondolkodtató az egykorú közeg felmerülő vádja, hogy tudniillik elaprózta volna tehetségét, adós maradt a nagy művel – ez

▼

6 FARKAS Henrik, *Egyszervolt állatok* (grafikus: VERESS László). Móra Könyvkiadó, Budapest, 1986.

7 HELTAI Jenő, *Négy fal között. Naplójegyzetek 1944–1945*. Magvető Kiadó, Budapest, 2017.

kísértetiesen emlékeztet egy jóval korábban elhunyt, humorral is bőséggel foglalkozó szerző megítélésére, akit Karinthynek hívtak. Kellér Dezső visszaemlékezései is igen fontosnak tűnnek, Nagy Endre esetében pedig azt is írhatnám, hogy a kötet logikája nem engedte meg, hogy kimaradjon. Őt László a nagy magyar emlékirók közé sorolja, joggal, s ez a szöveg (is) valódi újrafelfedezés, azonosítható benne a verdikt, éppen csak nem íródik le, hogy nagy író, méltatlanul elfeledett nagy magyar író. Tabi Lászlónál pedig gyakorlatilag egy letűnt humor, attitűd elsíratása történik, esetében nem a vélt vagy valós irodalmi érték van fókuszban.

Az érdemekről még. Fehér Kláránál remek meglátás, hogy a rendszer emberként Fehér írói rendszere is a kontinuitás-diszkontinuitás problémájával küszködött, mint a kádárizmus maga, az írás idézett verszárlata pedig telitalálat, egy patológiusan korjellemző társutas vagy inkább hívő (csúcs)értelmiségi karrier rajza a Kádár-korszakból. Galsai Pongrácnál, mint más esetekben is, igen pontosan lövi be László, mi avult és mi nem (néha még arányokat is megad, ami már problémásabb, pl. „felében-harmadában”), s a zárómondatot nem tudom nem idézni, némi szomorúsággal vegyes egyetértéssel: „Úgy lehet, vele halt ki végleg a magyar irodalomból a nyájas barátságosság, a szelíden duhaj poharazgatások társasági derűje.” (65.) Akiknél egyértelműen állást foglal az újraolvasás mellett, s leteszi a garast abban a tekintetben, hogy fontos és jó írókat nem olvasunk, az Határ Győző, Illés Endre, Kellér Andor (itt úgy tűnik, mintha valójában nem is lenne elfeledve, sőt, bár az állítólag élő és viruló Kellér-tábort nem nagyon látni), Móra Ferenc, a már említett Nagy Endre, Nagy Lajos, Sötér István, Szobotka Tibor és Thurzó Gábor. Minddel egyetérthetünk.

Herczeg Ferencsel kapcsolatban mértéktartóan, erényeit elismerve nyilatkozik, nem engedve semmilyen irányú elfogultságnak, ez mindenképpen megsüvegelendő, s valódi újraolvasásról számol be. Illés Béláról kemény, de nem jogtalan az ítélete („[m]ár életében menthetetlenül tegnapi, sőt tegnapelőtti szerző vált belőle” – 127.). A Kovai Lőrinc-esszét olvasni rettenetes és éppen ezért szórakoztató, bár remélem, őszintén, hogy László nem olvasta végig a Kovai-oeuvre-t, bármennyire is igaza van Réz Pálnak azzal kapcsolatban, hogy az ember legszívesebben rossz könyveket olvas.⁸

Sok esetben maga az életpálya, a karrierút az igazán érdekes, nem maguk a művek, ezzel együtt is sok a pszichologizálás, László olvasatában a szerző ugyan halott, de nagyon is élt, s ez vastagon és menthetetlenül meghatározta azt, amit írt, írhatott vagy írni tudott. A vélelmezhető lélektan, a sors sok esetben fontosabb, mint az író, azaz az ember az érdekes, aki történetesen író, és némely pontokon

▼

8 Réz Pál – PARTI NAGY Lajos, *Bokáig pezsgőben (hangos memoár)*. Magvető Kiadó, Budapest, 2015. 286.

hálások lehetünk, hogy László Ferenc vállalta az újraolvasás hálátlan, de valószínűleg szórakoztató s némileg perverz ódiumát.

A könyv szövegeinek nyelvezetéről kell még pár szót ejteni. László „elbeszélői” hangja egy rendkívül művelt, fesztelen, olykor pikírt, de mindenképpen kellemes, szellemes társalgóé, akivel szívesen beszélgetünk, s szívesen hallgatjuk történeteit, viszont idővel feltűnik, hogy helyenként mennyire modoros. A bravúros(nak) gondolt megfogalmazásmód idővel inkább fárasztónak, kimódoltnak hat. Kedvenc szavai a „sváda”, az „irály”, illetve a „tárgyazza”, azaz hogy a művek, legyenek azok drámák, regények vagy versek, ezt meg azt az időszakot, témát tárgyazzák. Csak egy mondat a túlhajtott szellemeskedésre a Határ Győző-portréból: „Enciklopédista feneöregként a legkülönfélébb műfajokban alkotott, regénybe és drámába egyaránt belebrummogta filozófiai mestergondolatainak öszvérbasszusát.” (83.)

Mindezzel együtt is, László Ferenc könyve remek, szórakoztató könyv – igazi ínycsecknek való, s igazán sokat tesz azért, hogy megmentsen valamit abból, ami elmúlt, nem patetikusan és ódivatúan érte mindezt, hanem abban az értelemben, hogy valóban (újra)olvasásra sarkall, és ez igen nagy dolog. Elfeledett szerzők újrafelfedezésére buzdít, bár lehetséges, hogy e lelkesítést csak én olvastam ki a könyvből.

(Kérdés persze, ki és milyen paraméterek szerint számít elfeledettnek? Egy százötven éve elhunyt költő, aki már akkor sem volt ismert, amikor élt? Egy író, aki ötven évvel ezelőtt szakmailag a csúcson volt, de mára azt sem tudják, hogy létezett? S mi alapján válik érdekessé az újraolvasásra? Mert érdekesnek tűnik valamilyen homályos megérzés alapján? Mert tudhatóan fordulatossá volt az élete? Mert valamely műve, művei rendkívül népszerűek voltak annakidején, tehát közelebb hozhatják a kort, amiben sikerük volt [tehát társadalomtörténetileg érdekesekek]? S elfeledett-e a közelmúlt purgatóriumába került szerző, akiről időnként, akár gyakran feljön a szó, de valójában [már] nem olvassuk? Mi van, ha például Esterházy Péter is itt van most?)

Radnóti Sándor *ÉS*-beli kritikájában⁹ közzétette a maga listáját, hogy kikről látna szívesen hasonló portréesszékét, s bár nyilvánvaló, hogy az ember ilyenkor leginkább saját maga elé helyez megugrandó léceket, én is felvezetem a saját válogatottamat (s bár bőséggel lenne, kerülve az átfedést), és remélve, hogy a közeljövőben születik róluk újraolvasó esszé (és mert *namedroppingolni* jó).

Beszéljünk majd még többek között Apáti Miklósról, Arany Lászlóról, Baka Isvánról, Beney Zsuzsárról, Benjámin Lászlóról, Cholnoky Lászlóról, Cseres Tiborról, Csoóri Sándorról, Darvas Józsefről, Devecseri Gáborról, Fodor Andrásról,

▼

9 RADNÓTI Sándor, *Olvasni jó*. Élet és Irodalom, LXVI. évfolyam, 29. szám, 2022. július 22. Link: <https://www.es.hu/cikk/2022-07-22/radnoti-sandor/olvasni-jo.html> Utolsó letöltés: 2023. május 11.

Gelléri Andor Endréről, Hatvani Dánielről, Illyés Gyuláról, Juhász Ferencről, Juhász Gyuláról, Kormos Istvánról, Lovass Gyuláról, Moldova Györgyről, Nagy Gáspárról, Rónay Györgyről, Szabó Istvánról, Szabó Pálról, Szécsi Margitról, Szép Ernőről, Tersánszky Józsi Jenőről, Utassy Józsefről, Vas Istvánról, Zám Tiborról és Zelk Zoltánról is, jó?

A purgatórium könyve

György Péter legutóbbi könyvéről írva¹⁰ kifejeztem abbéli reményemet, hogy a szerző a továbbiakban sem köt majd semmiféle kompromisszumot abban a tekintetben (sem), hogy miről ír. Örömmel konstatálhatjuk legújabb könyvét forgatva, hogy ez bejött, viszont ha a *Faustus Afrikában* esetében detektálható volt némi széttartás és kiábrándultság, akkor *A gyanútlanság vége* inkább szomorúbb és rezignántabb, ugyanakkor személyesebb is.

A kötet György Péter tanulmányait, esszéit, kritikáit gyűjti egybe a 2018–2022 közötti évekből, nem hiánytalanul, de a szinte már megszokottnak mondható eklektikussággal, hiszen szó van irodalomról, képzőművészetről, építészetről. Ami összefogja ezeket, az leginkább az emlékezet kérdésköre, pontosabban az emlékezet, az emlékezés lehetőségeinek, lehetetlenségeinek, helyeinek, alkalmainak, mulasztásainak és feladatainak vizsgálata.

Az első írás Csoóri Sándorról szól, illetve naplói örvén egy attitűdről. György Péter alapkérdése, hogy miként lett elhivatott, nemzetpolitikai kérdésekkel foglalkozó nagy ember a szépreményű költőből, bár felmerül, hogy egyik a másiknak ellenpontja-e, illetve szükségképpen értékvesztéssel vagy meghasonlással jár-e ez a pozícióváltás (pozícióvesztés, pozíciószerzés)? Kitüntetetten fontos volt Csoóri számára a küldetesség tudata, az irodalom fontossága, alakító-megtartó szerepe, s ennek a világ és a történelem végleges megváltozásával bekövetkező teljes hanyatlása magyarázhatja Csoóri zavarán túl egy teljes műfaj, a szociográfia hanyatlását és eltűnését is (ezt én teszem hozzá). Ez a szöveg egy szerepfelfogástörténet, melyet e tanulmánnyá növesztett kritikában igyekszik feltárni György Péter, szerintem sikeresen, s mintegy hozadékként arra is ráirányítja a figyelmet, hogy mennyire újra kéne olvasni és értékelni Csoórit is, versestől, esszéstől, szociográfiástól, mert menthetetlenül süllyed, egyre mélyebbre az emlékezet mélységes mély tengerárkába, s nem tudom, ki lesz az a szabadtüdős bűvár, aki utánakap, és felszínre rángatja.

▼

¹⁰ PÁL Sándor Attila, *A realizmusra várva*. Élet és Irodalom, LXIII. évfolyam, 17. szám, 2019. április 26. Link: <https://www.es.hu/cikk/2019-04-26/pal-sandor-attila/a-realizmusra-varva.html> Utolsó letöltés: 2023. május 11.

Minden, a kötetben található írás megjelent már előzetesen folyóiratban, kivéve egyet, amelynek címe *Az emlékezet próbái: Kertész Imre – A holokauszt kontextusai és az irodalmi jelentésváltozások kérdése*. György Péter az Alon Confino-féle Alapító Múlt-fogalommal dolgozik, némiképp összekapcsolva Bibóval: létezővé kell tenni, újra- vagy inkább egyáltalán megalapítani a holokausztról szóló részét a múltunknak, hogy változás legyen, hogy létezőnek lehessen tekinteni, hogy legyen miről elrugaszkodni, mihez képest beszélni – ha jól értettem az alapvetést. „A kérdésem tehát az, hogy az elmúlt évtizedek megannyi vitatott holokausztjelentését követően van-e lehetőség a holokausztnak a magyar társadalomtörténetbe, tehát a kulturális világokba való végleges beemelésére.” (33.) Ebben az összefüggésben a holokauszt a magyar társadalom alapkérdésévé válik, ha tetszik, alapító kérdésévé, ez György Péter szerint Kertész felismerése is. Rendkívül érdekesnek találtam a két publikálatlan regénykezdeményt, melyekkel foglalkozik, az *Én, a hóhért* és *A szodomai magányost*, reméljük, mihamarabb elérhetőek lesznek a nagyközönség számára.¹¹ A tanulmány második része *A trauma egyidejű és utólagos leírása és leírhatatlansága* címet viseli, s a vészorszakban elpusztult, illetve azt túlélő áldozatok naplóiról szól, a harmadik pedig leginkább arról, hogy milyen egyéb, nem nyelvi feldolgozásai, megjelenítési formái vannak még a holokausztnak, lehetnek-e egyáltalán. Ez a rész Jane Korman és Adolek Kohn videóperformanszáról szól főként, az auschwitz-i táncról Gloria Gaynor *I Will Survive* című számára, ugyanakkor a szerző azon állítását, hogy mintha mindebben láthatatlanul Kertész is ott lenne, azaz hogy a holokauszt színrevitele, performatív aktusban való transzformációja összekötné őt a videóperformansz alkotóival, s megidézné, furcsállva olvastam.

A Kertész-tanulmány¹² egy szintén bőséges Petri-tanulmány követi (*Nincs mit keresnünk itt tovább – A Petri-paradigma*), amely Petri gondolkodástörténetének és életműszervező alaptraumájának (Kepes Sára öngyilkossága) felvázolása után/közben a Petri-poétika, a Petri-oeuvre hanyatlástörténetként való elgondolásával megy szembe. Szól a fiatal Petri vívódásairól többek között a marxizmus–kereszténység összeegyeztethetőségéről (gimnazistaként!), s itt kell megjegyezni, hogy György Péter e munkában szintén kivételes forrásból dolgozhatott, amikor is hozzáfért Petri beszélgetéseéhez utolsó élettársával, pontosabban annak kéziratához, mely '89-ben készült. Az utolsó előtti rész zárása így szól: „Petri költészete példátlanul fontos üzenet a palackban, a magyar költészet számos regiszterét használó, vitathatatlan erejű szövegek összessége, amely lefordította annak a szubkultúrának

▼

11 Ebbeli reményét György Péter is hangsúlyosan kifejezi a tanulmány negyedik, záró részében, sőt, véleménye szerint a teljes Kertész-értést jelentősen befolyásolhatná publikálásuk.

12 Kertész esetében bonyolítja a kérdést, hogy akár tetszik akár nem, az is vastagon emlékezet(politika)i problematika, hogy egy finoman szólva is furcsán és átláthatatlanul gründolt és működő intézet viseli a nevét, mely ráadásul már Petri György hagyatékának őrzője is.

a kérdéseit, amelynek nyomai ma már elmosódóban vannak.” (103.) A magam részéről csak annyit fűznék ehhez hozzá, hogy Petri költészete véleményem szerint ennél jóval, jóval több.

Az idézett részt követően, a 104–105. oldalon bukkan fel először Károlyi Csaba nevezetes, „süllyedős” megállapítása,¹³ ami egyrészt nyilvánvalóan igazságtalan volt, másrészt a Petri-recepció egyfajta vesszőparipájává, *trigger point*-jává vált, minden tisztelettel együtt szerintem messze túlértékelve és túldimenzionálva ezt a kritikát, s mintha maga ez a hosszú tanulmány is egy elnyújtott viszontválasz volna erre a szerencsétlen írásra. Különösen a Petri-szöveg vége világít rá, hogy ez az írás szándéka szerint egy nagy visszaemelő, megemelő tanulmány akar lenni. S bár nem ördögtől való Kepes Sára öngyilkosságát mint bűvópatakszerű főmotívumot ráolvasni az egész életműre, de azért ennél elágazóbbnak, gazdagabbnak látom az életművet, azzal együtt, hogy érteni vélem, hogy ez valamiféle fekete forrásvidék, a Petri-folyamot már nem messze a forrástól „szennyező”, sötét csermelyecske, mely nem tud feloldódni egészen a torkolatig.

Mint talán látható az eddigiekből is, György Péter nem olyan értelemben foglalkozik elfeledett szerzőkkel, mint László Ferenc, ő sokkal inkább a közelmúlt, félmúlt inkább félreértett, alig vagy éppen túl sokat emlegetett és kontextusát vesztett, vagy diskurzusában kontextust tévesztett szerzőit „tárgyazza” (copyright László Ferenc), és annak az okait kutatja, hogy ez miért van így. Áll amellet a bizonyos purgatórium mellett, és miután megértette, mit keresnek ott ezek az alakok, finoman kiszedné onnan őket, csak félt, hogy ha benyúl értük, megégeti magát. Az viszont jól láthatóan nem érdekli, hogy milyen sérüléseket szenvedhet ennek következtében, s ez így van jól.

A következő, Rajk László-tanulmányt a fikcionalizmus fogalma szervezi, Kripke könyve alapján,¹⁴ s foglalkozik benne a kommunista belügyminiszter, Rajk László életével, perének körülményeivel és kontextusával, majd pedig fia álneveken töltött életszakaszaival, s a nevekkel és a rendszerrel szemben kialakított megküzdési stratégiáival. (Igen fontos futam a szovjet kirakatperekről mint rituális eseményekről szóló szakasz, melyek mintegy beavatási szertartások működtek a párt szent berkeibe a nép számára a Szovjetunióban, s ezek magyar változatai, a koncepciók perek nem bizonyultak másnak, mint üres másolatoknak, a politikai fikcionalizmus romlott, rontott példáinak.) Itt kell megjegyezni, hogy György Péter általában feltűnően és kiugróan megemeli szövegeinek végét. Ez korábbi esszéi, tanulmányai esetében is jellemző volt, de ebben a könyvben, s kifejezetten ennél a szövegnél különösen is az. Hogy mire is gondolok: „Itt van a történet

▼

13 KÁROLYI Csaba, *A Petri-mitosz vége*. Élet és Irodalom, LII. évfolyam 1. szám, 2008. január 4. Link: <https://www.es.hu/cikk/2008-01-14/karolyi-csaba/a-petri-mitosz-vege.html> Utolsó letöltés: 2023. május 11.

14 SAUL A. KRIPKE, *Megnevezés és szükségesség* (fordította: BÁRÁNY Tibor). Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007.

vége. Rajk és a szülei ma közös sírban nyugszanak, elég távol a Munkásmozgalmi Panteontól, és ugyancsak jóval odébb Kádár sírjától – annak a Kádárnak a sírjától, aki élete utolsó, sokszor emlegetett és félreértett beszédében éppúgy felidézte Rajkot, mint Nagy Imrét, igaz, a nevük nélkül: a gyilkosságok mindegyikében való részvételétől sújtva. Rajk László, az apa története mindannyiunkra tartozik. Tartozik ránk a politikai fikcionalizmus áldozatává lett kommunista meggyilkolásának, kivégzésének története. És tartozik ránk a fiának, Rajk Lászlónak, annak a szabad és végtelenül egyenes, türelmes és háboríthatatlanul tisztességes embernek a munkássága, aki felbonthatatlan ellentmondások között nőtt fel, élete le az életét – szabadon, úgy, hogy közben soha nem felejtette el, hogy mi történt és történik vele minden áldott nap.” (148.)

A kötet eddig tárgyalt első fele megítélésem szerint a súlyponti rész, mind terjedelmét, mind fajsúlyát tekintve, ám a könyv második felébe került, rövidebb írások sem kevésbé érdekesek, s itt bukkan elő igazán a személyesség, ami ugyan nem volt idegen eddig sem a szerzőtől, de talán nem volt ennyire artikulált. A *Feltétel nélkül* című írás a kötet legszebb szövege, a pannonhalmi erdei kápolnáról szól, míg a *Kibékülés* kiállításkritika, szintén az apátságról/ból, pontosabban egy ott megrendezett kiállításról, átszöve a Varga Mátyás-féle zaklatási ügy és az arról való hallgatás problematikájával. (Eredeti megjelenési helye az írásnak egyenes és bátor módon a *Pannonhalmi Szemle* volt.) Itt jegyezném meg röviden: érdekesnek tartom, hogy bár György Péter hétről hétre ír kiállításokról az *ÉS*-be, ezek közül az aktuális írások közül egy sem ment át a rivaldán, nem került bele ebbe a kötetbe. Nyilvánvaló persze, hogy egy-egy kiállításnak szabott ideje van, performatív, abban az értelemben, hogy ugyanúgy soha többé nem lehet megcsinálni, miután szétszedték, leszedték, evidensen az az időpillanat, kontextus sohasem jön már vissza, újra el, még ha centire sikerül is az alkotásokat ugyanúgy elhelyezni – mint ahogy egy színikritikus is bizonyos szempontból romlandóbb anyaggal dolgozik adott esetben, mint egy irodalomkritikus. Mégis: talán nem volna tanulság nélkül való ezeket a kritikákat is egy kötetbe gyűjteni, hiszen igen sajátos panorámát nyújtana az elmúlt évek kortárs magyar képzőművészetéről – és főleg annak reprezentációjáról.

Az Örkény István egyperceseiről és Réber László rajzairól szóló írásból főként az egypercesek félreértéséről írottak voltak számomra fontosak (173.) míg a *Lourmarin*, *Farkasrét*, *Port Bou*, a *Lista* egy kissé széttartó temetőantropológiai remeklés Camustól a pannonhalmi temető szerzetesparcelláján át Walter Benjamin voltaképpen imaginárius spanyolországi nyughelyéig és a névtelen, tengerbe vesző menekültekre való emlékezés lehetőségeiig. Itt olvashatjuk ezeket a sorokat:

„Miként gyászoljuk meg azokat, akiket mi temetünk el, és teljesen ismeretlenek lévén, gyászoló gyülekezet sincs, s nem is hiányoznak senkinek? Zavarunk feloldhatatlan. Itt »nyugszanak«, de máshol hiányoznak; hiányzik lezáratlan tör-

ténetük, a temetetlen, temetésre váró holtak hiánya nem egykönnyen felejthető. Itt »lelték halálukat«, és máshol, egy másik időszámításban, egy idegen galaktika mélyén valaki naponta várja, hogy hírt kapjon róluk, azokról, akik már nem beszélnek soha többé, s akikről mi sem beszélünk többé.” (214.)

A kötetcímadó szöveg a legszemélyesebb talán mind közül, s meggyőzően érvel amellett, hogy a 2020-as évben valami végérvényesen megváltozott, eltört (miként a '74-es, átkozott évben Cseh Tamásnál és Bereményi Gézánál, csak jóval konkrétábban és egyúttal visszavonhatatlanabban). Az utolsó szöveg pedig szintén egy kiállításról szól, a Tandori-házaspár emlékkiállításáról a Virág Benedek Házban. A verebegről, akiket eltemettek a Tabánban, végtisztességet kaptak, s a halál és az élet botrányáról, mintha volna különbség ember és madár személye között a Tandori-univerzumban, minthogy nincsen. Tandori társadalmon belüli vagy kívüli társadalma, mikro- vagy makrovilága egyenrangú és teljes életeket vonultat(ott) fel, teljes viszonyrendszerekkel, halállal, létezással, bonyodalmakkal, aggódalmakkal, tragédiákkal, veszteségekkel, s hogy történetesen madarak, medvék, lovak népesítették be ezt a világot, az nem releváns, nem kevésbé releváns, mint ha emberek lettek volna.

Mit lehet kezdeni tehát a kulturális, irodalmi felejtéssel, s mit lehet tenni ellene? Kell-e egyáltalán? Utóbbi kérdésre a válasz csakis határozott igen lehet, s hogy mit és hogyan lehet cselekedni, arra két erős ajánlatot kapunk László Ferenc és György Péter könyveiben. Sok munka vár még ránk, de nem vagyunk egyedül.

(Jaffa és Magvető, 2022)

Codău Annamária

Novellák egy sebzett világról

Kádár Erzsébet: Az utolsó őzbak

Régóta nem esett olyan jól elmerülni egy írói világban, mint Kádár Erzsébet válogatott novelláiban. És nem lehet nem elképedni azon, hogy a XX. század első felében élt egy ilyen jó író (és festő), akinek a neve és életműve ma ennyire kevésbé jelenlévő az irodalmi köztudatban. Az elfelejtettség okait többen fejtegették, a leggyakoribb vélekedés, hogy az életében megjelent egyetlen kötete, a *Harminc szőlőskosár* (1944) a lehető legrosszabb történelmi pillanatban került publikálásra; az alkotó korai halála is megakaszthatta a kanonizációt; Vas István egy immanens irodalmi érvként a novella műfajának a regényhez képest általánosságban véve kevésbé emlékezetes jellegét is firtatja.¹ Másrészt irodalomszociológiához-társadalomtörténethez kapcsolódó érveket is találunk, pl. Szegedy-Maszák Mihály három XX. századi írónő – köztük Kádár Erzsébet – pályáját áttekintő *Felejtés és kisajátítás az irodalomban* című tanulmányában² felveti, hogy az ideológiai, eszmei kisajátíthatóság vagy annak lehetetlensége befolyásolja az irodalmi emlékezetet; valamiképp ezzel érintőlegesen pedig Péntek Orsolya *Életmű néhány novellából* című, jelen kiadáshoz írt utószója szerint, mely a korabeli nőírók általános sorsára is utal, Kádár művészete „valamiféle érdekesség maradt a kádári Magyarországon, egy egzotikus osztályidegen, egy úrinő által hátrahagyott ingyencség a hivatalos irodalom peremvidékén. Voltaképp máig az.” (303–304.) Ezúttal nem kívánom a miérteket boncolgatni, csak vázolni, hogy nem a semmiből került most elénk ez a prózaanyag. Voltak kísérletek Kádár Erzsébet művészetének újrafelfedeztetésére, ennek főbb stációi a *Kegyetlenség* című posztumusz novellaválogatás (1966), majd a kritikáit és publicisztikáit összegyűjtő *Ritka madár* (1993), amelyhez előszóként Vas István 1948-as kritikája került. A Borgos Anna–Szilágyi Judit szerzőpáros *Nőírók és írónők. Irodalmi és női szerepek a Nyugatban* (2011) című munkájában egy egész fejezet Kádár Erzsébetéről szól, akinek unokaöccse, a műfordító, kritikus, szerkesztő Vajda Miklós is igyekezett ismertté tenni nagynénje munkásságát és életútját.³ Legutóbb az irodalom- és festészetkedvelő közönség az *Egy író*

▼

1 Vas István: *Kádár Erzsébet*. In Kádár Erzsébet: *Ritka madár*. Válogatta, sajtó alá rendezte Kenedi János, Ars Scribendi sorozat, Nyilvánosság Klub–Századvég, Budapest, 1993, 5–10.

2 Szegedy-Maszák Mihály: *Felejtés és kisajátítás az irodalomban*. *Alföld* 2013/3, 35–55.

3 Lásd pl. Vajda Miklós: *Háttér egy írónő portréjához. Kádár Erzsébet (1901–1946)*. *Jelenkor* 2015/12, 1336–1348.

modellt áll – Kádár Erzsébet (1901–1946) című tárlat⁴ keretében találkozhatott vele, amit idén ez a csodálatos kötet, *Az utolsó őzbak* követett. A könyv barátságos, könnyen hordozható formátuma remélhetőleg nagyon sok szakmán kívüli olvasó figyelmét is megragadja.

Az utolsó őzbak ugyanaz a novellaanyag, mint amely a *Kegyetleniségben* már közönség elé került 55 éve, azzal a különbséggel, hogy az *Egy város modellt áll* című esszéisztikus írás helyett bekerült *A Dandolók foglya*, korábban kötetben nem szereplő novella. A kötet az író életében megjelent *Harminc szőlőkosár* teljes anyagát tartalmazza, kiegészítve hat novellával, amelyek annak idején különböző irodalmi lapokban jelentek meg, többek között a *Nyugatban*. Összevetve a tartalomjegyzékeket, az is szembeűnő, hogy *Az utolsó őzbak* az előzőektől eltérően öt ciklusba csoportosítja át a novellákat, ami vélhetőleg jelen kiadás szerkesztőjének koncepcióját tükrözi. Az elrendezés jó érzékről vall, a közel került tematikus-motivikus kapcsolódások erősítik egymást, a cikluscímek (novellák szövegéből kiemelt szerkezetek) kidomborítanak egy-egy témát, amely vissza-visszaköszön Kádár Erzsébetnél, néhol előtérben, néhol látszólag háttérszínezetként. Ugyanakkor nem oltódik ki sem az írói világ és érzékenység összetettsége, a családi, szerelmi és egyéb lélektani drámák olyan meghatározó kontextusaival való összefonódás kiegyensúlyozott megmutatása, mint a társadalmi pozíció, a történelmi korszak, a nők boldogulási és önteremtési lehetőségei, nem utolsósorban pedig a művészi önmegvalósítás.

Kádár novelláiban általában egy szereplő perspektívájára közelít rá, egy adott társas viszony kibillenésének észleletetésével. Házass- vagy szerelmespárok, testvérek, unokatestvérek, szülő-gyerekek, barátnők közötti kapcsolatokban vizsgálja a sérelmek, veszteségek okozta fájdalmat, módszerében valahogy úgy járva el, mint a *Csók és festék* főhőse: „Számomra nem fontosak a részletek, többet akarok kifejezni, mint amennyit a felület elárul...” (99.) Ami nem azt jelenti, hogy Kádár megfigyelései ne terjednének ki a legapróbb rezdülésekre, a környezet szemléletes leírására – de mindezeket a megfigyeléseket (és ezek megértését) nagyon gazdaságosan, az összkép árnyalt megteremtésére fordítva építi bele a mélystruktúrába, vö. ismét a festőnő szereplővel: „Színek súlyát méri, arányokkal küzd, tömegeket oszt el a vásznon.” (88.)

Ennek egyik legfontosabb következménye, hogy a partikuláris léthelyzetekből kibontott történések mégis univerzális témákról szólnak, mindenféle sablonosítás kerülésével. Vas István ugyan találóan azonosít egy jellemző képletet, de ezt inkább az írói világ koordináta-rendszereként kell érteni: „Kegyetlen-kínos téma, klasszikus-tiszta szerkezet, szerves festőiség, eleven ter-

▼

4 Petőfi Irodalmi Múzeum, 2020. június 1. – augusztus 23., kurátor: Szilágyi Judit, Lukács Ágota.

mészert, pusztuló dzsentri – ennek az öt elemnek vegyülete jelentkezik Kádár Erzsébet novelláiban.”⁵

Az *utolsó őzbak* című kötet szerkezeti elve a mai kulturális paradigmák felől leheletnyit ráerősít az életmű értelmezésének egy lehetséges, bár nem egyetlennek tűnő stratégiájára, amit a kötet rövid felvezetője expliciten is jelez: „nem sok olyan író van a magyar irodalomban, akinél ilyen pontosan artikulálódik a világ női olvasata – s így módon aki a jelenkori világirodalmi folyamatok felől nézve ennyire aktuális”. (5.) Így a befogadás fókuszait irányítva, a könyv közepére, fajsúlyos helyre került az a két ciklus, a *Kulisszapompa* és a *Ki a gyerekszobából*, amelyekben a legnyomasztóbbként tűnik fel a nők társadalmi helyzete, neveltetése és kevés önmegvalósítási lehetősége. De már az első, *Akár egy sánpár* című ciklus három novellájában is, ahol a hűtlenség és bizalmatlanság, az egymáshoz való kapcsolódás lehetetlensége tematizálódik egy-egy fiatal házaspár esetében, a nőknek a férfiak függvényében történő önmeghatározása és létlehetőségei húzódnak meg egyik problémaforrásként, amennyiben a nők emiatt nem, vagy nehezen tudnak kilépni a számukra nem megfelelő kapcsolatból. A *Reggeltől estig*ben a férjét a cseléddel együtt rajtakapó feleség önmagában keresi a hibát, „Nagy magasajnálátában” „Úgy érzi, mintha megbukott volna... Pedig jó feleség akart lenni...” (12.), válási szándékában az a félelme torpantja meg, hogy „Úgy teli aggatta magát a Jenő terveivel, gondolataival, hogy egészen csupaszon marad, ha leveti őket” (16–17.). A tendenciózus olvasatoknak viszont ellenáll Kádár sokoldalú anyagkezelése: az előtérbe az kerül, ahogyan a novella a feldúltság stációinak pontos, érzékletes rajzát adja, a szakadozó-kapkodó sokkos cselekvésektől a kecsgetető illúziókba való visszamenekülés vágyáig, majd a kilépés elszántságáig. A megcsalt Zsuzsanna minden fázisban belenéz a tükörbe, mintegy saját magáról leválva, közvetetten is szembesülve belső történéseivel. Kádárnak remekül sikerül a felszínben is azonosítani azokat a jellegzetességeket, amelyekben a lélek belsejében végbemenő folyamatok közvetíthetők. A nő-férfi kapcsolatok komplexitásából, a felek eltérő igényeiből, illetve a tulajdonságok és a társadalmi szerepek közti diszkrpanciából fakadó gondok megértéséről tanúskodik a *Félelem* is, amelyben a félős férj viselkedésében való csalódás okozza, hogy „Anna mindinkább megtelik a szánalom sötét, szorongató tömegével” (38.), *A sellőben* pedig gyöngédség, féltékenység, birtoklásvágy kavargó a Füreden kezelés alatt álló magányos feleségét meglátogató férjben.

A második novellatömb, a *Boldogok és súlytalanok* egy kis szusszanást hoz, de a súlytalanok tűnő helyzetek mozgatórugója a szorongató érzések intenzív hullámzása, legyen szó olaszországi utazásokról vagy hencserekből elkövetett lopásról (*Feketekávé, A Dandolók foglya, Tolvajok*). Következik a *Kulisszapompa* három novellája,

▼

⁵ Vas István: i. m. 9.

mely a saját világ- vagy önteremtés küzdelmeiről szól, többféle státusú nő (művész, tisztviselő, cseléd) figuráját szerepeltetve – ez egyébként a többi novellára is jellemző, azzal együtt, hogy érezhetően a talajvesztett úri/dzsentri osztály az, amelynek belső nézőpontját ismeri Kádár, és elsősorban erről beszélnek a történeteik. A *Csók és festék* Máriája a művészi öntörvényűség és a ragaszkodás, alárendelődés, megalkuvás között tépelődik, ezek nyugtalanító szétszalazhatatlanságát a műterem és a készülő önarckép testesíti meg. Előbbi az alkotó nő terepe, mégis a szeretője izlésének felel meg; a festmény a vágyott énképet tükrözi – „mintha ő akarna hasonlónvá válni a képhez” (88.) –, de közben „a kép Tamáshoz beszél” (89.). Az *In flagrantibus* szintén egy tárgy köré sűrűsödik a (női) boldogulás módjainak és feszültségeinek megmutatása. A főszereplő elvált úriasszony, tisztviselő, akit a házmester figyelmeztet, hogy cselédjé a kádjában fürdik, mialatt ő dolgozik. A nő számára a kád jelképezi a független élet sikerességét és vigaszt: „A kád a barátja, a büszkesége, a lakása kincse! (...) A meleg fürdő jókedvre hangolja, megbékíti színtelen sorsával.” (106.) A narrátor nem magyarázza, miért nem konfrontálódik a rajtakapott cseléddel, de a lelki folyamatok finomhangolt leírásai sok mindent sejtetnek a státusféléstől, szégyenkezéstől valamiféle empátiáig. A *diófában* a ház asszonya felfedezi, hogy a frissen épített padló felpúposodott. A saját világ megépítésére való törekvésebe („Amikor ezekben a szobákban elhelyezte a bútorokat, önmagát is mindig közéjük ültette. [...] Az ő lakása lesz, az ő háza...”, 115.) beleszól a természet élni akarása: egy kivágott diófa tönkjéből sarjad új élet, és tör fel a padlót, ami által a nő a létezés eltörölhetetlen folyamatosságát és rétegzettségét sejtje meg.

Férjének vélekedése, miszerint „ilyen asszony a felesége, különös, nem mindennapi, érzékeny lény” (123.), előkészíti a terepet a következő novellatömb számára, amelynek darabjai a lányok felnövéstörténeteinek epizódjairól szólnak: normák, elvárások, kilengések, gyerekek–nők szembesülnek mindennapi kegyetlenségekkel. Egy kislány megpillantja, amint a birtok udvarosa macskát kínoz (*A macska*); egy zárkózott, intézetbe küldött lány magára marad mostohaanyja irányában táplált idealizáló ragaszkodásával (*Kegyetlenség*). Érzékeny, nem konformálódó, ezért neveletlennek tartott, magányos, érzéseikkel nehezen küzdő lányok, akikkel szemben a környezetük értetlen. Kádár sejteti, hogy részben a szeretetvágy és a szigorú, életszerűtlen nevelői elvárások okozta elfojtottság feszültsége áll a viselkedésük hátterében. Persze az írások úgy empatizálnak a szereplőkkel, hogy azokat nem írják feltétlenül szimpatikussá, hibátlanokká. Kényelmetlen érzelmeiket is pontosan regisztrálja a szöveg. A *Herta* E/1 elbeszélője azért tanúsít érdeklődést a háborzongatóan viselkedő unokahúg iránt, mert a lány áradó szabadságot jelképez számára: „Ha szabadjára engedtem vágyaimat: néha Herta szerettem volna lenni.” (171.) Az *Angyalos labdában* kifejtettebb leírását kapjuk annak a családi légkörnek, amelyre más novellák is utalást tesznek, s amelyben öröklődnek a viselkedésminták: „Házunk kalitka, ügyesen leplezett falakkal, amelyek úgy rekesztenek el

minket a külső világtól, hogy a mi világunkat tükrözik a végtelenbe. És mindennek lelke anyánk.” (146.) A szigorú rendben viszont ellentmondás rejlik: az apa számára megengedettek a dühkitörések, amivel szemben a kisgyerek védtelen: „Könnyebb volna, ha gyűlölhethném apát. De sajnálnom kell, és hogyan sajnáljam, amikor félek tőle? Büntudat nehezedik rám.” (154.)

A *Végpercek*ként elnevezett utolsó ciklusban is az eddigiekben említett témák variációi köszönnek vissza, ezúttal erőteljesebben érvényesülnek a kor és a tér rétegzettségei, egy elmúlóban-pusztulóban lévő társadalmi rend végnapjainak hangulata dominál (a XX. század első évtizedei, különösen a trianoni békeszerződést követő idők, az Arad körüli Ménes és környéke, illetve délvidéki helyszínek). A szembeszökőbb motívumok mellett – vidéki kastélyok, megmaradt birtokok, vadászat, hanyatlás – megfigyelhető, hogy a konfliktusok generálja a régre vagy megszokottra rátevődő valami más. A szereplők rezignáltságának feltárása azonban itt sem fordul át a cselekedeteik alól való felmentésbe. A szülők közötti lappangó konfliktust a jegygyűrű elvesztése robbantja ki a *Harminc szőlőskosár*-ban, ahol az anya sehogy sem tud jól lenni a férj által örökölt, a férj családjának múltjával belakott birtokon: „A házban úgy állt minden tárgy, ahogyan azok helyezték el, akik idehozták. Csak egy kisebb és egy nagy szobánk volt, így úgyszólván minden holminkhoz egy-egy halott neve fűződött.” (199.) A volt főispán a szégyen felforgató fájdalmát éli meg, amikor megtudja, hogy saját lánya a várost megszálló francia csapatok parancsnokának a titkos szeretője (*Férfiak*); a feleségét elvesztett öregúr rátelepedik a cseléd (*A gyémántfüggő*); 1921-ben pedig, amikor „már jó mélyen a román időkben jártunk” (267.), az otthont hamarosan elhagyni kényszerülő földesúr oktalan kegyetlenségre szánja magát, talán dachból: tilalmi időben lelövi az utolsó idei gidát (*Az utolsó őzbak*).

Az egyszerű vázú cselekmények azért tudnak maradandó benyomást kelteni, mert a helyek, szereplők többdimenziós volta révén létrejön az illúzió, hogy már azelőtt léteztek, mielőtt a szöveg megkezdődött volna, és még azután is jelen vannak, hogy az lezárult. Az atmoszféra immerzív élményt nyújt, a feszültség nem szűnik meg, a konklúzió nem adott, ellentétben sok kortárs novella sterilitásával, amely azt az érzést kelti, hogy a történet laboratóriumi körülmények közé helyezett alkotói szándék és következtetés felől íródott. Kádár Erzsébet írásmódja nem túlbujánzó, ereje a pontos, éles megfigyelésekben és ezek tömören szuggesztív, láttató megfogalmazásaiban áll. A hangulatok művészi megragadásaiban nem viszi túlzásba a poétikus fordulatokat, a festői szókészlettel megalkotott nyelvi képeket; kimérten helyezi el az érzékletes hasonlatokat, jelzőket: „Az öregúr hallgatása úgy feküdt rajtunk, mint egy nehéz pokróc. Sorra emelgettük s elfulladtunk.” (*A gyémántfüggő*); „Mohón, szüretlenül hullanak ki belőle a szavak. Elborítják Évát. Szellőzetlen szavak, orvosságzagúak, dohosak, fojtottak...” (*Unokatestvérek*, 189.); s kevés nyelvi jellel is hitelesen megjeleníti például a feldúltságból gyöngédségbe

való átváltást. A többes dimenzió megalkotásához járul hozzá az időkezelés és a jelenetek kronológiája: van úgy, hogy a linearitást megszakítva az első (néhány) bekezdés egy későbbi állapotról szól. Az elbeszélés ritmusa pedig kimért, a zaklatott lelkiállapotok megrajzolásánál is, ilyenkor a kitartott időt töredékes mondatokkal, nyelvi struktúrákkal tölti ki, a szereplők kapkodó figyelme a mozgásukban is megnyilvánul, ezáltal jelenítve meg az érzelmi változások dinamikáját, melyet a környezettel való interakciók is tükröznek. Kitapinthatók a párbeszédet működtető feszültség fordulópontjai, a konfliktusok múltba nyúló hátterei anélkül, hogy maradéktalanul megfejtetők lennének.

Kádár Erzsébet novellisztikája eleven, hiteles, fegyelmezett – észreveszi a kíméletlen momentumokat, a kevésbé látványos, de nem kevésbé fájó sebeket nőkben, férfiakban, gyerekekben egyaránt, és ezeket úgy tudja az irodalom eszközeivel másokkal is észrevéttetni, hogy nem egyszerűsíti le sem a helyzetek egyedi összetettségét, sem a tágabb (közös) világrend relevanciáját. Kádár Erzsébet hatalmas tehetségről, intelligenciáról, finomhangolási képességről tanúskodó novelláinak olvasása után azt kívánjuk, ezután mindig kicsit az ő szemével láthassunk.

(Európa, 2021)

Boldog Zoltán

Nemzettudat-módosító kísérletek

Milbacher Róbert: Legendahántás. 50+1 tévhit a magyar irodalomban

A fun factek világát éljük. A különböző tudományterületek felfedezései főként úgy jutnak el az emberekhez, hogy egy hírportál vagy egy közösségi oldal népszerű felhasználója felhívja rájuk a figyelmet. Ha már a híradóban is bemondják, akkor annak igazi szenzációnak kell lennie. Ritkaságszámba megy, amikor egy kutató maga számol be a hírolvasó értelmiségi számára megfelelő stílusban és terjedelemben a legújabb szakmai eredményeiről, hiszen helyette tanulmányt, monográfiát vagy disszertációt ír róla, hogy a szakma – amelynek kegyeiből gyakran a fizetését is kapja – elégedett legyen vele. Mintha a közérthetőségre, a szórakoztatásra, elhasznált kifejezéssel élve, a népművelésre nem is lenne igény azon emberek részéről, akik adóforintjaik egy részéből finanszírozzák a különböző kutatásokat.

Azért is kiemelkedő munka Milbacher Róbert *Legendahántás (50+1 tévhit a magyar irodalomban)* című könyve, mert a szerző a tudományos közösség mellett az érettségizett magyar emberhez is elkezdett beszélni. Népművelő tevékenységét 2020-ban, a Covid-járvány első hulláma idején kezdte, amikor cikkeit (ő maga nevezi így az előszóban) közzétette az egyik legnépszerűbb közösségi oldalon. Fontos, hogy a szerző maga is cikkeknek nevezi ezeket az írásokat, hiszen az olvasók megszólításához szükség van újságírói vénára. Ugyanis többnyire ők végzik el a tudósok helyett a tudománynépszerűsítést, így a szerző, a tudós ebben az esetben a zsurnaliszta pozíciójába helyezi magát.

Milbacher Róbert ilyen erős nyitása a szélesebb olvasóközönség felé példaértékű és bátor cselekedet, bár sokan azt mondhatják, hogy nem egyedülálló. Nekik joggal juthat eszükbe Nyáry Krisztián tevékenysége, aki *Így szerettek ők 1–2.* című impozáns, albumszerű munkáiban hasonló módon közvetítette számos meglátását ismert írók, költők életére vonatkozóan. Amíg azonban Nyáry Krisztián szinte kizárólag a biográfiára összpontosított, és inkább kiegészítette azt a tudást, amelyet irodalomtankönyveink és magyartanáraink örökítettek generációról generációra, Milbacher főként szeretne leszámolni ezekkel a hagyományozódó félreértésekkel. Ennek során csak részben támaszkodik az életrajzra, inkább különböző kutatási eredmények, nézőpontok, tehát új kontextusok beemelésével emblematisztikus nemzeti alkotásaink (*Hymnus, Nemzeti dal, Toldi, A walesi bárdok* stb.) új értelmezését kínálja fel.

Ezek az olvasatok gyakran provokatívak, de olykor végtelenül nyitottak, például az *Ágnes asszony* kapcsán, ahol a szerző hangsúlyozza gondolatkísérlete merészségét, és nem ragaszkodik saját igazához. Ez a többféle megközelítésre való nyitottság kerül feszültségbe az alcímben szereplő „tévhit” kifejezéssel, amely

mind az 51 cikkre vonatkoztatja ezt az állítást, azaz a korábbi interpretációkat tévesnek minősíti. Ez valójában csak egy szerkesztési malőr, hiszen Milbacher Róbert elkötelezett az ambiguitás (többértelműség) mellett, és bár valóban jó néhány irodalomtörténeti tényt kijavít, szövegértelmezői hozzáállását a más olvasatokra való nyitottság jellemzi.

Ebből következően két fő kategóriába sorolhatók a *Legendahántás* írásai. Az egyikbe azok a cikkek tartoznak, amelyek egy konkrét félreértést javítanak ki. Ilyen például az *Elmonda-e Petőfi a Nemzeti dal a Nemzeti Múzeum lépcsőjén?*, vagy a *Monda-e Arany valaha, hogy „gondolta a fene”?* címűek. A másik típust az ötletelő megközelítések alkotják, ezek közé tartozik például a *Mi volt a magyar irodalom legbunkóbb beszólása?*, vagy a *Meleg volt-e Ali?* Előfordulnak azonban olyan írások, amelyek mindkét kategória jellemzőit magukba foglalják, mint a *Hogyan és mikor keletkezett A walesi bárdok?* Az ilyen típusú cikkek egyszerre igazítanak ki egy tévhitet (itt a vers keletkezési évével kapcsolatban), és olyan szövegeket mozdítanak be (Lisznai Kálmán Ferenc Józsefnek szóló *Köszöntő verse* és az erre vonatkozó Arany–Tomba-levelezés, Széchenyi István *Blick* című műve), amelyek mentén az értelmezési hagyományt felülíró újabb olvasatok alakíthatók ki.

Az *information* és az *entertainment* szavak egyvelegéből megalkotott *infotainment* esszé kategóriájába ugyanúgy beleillenek Milbacher írásai, mint a cikk műfajába. Az olvasóval való közös gondolkodás, a rengeteg kérdés- és problémafelvetés, a gyakran felvállalt személyesség, az olykor előforduló közéleti reflexiók, a mélységben kifejtett gondolatmenet mind azt mutatja, hogy a szerző tanítani szeretne. Ennek a rejtett pedagógiai programnak egyik fő célja lehet az olvasó nemzettudatának, a saját magyarságához való viszonyának a formálása.

Az olvasó nemzeti identitását az iskola bizonyos mértékig azzal is formálhatja, hogy többek között az irodalomórákon körvonalazza, mely szövegek ismerete és értelmezése tartozik hozzá a magyarságtudat minimumához. Ez a lista (pl. *Hymnus, Nemzeti dal, Toldi, A walesi bárdok, Ágnes asszony*) a kerettantervekben szerepel, és kiegészíti az érettséginek az a követelménye, hogy egy maturáló magyar diáknak hat életművet részletesen ismernie kell (Petőfi Sándor, Arany János, Ady Endre, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső és József Attila). Ebből két életműhöz (Petőfi Sándor és Arany János) nyúl hozzá radikálisan Milbacher, és olyan nézőpontokat villant fel, ahonnan az olvasónak magának is felül kell vizsgálnia magyarságtudatát. Ilyen például Petőfi identitásának, származásának, születésének kérdése, de akár a *Hymnus*ban körvonalazódó nép- és nemzetfogalom is olyan mértékben árnyalja a középiskolai tankönyvekben szereplő ismereteket, hogy az olvasó szinte újrakeresztésigizhet a *Legendahántás* cikkeit olvasva.

Milbacher könnyen elbizonytalaníthatja abban is az olvasót, hogy létezik-e alpműveltség. Jó példa erre, hogy ma Arany János balladafogalmának ismerete nélkül nehezen szabadulhat egy diák irodalmi tanulmányaitól általános és középis-

kolában is. A „tragédia dalban elbeszélve” definíciót magabiztosan tévesnek minősíti, és egy újabbat kínál fel helyette, amelyet maga Arany is preferált. Meggyőző gondolatmenete alapján akár az a merész állítás is megfogalmazható, hogy immár 150 éve téves definíció alapján közelítjük meg az Arany-életmű lehangsúlyosabb részét. De hasonló volumenű kérdések kerülnek elő a *Hymnus* kapcsán is. Ha ezt más írná le, talán azonnal konteót kiáltanánk. De Milbacher gondolatmenete – vagy akár szakmai tekintélye: habilitált egyetemi docens – sokszor meggyőzhet minket arról, hogy maga az értelmezési hagyomány épül konteókra.

Amellett, hogy a *Legendahántás* fontos könyv, nagyon impozáns is. A rengeteg képanyag tankönyv- és magazinszerűvé teszi a kiadványt, az illusztrációk a cikkek egyes részproblémáihoz kapcsolódnak, vagy éppen kiegészítik a megállapításokat újabb megközelítési lehetőségekkel. Ilyen például a *Beárnyékolhatta-e bármi is Petőfi és Arany barátságát?* írásban elhelyezett fotó Goethe és Schiller szobráról, amely alapul szolgálhatott a két magyar költő barátságának ábrázolásához is. Az illusztrációnak ezt a kiegészítő, újabb érdekességeket és nézőpontokat felvillantó jellegét a kötet gyakran kiválóan alkalmazza.

Mégsem csak ez a rendkívül olvasóbarát megjelenés hozza közel az irodalmat az érettségijét kiigazító, frissítő olvasóhoz, hanem az a szöveggyűjtemény-szerűség, amelynek szellemében a vizsgált és kevésbé ismert verseket teljes terjedelmükben közli a kiadvány. Így a legszántabbak egy az egyben átolvashatják Erdélyi János *Szondi Drégelben* című művét, amely egyik forrása lehetett a *Szondi két apródjának*. Ezt a szövegközlést rögtön követi Czuczor Gergely *Szondi* című verse öt oldalon keresztül, hogy bárki le tudja ellenőrizni a szerző állításait, és kialakíthassa saját álláspontját, olvasatát. Milbacher így nemcsak tévhitet igazít ki, tényeket ír felül, hanem többek között kevésbé ismert Petőfi-versek közlésével a kánont is feszegeti, bővíti.

A *Legendahántás* legfőbb erénye a bátorság. Milbacher képes azt mondani akár másfél évszázada rögzült tényre, hogy fake news. Többek között az különbözteti meg az internet bugyraiból előbukkanó legtöbb véleményvezértől, hogy szakmailag hiteles, gondolatmenete világos, meggyőző, képes felülvizsgálni saját igazát, és készen áll a vitára. A legfontosabb célközönségnek mégsem az érettségizett, új megközelítésekre nyitott olvasó mondható, hanem a magyartanárok. Ők azok, akik közvetíthetik azt a szemléletformáló erőt, amellyel a szerző a nagyközönség elé lépett. Ezzel a szemléletváltással, sokaknak talán leereszkedőnek tűnő szakmai hozzáállással hatékonyan lehet föllépni az ellen, hogy a konteók híveivé váljanak a következő generáció tagjai, és megértsék: a nemzettudat képlékeny, állandó változásban lévő fogalom. Persze ehhez az irodalomnak legalább annyira népszerűnek kellene lennie, mint a focinak. Az irodalomban azonban még az sem dönthető el könnyen, hogy gólnak számít-e a gól. Az viszont biztos, hogy irodalomtörténetben annyi ziccet még senki nem használt ki, mint Milbacher Róbert. (Magvető, 2021)

Sinkovicz László

A tengert járni

Deczki Sarolta: *Tar Sándor*

Tar Sándor mintha visszatérni látszana az irodalmi közbeszédbe, bár lehet, hogy igazán nem is tűnt el onnan. Az ügynökügyet követően, a 2000-es években ugyan érzékelhető volt némi csend a szövegei körül, ám teljes egészében a kritika sosem hallgatott róla. Az utóbbi időben viszont egyre gyakrabban kerül elő nemcsak ő, de művei is. A Magvető Kiadó zsebkönyvtárában újra megjelent *A mi utcánk* és a *Szürke galamb*, konferenciát rendeztek róla, és a *Forrás*, valamint az *Alföld* folyóiratok egy-egy száma is tematikus blokkot szentelt neki.

E reneszánsz, vagy inkább reinvenció mögött számos ok állhat. A prózafordulatot és a rendszerváltást követően a nyelvi-figuratív irodalom szinte egyeduralgóvá vált, az „utazó elméletek” valósággal elárasztották a kritikát, ám idővel ezek a narratívák is tetőztek, majd kifulladásra kerültek. A teoretikus gondolkodás egyre inkább a kultúratudomány felé fordult, az irodalomnak pedig újfajta nyelvet kellett felfedeznie, vagy újra felfedeznie. Ez pedig a depolitizált, a világtól zárványként elszakított, kizárólag a belső összefüggésekre és esztétikai minőségekre fókuszáló olvasások és értelmezések helyett egyre inkább a szövegek szűkebb és tágabb társadalmi közegére irányította a figyelmet, azaz mintha az úgynevezett valóság és ezzel való viszony újrafelfedezése zajlott volna, vagy ahogy Takáts József fogalmazott: *az inga visszalengett*. „[A]z elmúlt évtizedben/tizen-egynéhány évben – legalábbis az elbeszélő prózában – valamifajta újrealista vagy új realista irodalom felé mozdultak el az írói gyakorlatok és a profi olvasói elvárások.”¹

Mindez nem magyar sajátosság, a világirodalomban és a nemzetközi kritikában már korábban lezajlik e folyamat, amit még inkább felerősített a *post-truth* fogalmában összesűrűsödő problémahalmaz és az erre adható válaszok keresése. Az igazság fogalmának és alappilléreinek erodálódásával mintha a valóság maga követelte volna ki a vele való foglalkozást.

A hazai és világirodalmi tendenciák alakulásai pedig gyakorlatilag megágyaztak az alapvetően realista, dokumentarista és szociografikus szerzőként számontartott Tar újrafelfedezésének, felerősödésének, amiben persze nyilvánvalóan szerepet játszott születésének 80. évfordulója is 2021-ben. Mindenesetre úgy tűnik, (akár tudattalanul is) újra az irodalmi diskurzus centruma felé sodródik,

▼

¹ TAKÁTS JÓZSEF, „Az inga visszaleng”, *Helikon* 64, 3. sz. (2018), 336.

ami Deczki Sarolta *Tar Sándor*² című monográfiájával látszik révbe érni. A kötetet a sűrűsége, átfogóképessége, a minősége (mint szöveg és mint fizikai tárgy is) minden bizonnyal a recepció alappillérvé, belátható ideig bizonyosan fő hivatkozási pontjává teszik, már csak azért is, mert ez idáig ez az egyetlen összefoglaló jellegű munka, amely a szerző teljes életművét felöleli.

Az, hogy Tar Sándorról éppen Deczki Sarolta írt monográfiát, valószínűleg keveseket lep meg. „Iparági pletykákban” régóta lehetett hallani erről (sok más szerzői név mellett), de a szerző rendszeresen publikál a debreceni íróról, és minden bizonnyal a téma és az életmű egyik legfelkészültebb ismerője.³ Korábban közölt írásainak egy része ebben a kötetben is helyet kapott, szerencsére jól szerkesztve, organikusan épülve egybe az újabbakkal, nem keltve összeférceltség, kollázsszerűség látszatát. A kötet alaposan és jól egyensúlyozva nyújt képet az író pályájáról, életéről, szövegeiről és ezek értelmezési lehetőségeiről, nem kikerülve az olyan megosztó témákat sem, mint az ügynökmúlt, vagy a Tar-olvasás egyik legnehezebb, legtrükkösebb feladata, a metonimikus és/vagy metaforikus értelmezés lehetősége.

Az első fejezetek rögtön az életrajzi áttekintéssel és a III/III-as tevékenység tárgyalásával nyitnak. Erős felütés, és azzal, hogy Deczki ezt teszi meg nyitánnak, rögtön jelzi, hogy határozottan beleáll, nem lábujjhegyen járja körül. A téma ugyan érzékeny, de könnyen el is lapsodhatna, hiszen Tar ügynökmúltja alaposan feldolgozott, nyilvánosságra kerülése után hosszas viták folytak róla az *Élet és Irodalomban*, és azóta is több tanulmány született róla. A szerző azonban invenciózusan nyúl a témához. Az ügynökmúltat (társadalmi és történelmi közegével együtt) ugyanis nem csupán életrajzi faktumként, hanem paratextusként is kezeli: azt is megvizsgálja, hogy a biografikus tények hogyan jelennek meg tematikusan, vagy akár figurálisan is a szövegekben. „Az életrajz azonban az ügynökügygel együtt sem ad kizárólagos kulcsot az életmű megértéséhez, csupán árnyalja, adalékokat szolgáltat hozzá. A szerzőre vonatkozó információk nem lefedik, hanem termékenyen kiegészítik vagy inspirálják az elemzést.”⁴ Ennek egyik példája a monográfiában is többször emlegetett Felix Dzserszinszkij-arckép, amelyre Tar is utal a Keresztury-interjúban⁵ beszervezésének egyik „díszleteként”, de többször előkerül a művekben is, a *Szürke galambban* vagy az *Indul a napban*, ahogy erre Deczki Sarolta rámutat. A témát nemcsak az életművön belül, de irodalmi kon-

▼
2 DECZKI Sarolta, *Tar Sándor*, Osiris, Budapest, 2022.

3 Ezenfelül a fentebb említett valóság-problematika témakörben is Deczki Sarolta és Káli Anita nevéhez fűződik a *Helikon* folyóirat tematikus száma, *Realizmusok* címmel is. Vö.: *Helikon* 32. sz. (2021).

4 DECZKI, *Tar Sándor*, 14.

5 KERESZTURY Tibor, „Ebből nem lehet kijönni: Tar Sándor író”, hozzáférés: 2023. 03. 16., https://magyararancs.hu/belpol/ebbol_nem_lehet_kijonni_tar_sandor_iro-63731

textusában is elhelyezi, így a szövegek horizontja nem kizárólag a szerzői életrajz, de azok a szövegek is, amelyekben szintén megjelenik a besúgás és a megfigyelés: például Esterházy Péter *Javitott kiadása* vagy Györe Balázs *Barátaim, akik besúgóim is voltak* című könyve. Deczki mindezzel nagyon hatékonyan kezeli a „szerző halott” dogma és a biografikus olvasat látszólagos szembenállását: az életrajz és ezzel együtt az ügynökműlt is részben szöveggé válik a kezei alatt, olyan szöveggé, amelyek segítik egymás megértését. Továbbá jogosan teszi fel a kérdést, újabb dilemmát nyitva az életművel kapcsolatban: „A legfontosabb kérdés az ügynöküggyel kapcsolatban éppen a művekre vonatkozik, sőt az a kérdés is fel szokott merülni, hogy a jelentések az írói életmű részét alkotják-e. Amennyiben igen, akkor egy szinten kezeljük-e a vázlatokkal, töredékekkel, naplókkel, levelekkel, feljegyzésekkel, melyek kiadása, és ezáltal az életműbe integrálása bevett gyakorlat.”⁶

Mindeközben mégis arról szó, hogy amorálissá távolítaná az ügynökügyet, nagyon is számot vet az etikai dimenziókkal. Rámutat például arra, hogy Tar is valószínűleg zsarolással került beszerzésre, de arra is, hogy a megfigyeltokról, a barátairól milyen kettős kódolással nyilatkozott, attól függően, hogy interjút adott vagy jelentést írt, vagy hogy az élete vége felé közeledve, megkeseredve mennyire visszas és áldozathibáztató kijelentéseket tett. „Hajdu 1978. február 8-án írta első jelentését, melyben beszámolt a *Mozgó Világ* pályázatáról és pályakezdéséről – tulajdonképpen ez az első írásos és pontos beszámolója erről az időszakról. Ez a jelentés azért is érdekes, mert ugyanezt a történetet sok interjúban is elmesélte még később. A nyilvánosságnak a III/III-as ügyosztálynak címzett történetek szinte minden elemükben megegyeznek, kivéve néhány momentumot. Kenedit a jelentésben »tinédzserkorból alig kinőtt szerkesztőnek« nevezi, és azt mondja, hogy a *Profilt* éppen emiatt, valamint a további körülmények miatt sem tudja komolyan venni, melyeket nem részletez.”⁷

A metonimikus (amely itt elsősorban a referenciális felőli értelmezést jelöli) és a metaforikus (ami inkább a szöveg belső, figuratív összefüggéseire figyel) olvasásmód egyensúlyban tartása nemcsak az életút és III/III-as múlt kapcsán valósul meg, de a kötet nagy részét végigkíséri. Leghangsúlyosabban természetesen a *Túl a realizmuson* című fejezetben jelenik meg, ahol a szerző azokat a nyelvi, műfaji stb. megoldásokat vizsgálja, amelyek – mint a cím is mutatja – túlmutatnak azokon a főleg a korai recepcióban megjelenő értelmezéseken, amelyek valamiféle valóságábrázolás és képviselés mentén olvasták Tart. Ahogy korábban, az életrajz és ennek referenciális-szociografikus környezete, valamint irodalmi, szövegszerű lecsapódásai, megvalósulásai ezúttal is hatékonyan és érzékletesen olvassák

▼
6 DECZKI, *Tar Sándor*, 40.

7 Uo., 59. (Kiemelések a szerzőtől.)

egymást, pontosabban olvasódnak egymásra Deczki által. Ezzel kapcsolatban, de a monográfia egészére is érvényesen külön érdemes kiemelni, hogy a szerző a hagyatékban található szövegeket, leveleket is beemeli az értelmezésbe, ezzel még inkább árnyalja a Tar-életmű értelmezési lehetőségeit, vonatkoztatási rendszerét, és úgy általában jóval alaposabb képet fest a szerző pályájának, életének és műveinek egészéről.

A realizmuson túl, a nyelvi formák kapcsán például jól láthatóvá válik, hogy a különböző megnyilatkozásmódok hogyan emelkednek át a Tar által valamilyen módon megismert referenciálisból a szövegekbe, azaz, hogy a gyűjtött anyag hol és hogyan válik szöveggé, miként lesz a nyelvhez való hozzáállásból narratív technika. „[A] novellák szerkesztett, stilizált nyelve a lehető legközelebb van a beszélt nyelvhez, az előbeszéd dikciójához. Tar levelezéséből kiderül, hogy volt kollégáit, barátait egyfolytában arra ösztönözte, hogy küldjenek neki »sztorikat«, vagyis valóságos szociográfusként vagy antropológusként gyűjtötte a novellák anyagát. Ez éppúgy vonatkozik a történetekre, mint a nyelvre és a saját nyelvére éppúgy, mint a körülötte élőkére. Ez azért fontos kitétel, mert Tar számára a saját nyelve is nyersanyagot jelent, még hozzá úgy, abban az állapotában és minőségében, ahogy a mindennapi kommunikációban használja.”⁸ A nyelvi nyersanyag ilyenfajta kezelése viszonylag könnyen beláthatóan vezethet el a szövegeknek azokhoz a narratív technikáihoz, amelyeket Deczki is megkülönböztet: az egyes szám harmadik személyű, „szemtanú narrátorhoz”, a monológyszerű, egyes szám első személyű elbeszélőhöz, a szólamokat váltogató elbeszéléshez és a kollázsszerű szövegekhez. Hiszen, ha a saját és „talált” nyelv is ugyanúgy nyersanyagként van jelen, könnyen válik különböző egyenrangú szólamok váltakozásává, a függő és szabad függő beszéd egymásba áramlásává. A különböző regiszterből bekerülő más modalitású nyelvek pedig akár poétikai funkciót is kaphatnak, amennyiben épp ezek válnak az abszurd, a groteszk vagy a humor forrásává. Mindez pedig – mint arra az idézett hagyatéki dokumentumok rámutatnak – nemcsak a publikált Tar-szövegekben, de a magánlevelezésben is megjelenik. „Sokan már ekkor azt hiszik, hogy meg vannak röntgenezve, pedig nem. Még hallasz valami berregést, az állad beleakad valamibe, és húznak a fejednél fogva, akkor azt mondja az orvos, hogy sóhajts. Fordult oldalra, még. Még. Még. Emeld fel a bal veséd. A balszemed cseréljen helyet a jobbal. Hajolj le.”⁹ Deczkinék ez a fajta olvasásmódja sikeresen hajtja végre a Márton László egy régebbi interjújában felmerült igényt: „Nem volna jó kizárólag irodalompoétikai szempontok szerint vizsgálni Tar életművét, hanem igenis életet és életművet egységben kellene értelmezni, és ha valaki ezt meg tudná

▼

⁸ Uo., 171.

⁹ Kocsis Lajosnak címzett levél. Betűhív átirat. Idézi: DECZKI, *Tar Sándor*, 172.

tenni, az Tar szelleméről elvennie a teher egy részét, és segítene a kortársaknak és a pályatársaknak, hogy szembenézzünk vele.”¹⁰ Ez pedig önmagában kivételes sikernek tekinthető, hisz eddig keveseknek sikerült, ilyen átfogóan pedig minden bizonnyal senkinek sem.

Ennek a kivételes sikernek azonban mintha több ponton is a szövegértelmezés látná kárát. Míg az első fejezetek izgalmasan állítják egymás mellé a különböző horizontokat, kölcsönösen támogatva egymást, később mintha valamelyest elsikkadnának, és épp ott, ahol egyre inkább elszaporodnak az értelmezői jellegű passzusok. A monográfus jól rámutat a Tar-korpuszban a térpoétika jelentőségére, be is mutatja ennek társadalmi és kulturális környezetét, azonban az egyes novellák kapcsán ezek csupán metonímiák maradnak. A szövegértelmezések gyakran pusztá történetmeséléssé, a novellák összefoglaló elbeszélésévé válnak, amelyek reprezentálnak valamilyen részletet a referenseikből. Persze a szöveg ilyen jellegű visszaadása önmagában is értelmezői gesztus, ám a korábbiak árnyaltságához képest szegényebbnek tűnik. Igaz, egy monográfiának, amely egy életmű egészét, s annak távolabbi határait is befogja, nem igazán van lehetősége mikroanalízisekre, ugyanakkor az olyan rámutatások, amelyet például a *Minden messze van* kisregény narratív bizonytalansága kapcsán tesz a szerző, a novellák rétegzettségének megértését bizonyára jobban segítenék. „A kalauzolás ez esetben éppen irány- és tudatvesztésként aktualizálódik; mintha maga az utazás a Léthén való átkelés lenne, melynek során az utas mindent elfelejt, minden kitörlődik belőle.”¹¹

Annak ellenére azonban, hogy Deczki – a monográfia műfajából fakadóan is – kevésbé megy közel a szövegekhez, ezt perspektivikusságban mindenképp pótolja, ahogy ez látható volt korábban is. Ezenfelül ráadásul olyan újdonságokat is felvonultat, amelyek a javarészt prózaíróként ismert Tart más műfajokban is bemutatják: versekben, hangjátékokban, forgatókönyvekben és publicisztikákban, amelyek nagy része eddig nem is került publikálásra, holott mint kiderül, tevékenyen kiegészíthetik, árnyalhatják a szövegértelmezéseket, valamint a szerző irodalomfelfogását is.

A lírai szövegek kapcsán bemutatathatóvá válik, hogy Tar már korán megismerte és olvasta (Kocsis Lajosnak, zentai levelezőpartnerének köszönhetően) az *Új Symposion* szerzőit és verseiket, például Domonkost, Tolnait, Végelt, levelezésében rendszeresen reflektált is rájuk. „Ezt a Domonkost még nem ismertem, de nagyon tetszenek a versei, Tolnai úgyszintén, de ezt már megírtam. [...] [D]omonkos olyankor Verlaine-re emlékeztet, egyes szöfűzések Apollinaire-t idézik, máskor Quasimodo, Tolnainál, de csak a *Guevara* című versénél döbbenetes Majakovszkij

▼
¹⁰ SZILÁGYI Zsófia, *Tökéletesen átlátszatlan: Szilágyi Zsófia beszélgetése Márton Lászlóval*, hozzáférés: 2023.03.16., https://exsymposion.hu/index.php?tbid=article_page_surfer&csa=load_article&rw_code=tokeletesen-atlatszatlan_1356

¹¹ DECZKI, *Tar Sándor*, 301.

közérzet fogott el, és most úgy tűnik, hogy testvéreim ezek, testvéreink.”¹² Korai versei kapcsán Deczki rámutat, hogy a különböző nyelvi rétegek, illetve poétikai, narrációs technikák, például a kollázsszerűség már itt jelen vannak, kidolgozott formájukban ugyanakkor csak a prózáknál érnek be, majd túlromantizáltságuk az életmű vége felé újra megjelenik.

Deczki Sarolta monográfiájával egyre inkább úgy tűnik, Tar Sándor a *térkép széléről* annak centruma felé tart, hiszen egy ilyen kötet megjelenése önmagában is erős kanonizációs gesztus, valamint jó ok arra, hogy az életmű újra párbeszédbe kerülhessen. Ezt még inkább segíti, hogy a szerző mindvégig jól és könnyen olvasható nyelven ír, s bár tudása, felkészültsége, kutatói munkája rendkívül kiterjedt, nem idegeníti el az olvasóját, a kötetbe szerkesztett (a hagyatékból származó) képek rendszeres, lélegzetvételnyi pihenőt engednek. Deczki kötetével, illetve az *inga visszalengésével* Tar talán újra olyan kiemelt szerzővé válik, mint a '90-es években volt, életműve pedig segítheti a legújabb, a valósággal, a referenciálissal újrafogalmazott viszonyt ápoló szerzők megértését is, de jobban érthetővé teszi a kortárs társadalom mozgásait, motivációit, *drive*-jait, már csak azért is, mert ahogy Deczki egy már-már novellákhoz illő csattanóban lezárja a kötetét: „közben a korunk, a világunk is egészen Tar-szerű lett”.¹³

(Osiris, 2022)

▼

¹² Tar Sándor Kocsis Lajosnak, NDK, 1969. március 9. Idézi: DECZKI, *Tar Sándor*, 365.

¹³ Uo., 402.

A felejtés elleni „orvosság”

Irene Vallejo: *Papirusz. A könyvek története az ókori világban*

„A könyv pedig nélküled is tovább létezik, ameddig csak a papír meg a karton bírja. És addig a nyomtatott betűk sem tűnnek el; ott maradnak rányomtatva a fehér lapokra, ezek az apró, kicifrázott és gyermeteg jelek, ezek az apró számjegyek és aprócska nagybetűk; és tovább élnek a maguk virtuális életét, hozzátapadva a világhoz, mint egy selyemhernyó-tenyészet vagy egy kagylótelep.”¹

A ritka eseteket kivéve legtöbbször életünk során óhatatlanul ki vagyunk téve annak, hogy bizonyos információk kitörlődnek, eltűnnek emlékezetünkben. Douwe Draaisma holland pszichológus szerint a felejtés nem más, mint negatív előjelű emlékezés, és „olyannyira része az emlékezetnek, ahogy az élesztő a tészta-nak. A mindenféle »első alkalomra« vonatkozó emlékeink a sok rákövetkező elfelejtett alkalomra emlékeztetnek minket.”² Noha a memóriánk véges, az emberiség régóta igyekszik a felgyülemlett információkat, tudást megőrizni, hogy azokat továbbadhassák az utókornak. Friedrich Kittler 1993-as, *Geschichte der Kommunikationsmedien* című könyve részben ezt a folyamatot vezeti végig a kommunikációs technológiák történetén – különösen az információs rendszereken – keresztül. A 20. század második felének ismert irodalomtudósa és médiateoretikusa az említett munkájában két szempontból is problémásnak tartja a kommunikáció fejlődésének történetírását: egyrészt a terület rosszul dokumentált, másrészt módszertani hiányosságokra mutat rá: a kommunikációt bizonyos időszakokhoz és terekhez viszonyítva igyekeztek definiálni. A német médiateoretikus ezzel szemben a szóbeliségből az írásbeliségbe való átmenetre, valamint az írásból a különböző technikai médiumokba való átvitelre fókuszál, amely során meggyőzően mutatja be, hogy az írás miként alakul interakcióvá és kommunikációvá (ez utóbbi pedig hogyan vált szét kommuni-

▼

¹ LE CLÉZIO, *Terra amata*, Bp., Európa, 1975, 277.

² Douwe DRAAISMA, *A felejtés könyve*, Bp., Gondolat, 2014, 13.

kációra és információra). Kittler munkájában a kommunikáció történetének két nagyobb egységét határozta meg: az első korszakának az Írást (Writing), a másodiknak a *Technikai adathordozókat* (Technical Media) tekintette. Az előbbi érát azonban tovább bontotta: tézisében a Writing *Kézírásra* (Script) és *Nyomtatásra* (Printing) oszlik. Ha csak a Writing történetét nézzük, Kittler munkája a lehető legkorábbi időkre tekint vissza: az írás médiumát az írófelületek nélküli feliratoktól datálja, amelyeket Jan Assmann az irodalom elvi lehetőségének megnyitásaként azonosított. A *Script* kapcsán nem hagyja figyelmen kívül a bambusz, az agyagtábla és természetesen a papirusz mint technikai médiumok bemutatását sem. Ez utóbbi íráshordozó szerepének, történetének pontosabb megértéséhez juttat közelebb Irene Vallejo spanyol történész és filológus munkája: a *Papirusz* hírt ad arról, hogy a korban milyen módon igyekeztek felvenni a harcot a felejtés ellen, Alexandria uralkodói hogyan próbálták egy helyre gyűjteni az akkori világ minden tudását. Felfesti az egyiptomi királyok erőfeszítéseit, amelynek eredményeképp megszületett Alexandriában a világ legnagyobb könyvtára, amelybe minden addigi könyvet, tekercset el akartak helyezni. A bibliotéka ötlete egyébként Nagy Sándortól eredt, de korai halála miatt a megvalósítás már az utódjára, I. Ptolemaioszra hárult, aki a múzeum és a könyvtár felépítése után rögvest nekilátott feltölteni azt görög és egyiptomi tekercsekkel. Irene Vallejo rávilágít arra is, hogy az ókorban nem volt olyan magától értetődő a könyvhöz jutás, mint napjainkban: ekkoriban legtöbbször veszélyes vállalkozásnak bizonyult egy-egy tekercs megszerzése, a fáraók fizetett könyvvadászokat küldtek a Földközi-tenger vidékére újabbnál újabb kiadványok után kutatva, III. Ptolemaiosz rendeletben határozta meg, hogy minden, Alexandriában kikötött hajón talált könyvet át kell adni másolásra a könyvtár számára (aztán végül az eredetit megtartották maguknak). Ezekből a mozzanatokból kirajzolódik tehát, hogy a könyvek birtoklása valójában a hatalmat reprezentálta a korszakban.

A *Papirusz* a fentiekén kívül a Római Birodalom bonyolult összefüggéseire, politikai felépítésére és a barbár népekkel való kapcsolataira is rámutat, és mindemellett a tárgyalt korszakok történetírásával és annak főbb szereplőivel is megismerteti olvasóját. Megkísérli a vizsgált éra komplex bemutatását, amellyel egyúttal annak hálózatosodási folyamatára is rávilágít, azaz arra, hogyan határozták meg az ókori világot a könyvek, amelyek ugyanakkor napjainkat is formálják jelenlétükkel. Vallejo azonban nemcsak a könyvtárgy fizikai mivoltáról értekezik, hanem a lapokra írottak sem kerülnek el a figyelmét, és persze az sem, mi történik az olvasóban, amikor szellemi utazásra indul egy könyv segítségével. Tehát a *Papirusz* valójában az olvasás történetét is magában rejt, mindezt páratlan ismeretanyaggal támasztva alá. Itt viszont meg kell említeni, hogy a filológus olykor végtelenül leegyszerűsített párhuzamokat von az ókori világ és a kortárs jelenségek között, eklatáns példa erre

az a megállapítása, miszerint az alexandriai könyvtár – a múlt megőrzése mellett – egy olyan társadalom előképét hordozta magában, mint amely napjainkra is jellemző, azaz egy globalizált struktúra meglétét feltételezi az ókorban – a kijelentés alátámasztása azonban már elmarad. („Az alexandriai könyvtár nem csak azért jött létre, hogy a múlt örökségének nyújtson menedéket. Előbástyája volt egy miénkhez hasonló, globalizáltak nevezhető társadalomnak is.”, 54.)

Irene Vallejo szeretettel és tisztelettel fordul a könyvek és azok története felé, nem lehet nem párhuzamot vonni Ráth-Végh István *A könyv komédiája* című munkájával – noha 1937-ben jelent meg –, amelyben a szerző megmutatja a könyvek kevésbé pozitív oldalát, kendőzetlenül ad hírt az értelmetlen, zavaros írásokról, vagy éppen a félresikerült kiadásokról. Olyan ez a munka, mintha a *Papirusz* perzsi fláza lenne; a két kötetet összevetve az az érzésünk támad, mintha a könyvek és azok történetének mélysége és magassága egyszerre tárulna fel előttünk: Vallejo a könyvek mindent kizáró nagyságát, Ráth-Végh maliciózus hangja azok esendőségét, viszonylagosságát fedi fel, miközben mindketten elképesztő művelődéstörténeti érdekességekkel ismertetik meg olvasójukat. *A Papirusz* és *A könyv komédiája* című munkák elméleti igényességgel és felkészültséggel egyaránt felvértezettek, de míg Vallejo munkája leginkább olvasmányosságával, addig Ráth-Végh parádés stílusával ragadja el az olvasóját.

A könyv komédiáját egyébként nem érdemes komolyan venni, valóban szigorúan komédiaként érdemes hozzáállni. Elég, hogy maga a szerző komolyan vette, hiszen Ráth-Végh elképesztő kutatómunkát végzett, hatalmas tudásanyagot mozgat meg az anyagban, éppen ezért töménynek és sokrétűnek tűnhet huzamosabb olvasáskor, ezért is érdemes lassabban haladni vele. E szerteágazó tematika miatt valójában összefoglalhatatlan, mi mindenről szól ez a kiadvány: a számtalan érdekesség mellett (a dedikációk története) például külön fejezetet kapott az asszonyi állat embervoltát kétségbe vonó és cáfoló „tanulmányokról” írottak, a ponyva-, vagy éppen a vámpírirodalom. Ez a munka is, hasonlóan a *Papiruszhoz*, „kötelező” darab minden, a könyvek iránt szenvedélyt tápláló olvasó számára.

Hiába vizionálták – elsőként McLuhan a magyarul 1985-ben, *Vége a Gutenberg-galaxisnak?* címmel megjelent munkájában – a nyomtatott könyv pusztulását, Vallejo munkája bebizonyítja, mennyire időtálló „találmány” a könyv, amely „hosszú évszázadok óta a szövetségesünk egy olyan háborúban, amelyet nem jegyeztek fel a történelmi kézikönyvek. Ebben a harcban őriztük meg értékes alkotásainkat: a szavakat, amelyek nem többek légfuvallatnál; a történeteket, amelyeket azért találtunk ki, hogy a káosznak értelmet adva túléljük azt; a valós, hamis és mindig ideiglenes ismereteinket, amelyekkel a tudatlanságunk kemény szikláját karcoljuk össze.” (16.) És talán ebben áll a könyv legnagyobb érdemes és truvája, azaz: rámutat az írás médiumának egy nagyon fontos aspektusára, miszerint az írás az egyetlen olyan közvetítő közeg, amelyen az emberiség történetét végigpásztázva

nincs szükség olyan technikai eszközre, amelynek segítségével hozzáférhetünk az információhoz. Azaz az írás, a könyvek a felejtés elleni „harc” eszközei, dekodolásukhoz nincs szükségünk technikai médiumra, szemben például a filmekkel, melyek „önmagukban” nem hozzáférhetők.

Noha maga az alexandriai könyvtár – amelynek kinézetéről sajnos leírások nem maradtak fent – és számtalan szövege már rég eltűnt, az emberiség még mindig keresi a leghatékonyabb módszert az emberi tudás archiválására, hozzáférhetővé tételére és tárolására. Az ókori világhoz képest jelenünk persze több információ és fejlettebb tárolási technológiák birtokában van, de nem lehetünk biztosak abban, hogy a digitális irattáraink időtállóbbak lesznek a papírtekercecseknél. De ha fizikailag biztonságban is tudjuk az információkat tartani, még mindig fennáll annak a veszélye, hogy alattomos erők, akik számára félelemként jelenik meg a tudás, a múlt öröksége, megpróbálják megsemmisíteni mindazt, ami hosszú évek alatt felgyülemlt. Irene Vallejo munkáját olvasva előlött sem hunyhatunk szemet, csak ezúttal már tudjuk, mire számíthatunk, és azzal is tisztában vagyunk, mi mindenre képes a vakhit.

(Magnólia, 2022)

Meiszterics Adrienn

Az újrahasznosítás kontextusai

Az új emlékezete. Az újrahasznosítás poétikái, szerk. Mészáros Márton, Pataki Viktor

A *Tempevölgy* gondozásában még 2019-ben megjelent *Az új emlékezete* című tanulmánykötet már az alcímében – *Az újrahasznosítás poétikái* – is kifejezi azt, amit a kötet előszava célkitűzéseként jelöl ki: „a hagyománynak az újrahasznosítás különböző művelein keresztül történő újrafelismerését, megszólaltatását” (5.). Amint az az előszó későbbi pontján kiderül, a kötetben szereplő tanulmányok „meglehetősen szerteágazó módon” (6.) tárgyalják az irodalmi újrahasznosítás lehetőségeit: a valóság imaginárius általi beépítésének kérdése, az életművön belüli és korszakokon átívelő újrafelhasználás gyakorlata egyaránt megjelenik a kötet írásaiban, amelyek ugyan nem alkotnak önálló fejezeteket, mégis az egymást követő tanulmányok többnyire az irodalmi újrahasznosítás azonos vagy rendkívül hasonló módja mentén közelítenek tárgyukhoz.

Ez alól éppen a kötet nyitódarabja képezhet kivételt, Konkoly Dániel tanulmánya, ugyanis sajátos módon, több szinten értelmezi az újrahasznosítás lehetőségét Marno János Nárcisz-versei és Ovidius *Methamorphoses* című művében. A rendkívüli részletességgel elemzett Marno-versek az értelmezésben nemcsak mint tematikus szinten megjelenített Ovidius-átiratok szerepelnek, hanem Konkoly szerint az ovidiusi poétika szerkesztésmódja hasznosul Marno János szövegeiben is. Mindez nemcsak azért válik kiemelten fontossá, mivel egy ehhez hasonló szoros értelmezés által a Marno-szövegek kánonbeli pozíciója is megváltozhat, hanem mivel a tanulmány felteszi a kérdést, „hogyan képesek lesznek-e Marno költeményei beleszólni abba, hogy miként is olvassuk a *Methamorphoset*” (25.).

Ezt követi Mészáros Márton tanulmánya, amely az intertextualitás elemzésén keresztül Kovács András Ferenc két versében mutatja be az irodalmi újrahasznosítás lehetőségeit. A szöveg ismerteti az irodalmi „upcycling” lehetőségeit, kiemelve azt, hogy ez a fajta „kulturális újrahasznosítás gyakran a felejtés fogalma felől ragadható meg” (29.). Ezt követően Kovács András Ferenc *Psalmus Transsylvanicus* című verse alapján mutatja be, miként éled újra a vizsgált KAF-szöveg által a reformáció kori hagyomány egy darabja. Az elemzés arra mutat rá, hogy az intertextuális felidézés által a 90. zsoltár (kultúr)történeti szerepe is megmutatkozik, azaz nemcsak bizonyos szövegrészek átvételéről van szó, hanem a zsoltár „kulturális és főképp kisebbségi léttel és így a nemzeti identitással kapcsolatos funkcióiban kerül újrahasznosításra” (35.). A tanulmányban másodikként elemzett

versben Mészáros szerint az intertextuális újrahasznosítás patchworkszerűen szerveződik. Ez a patchwork Gesztelyi Hermina írásában is fontos, azonban már nem a szövegek szerveződésmódja felől jelenik meg, hanem textíliák, tárgyak kultúrtörténeti vizsgálatában. A tanulmány Bethlen Kata fogarasi adományát értelmezi az irodalomtudomány eszközeivel: „Ennek lényeges feltétele, hogy a különböző szövegtípusok [...] elsősorban nem adatok tárházaként tűnnek fel, hanem az én narratív megalkotásának terepeként.” (44.) Mindezt azért fontos kiemelni, mert ez a tanulmány a kötet többi darabjához képest távolabbról közelít az irodalmi újrahasznosítás lehetőségéhez azáltal, hogy a Bethlen Katától és róla szóló szövegemlékek által vizsgálja a fogarasi adomány, vagyis textíliák és tárgyi emlékek funkcióváltása során keletkezett történeti újra- és beleíródásokat, többek között Bethlen Kata menyasszonyi ruháját, amely a házasságkötés után funkcióvesztetté vált, majd pedig templomi adományként a kultúrtörténet része lett. Ezáltal Gesztelyi Hermina tanulmánya nem csupán a kulturális újrahasznosítás egy gyakorlatát mutatja meg, hanem az újrahasznosítás tárgyi aspektusát is.

A megközelítésmódban fellelhető hasonlóság Péntes Tiborc Szabolcs és Kiss A. Kriszta tanulmányaiban is megjelenik: mindkét tanulmány szövegemlékek újrahasznosítását helyezi az értelmezés középpontjába, ezáltal megvilágítva az imaginárius és a referencializálható pontok kapcsolatát. Péntes tanulmánya rávilágít arra, hogy Ugron Zsolna regénytrilógiájának második része, *A nádor asszonyai* kifejezett önkényességgel hasznosítja újra a 17. századi Báthory Anna életének, és általában a kornak az emlékeit, valamint feltárja, hogy a regény miképpen emeli át korabeli levelezések szövegeit a történetbe, mindezt gyakran a valós dátumok és a helyrajz pontosságának igénye nélkül. Mindemellett a tanulmány kiemeli, hogy a pontatlanságok nem merülnek ki kisebb adatokra vonatkozó tévedésekben, Ugron Zsolna bizonyos nyelvi átalakításai sikerületlenek, és ezáltal egészen más értelmezéshez engedik hozzáférni az olvasót, mint ami az eredeti forrás tartalma lett volna. A valóság újrahasznosítása Kiss A. Kriszta tanulmányában is visszaköszön, azonban az előbbtől eltérő módon azt tárja fel, hogy Jókai Mór szövegei miként viszik színre, használják újra a történelmi és biografikus elemeket. Az elemzésből kiderül, hogy *A tengerszemű hölgy* című regény referencialisan olvasható eseményeket is felhasznál, ugyanakkor viszont a fikciós térbe való áthelyezés által a tények újrahasznosítása alárendelődik a regény cselekményének. Ezt a jelenséget Kiss A. Kriszta tudatosnak tekinthető anakronizmusnak nevezi. Az intertextualitás, fikció és a valóság viszonyát hozza összefüggésbe az irodalmi újrahasznosítással Hansági Ágnes tanulmánya is. Ő szövegében összeveti a Szilasi László *Temetési dicséretében* felhasznált Jókai-intertextusokat, amelyek maguk is referencializálható elemeket tartalmaznak. Szilasi kisregénye a felhasznált Jókai-elemeket módosítva viszi színre, ezáltal az eredeti elbeszélői identitást, valamint a történelmi és biográfiai tényeket is megváltoztatva. A tanulmány felteszi a kér-

dést, hogy „a jelenlegi oktatási körülmények között nem hárítható el az a kérdés, hogy vajon nem fog-e Szilasi fikciós elbeszélése, kitalált története az okadatolt biográfia helyére lépni bizonyos olvasóknak az emlékezetében?” (97.). A műfaj és a hagyomány újrahasonosítása a kulturális recycling kézenfekvő lehetőségét nyújtja az irodalmi elemzések számára.

Ezt végzik el Górász Péter és Gorove Eszter is tanulmányaikban, amelyek közül az előbbi kifejezetten a műfajiságra koncentrálnak. A dolgozat az Arany János *Bolond Istókjában* megjelenő bolondság összefüggésében vizsgálja a verses regény helyét (visszatérését) a kortárs magyar irodalomba. A tanulmány szerzője e szokatlan fogalomnak, a „bolondság poétikai jellegzetességének” többek között a töredezett elbeszélői szöveget, a „víg-szomorkás hangnemet”, valamint az idegen szavak használatát tulajdonítja meghatározásként, és mindezen jellemzők visszatérését, „újrahasonosítását” vizsgálja meg a választott kortárs művek viszonylatában. A hagyomány felidézése mint újrahasonosítás Gorove Eszter tanulmányában is megjelenik, amelyben a 8–9. századi keletkezéshez köthető szekvencia műfaja kapcsolódik össze Borbély Szilárd két kötetének darabjaival, megteremtve e műfaj és a kortárs líra közötti kapcsolatot. A tanulmány ezenkívül rámutat arra, hogy a Borbély Szilárd költészetében fellelhető műfajok miféle „új funkciókkal” térnek vissza: a szekvencia, legenda és óda műfajainak felhasználásával és bizonyos átalakításával a tárgyalt életművé képpé válik olyan társadalmi problémák, mint a gyász, a testi erőszak és a traumák artikulálására. Az újraírás lehetősége, pontosabban a saját életművön belüli újrahasonosítás került Kollár Árpád Tolnai Ottó-műveket elemző tanulmánya középpontjába. Az elemzés megmutatja, hogy a Tolnai-életmű korai szakaszában kidolgozott motívum(rendszerek) visszatérnek későbbi kötetekben is, ugyanakkor e motívumok újraírása, szétírása a korábban említett downcycling műveletének feleltethető meg, amely a későbbi művek értékesítéséhez vezetett. „Szétzilálás, széttépés, szétszerelés” és „összeragasztás” (141.) állnak Korpa Tamás elemzésének középpontjában, amely Tózsér Árpád-verseket elemezve hozza összefüggésbe az irodalmi újrahasonosítást a szöveg, a hang és az ekphraszisz jelentésképző működésével.

Bartal Mária és Smid Róbert tanulmányai egyaránt a halál újrahasonosításba való bekapcsolhatóságát tárgyalják. Előbbi Esterházy Péter *Hasnyálmirigy napló*jában vizsgálja a haldoklás elbeszélhetőségének lehetőségét, amely mindig együtt jár a halogatással és az elhallgatással is. A tanulmány kitér arra, miként alakítja át az intertextuális újrahasonosítás annak a Brodkey-szövegnek a működését, amelyet a *Hasnyálmirigy napló* felhasznál, és amellyel ezáltal folyamatos dialógusban is áll. Mindebből az is kiderül, hogy a halál elbeszélhetősége mindig valami más által lehetséges csupán, tehát a *Hasnyálmirigy napló* elbeszélőjének perspektívájából a saját haldoklás megélése és elbeszélése egy korábban lejegyzett autopatográfia felhasználása és beépítése által válik lehetségessé.

